

જોમના યોગમય જીવન મન

યોગ બનાવ્યો

તે

પૂન્ય પિતામીને

ચરણે

—

આપંદિદાર્મી સ્વ. પુત્ર અનુનદેવજીના

પવિત્ર સમરણ જાગવવા

નવગાદીનિવામી

બદ્ધીનિ ગોસ્થી

જીજ્ઞાસુજીહાસ નારણદાસ કંમાર

ના

સૌજન્યભાષા

સીદ્ધાંતી.

—નવિન—

—: નલિન મ. ભટ્ટ દ્વારા ઉપલબ્ધ પુસ્તકો :—

૧	ઈશ્વર ઉપનિષદ (ગુજરાતી સાધુનગર પ્રા. સહિત)	૦-૧૩
૨	માધુર્ય	૦-
૩	સ્વાધ્યાય ગીતા	૦-૧૨
૪	ગીતાઅરણ્ય	૧-
૫	ગીતા માનવ	૦-
૬	ગીતા પત્રાવલિ	૦-
૭	જીવન દર્શન	૨-
૮	નનિની-પ્રતિભા (મન્યઅંશ)	૨-
૯	સરાજ સુલેખા (,, ,)	૧-
૧૦	ક્રિયાયોગ	૦-૪
૧૧	ભારતના અમર બાળકો	૦-૧૨
૧૨	ગીતા મનન ભાગ ૧ ભાગ	૨-૪
૧૩	ઉપનિષદ ગ્રંથ	૨-
૧૪	પ્રત્યોક્ષ	૦-
૧૫	યોગપત્રાવલિ ભાગ ૧ ભાગ	૨-
૧૬	યોગપત્રાવલિ ભાગ ૨ ભાગ	૨-
૧૭	ગીતામનન ભાગ ૨ ભાગ	૨-
૧૮	પ્રભુને પથે	૨-
૧૯	ભાગવતનો નિષ્કર્ષ	૦-
૨૦	ભાગવતની ગુરુપરમ્પરા	૦-૧

તા. ૬-પુસ્તકો મોકલવાનો ખર્ચ જુદો

પ્રાપ્તિસ્થાન -

નલિન મ. ભટ્ટ

ગીતાજીથુ માર્ગવચન

—: સામાન્ય વર્કશીટ :—

(૧) પરમાત્માની કૃપાથી ગીતાખંડ અન્યાયલિના છઠ્ઠા અંથ તરીકે, પાતંજલિના યોગશાસ્ત્રનો આ 'સાધનપાદ' યોગવિચારસિક્ષા જનનાની માં રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. આ પહેલાં યોગશાસ્ત્રનો 'સમાધિપાદ' ની સેવામાં ધરવામાં આવ્યો જ છે. "ગીતાખંડ"માં ક્રમશઃ પ્રકટ થતા પત્રોએ અનેક ભાષ્યમહેનોના જીવનમાં નવો રસ અને પ્રાણ પ્રદાતા પાતંજલિ યોગદર્શનના આ ખીળ ભાગમાં ૩૬ થી ૮૨ સુધીના પત્રોનો વેશ થાય છે.

(૨) પાતંજલિ યોગદર્શન વિશ્વના દાર્શનિક સાહિત્યમાં અદ્વિતીય સ્થાન છે. દાષપણ દેશ, કાળ, જાતિ, સંસ્કૃતિ કે મન્યતા માટે એનો કોઈ હિતાવહ છે. વિશ્વ કે વ્યક્તિના જીવનના તમામ રહસ્યો અને જોડાના ઉકેલ માટે પાતંજલિદર્શન એક-માત્ર ઉપાય છે. મનુષ્યોમાં જે મહાન, કે ભવ્ય, શક્તિશાળી કે વિમૂર્તિરૂપ થાય છે તે તમામનાની ચાવી છુપાઈ છે યોગમાં. આજના યુગની તૂટતી જતી અને ખોરાક વ્યવસ્થાની પુનઃરચના માટે પાતંજલિ યોગ તરફ વળવા જેવું છે. જાને એ વિસામો આપશે. દારૂલાને એ આશ્વાસન આપશે. ખોવાયેલાને એ બનાવશે મરલાને એ જીવનો કરશે. નિરાશને એ દર્શાવી કરશે. કાને બલિષ્ઠ કરશે. માદલાને નીરોગી કરશે. જાએ જવા ઇચ્છનારને એ ર આવે, પૃથ્વીના આકર્ષણથી દૂર સુદૂર લખ જાય, એટલાં ઊંચાં જશે, શરીરની કદરૂપતા ટાળશે, ઇન્દ્રિયોની વિકલતા હણશે, મનની સુંદરતા વશે, પ્રાણની પ્રવૃત્તતા સાધશે, મતિની નિશ્ચલતા દેશે, હૃદયની વિમલતા, શી, આત્માની સર્વાર્થક અગ્રેસ માધુરી અને સુંદરતા છતી કરશે, ની પરિપૂર્ણ દલાને પરિપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરશે, ગમશાવી મૂકે એવી નિરિધના અને મિત્રનામાં એક પ્રગટ શાન્તિ આપે એવી અખડ અને અભિન્નતા સમર્પશે. આવું છે એ પાતંજલિ યોગદર્શન! વધુ બાગનાં અને આ ભાગના વિશેષ વર્કશીટો વેના વિનિ છે.

(૩) આ અંથ જનના સમક્ષ મૂકવાનું અધુરું શ્રેય મુન્દ્રી મેદની ખજુદાસ નારણદાસ દંસારા નવમારીકરને ફાળે જાય છે, એ આર્ય-સંસ્કૃતિને એમના સ્વ. તરુણ પુત્ર શ્રી. અર્જુનદેવની પુણ્યસ્મૃતિને આ દાર્ય દાગ સાચી અંજલિ અર્પી છે. ભાષ્ય શ્રી. અર્જુનદેવની આછી ના પ્રથમ ભાગમાં આપી જ છે. અહીં તેનું પુનરાવર્તન ન કરના

છે! ઉપર્ગન પ્રારબે દિપાયોમ, તેનું કુળ, અવિદ્યા વગેરે ક્યેશે અ.
 લક્ષણ, તેમની નિવૃત્તિને ઉપાય, સંસાર, તેનું કારણ, તેની નિવૃત્તિને
 અને સાક્ષાત્ નિવૃત્તિ વગેરેની હૃદયંગમ, સત્યમય, ઉદાત્ત અને
 વિચારસરણી સ્ફૂ કરી માનવજાતને હમેશને માટે ત્રાણી
 છે! જગતની નેતાગિરિએ જો જગતમાં સુખશાન્તિનાં સ
 રચાપત્રાં હોય તો નિનગ્રલાયે જગતના પતંજલિના ચરણે
 યોગવિદાનાં શિક્ષણુ લઈ જગતમાં તેનો આબાલહૃદ સર્વત્ર ફેરવિયાત
 કરવો ધરે છે. જગતની સમસ્ત મદાપ્રગ્નઓને યોગવિદાનાં પ્રે
 આમંત્રણ છે કે સૌ આવે અને વ્યક્તિગત અને વિશ્વગત જીવનની મ
 નિશાળતા, લગ્નતા અને સુદૃઢતાના માપગજ ઝોની કનેથી લઈ
 આજના વિજ્ઞાનનો આંજી નાંખતો પ્રભાવ યોગવિદાનો એક નહીંવાર અને
 માત્ર છે! જગતના જીવે તેને જગાડવા કેવી રીતે? જોહામાં જોહું બા
 સગદારે તો આ વિદ્યાના સંશોધન માટે કટિબદ્ધ થવું જ ધરે. યોગ
 Humbaપદ્ધ છે એ જાનતું ને Humbaપદ્ધ જાતની પેર આપણને સ
 વનું છે તેને ફર કરી, આ પરમ ઉપકારક વિદ્યા તમ્હ ભારતની નવજીવા
 પ્રધાન કુળું ધરે છે! સાદસપ્રિય યુવાનીએ યોગના સાદમથી જ દા
 આવે એના અનેક અગોચર પ્રદેશો સર કરવા જોઈએ! સ્વાધીન અ
 ધનના માસિક થકને બીજા મર્ગવાનો ધધો તો કેવળ પામરો જ
 સમ્રાટ અને સ્વરાટ્ સ્વાધીનપણે થમ ચક્રાનું હોય તો પછી શુભામ
 મનિમંદ જ રહે! યોગવિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા છે કે તેને વરેલાને એ સર્વ
 બનાવે અને આમમુખે ધની કરે! એ વિદ્યાનો પ્રેમી વિશ્વના ઉપર માં
 કુનારો નીચરો. તો ફક્ત એકજ આમન્ત્રણ હોય-આવો. ખાસ કરીને યુવા
 વરો તો યોગવિદ્યાને જ! અવિદ્યા અને તેની સંતનિની બૂનાત્રસિને
 હરીને જગતના નન્દનવનને રમણાન બૂમિ ન કરો! વિદ્યા અને તેની સંતનિ
 મંમારે, સંમારે નન્દનવન જ બનાવે! વધુ માટે પહેલા બોલવું નિ
 વખત્ય જોશ વિનંતી, એક જ પ્રાર્થના-યોગવિદ્યાને સર કરો-મકરો
 વનગર છે! ને વનગર બનો, મર્જના કરો કે:-

ન માં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નમાં રૂહતિ પાવકઃ
 ન ધ્ય વલેદ્યન્ત્યાપો ન શોષ્યતિ માચતઃ ॥ ૧ ॥
 ન મે જન્મ ન મે મૃત્યુઃ પાપપુણ્યે ન મે પુનઃ
 મદિદાનન્દરૂપોઽહં, મદન્યત્ર કિમપ્યહો ॥ ૨ ॥

ગીતામંથુ શર્વભવ,
 વાપી.
 ૧૬-૨-૫૨

નસિન મ. ભક્ત

યોગપત્રાવલિ-સાધનપાઠ

(૩૬)

૧૨મપ્રિય હર્ષદલાઈ,

પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી મળ્યા પત્રમા યોગશાસ્ત્રનો પહેલો પાઠ પૂર્ણ થયો. આના કાર્યો થાય એ પરમાત્માની દયા જ છે. યોગપત્રાવલિ કેવી બખાઈ છે એ મને પોતાને ખબર નથી પણ મને લખનારનાં એક પ્રકારનો નિમળ આનન્દ અને ઉત્સાહ જરૂર આ પો છે. યોગ જિજ્ઞાસુને એ કેટલી ઉપયોગી તીવ્રકૃતિ તે પણ ખબર નથી. હું તો આત્મશુદ્ધિ અને આત્મ સમગ્રણની સુરપદતા માટે અને પ્રભુની પ્રસન્નતા અર્થે આ ઉદ્યોગ આદરી રહ્યો છું. વેદનો નિષિ જન્મ બાળભાવે પણ પૂર્ણ અધ્યાત્મી પ્રાર્થે છે-
અસુગ્રમ્ હન્દ્ર ! સે ગિર પ્રતિ સ્વા ઉદહાસત । અજોપા હૃષમ પતિમ્”- હે પરમેશ્વરવાન પરમાત્મા ! મેં આપની જો સ્તુતિ કરી કે તે આપની સામે ગર્હ દરો આત્મધનની વર્ષા કરનાર તને-સ્વામીને તેણે પ્રસન્ન કર્યો દરો ! -તેમ આ ભાવે પ્રાર્થવું રથુ કે હે પરમાત્મા ! આ જો લખાઈ રથુ છે તે તારી સામે આ યુ દરો અને તેણે તને પ્રસન્ન કર્યો દરો વહાલા લાઈ ! ચુડદેવ પાસે આ શાસ્ત્ર જ્યારે લખવાનું મદા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું ત્યારે તેમના ત્રીમુખની વાણી સામળી હતી કે આવા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કે ત્રિચારવિનિમય પૂર્વના પુણ્યના ઉત્તમની નિશાની છે અને સાચેજ ભગવાન પત્તજનિની સગતિએ જીવનમાં મેળ્યા આપી જ છે । આધના અધારામા એણે અમવાળુ પામ્યું જ છે એમના દર્શન પ્રમણે ન વર્તાય એ વાત નિરાણી છે પણ દર્શનને તો એ સ્પષ્ટ કરે જ છે । સકાને તો ઉજ્જડ કરી મૂકે છે હૃદયને ઢળવું કરે છે જેનેનીને તકાળ પૂરવી તો નિરાશ જ કરી મૂકે છે શાંતિની અમૃતવર્ષા ઝરવાવે છે યોગ એ સૌ એક માત્ર ઉકેલ છે રહસ્યોની એ ગુરુચારી છે । યોગ જીવન સોલગ્યના કુમકમ સિવાયનું સધવાપણું છે । એના મીઠા વિનાની રમોઈ છે । જીવનનું સચું લાવવું યોગ છે । જીવને જગતને અપવા માટે આ મેટામાં મોગી બે છે ।

સનાતન કીમતી છે ! યુગોના યુગો સરકી જશે-પણ માનવજાતને યોગ સિવાય વ્યક્તિ કે સમષ્ટિની મહાગદિના ઉકેલ નહિ મળે. દેવને દેવ પરમાત્મા યોગ વિના કેમ મળે ? આથી મને તો યોગશાસ્ત્રનું પઠન પાઠન જીવનનું મહાપાયેય બાંધે છે. પ્રભુકૃપાથી હવે આપણે આગળ ક્યે કરીએ ને ? પણ તે પહેલાં સિદ્ધાંતોકન કરી લેવું ઉચિત છે.

અત્યાર સુધીમાં આપણે યોગ-જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા, યોગનું લક્ષ્ય, ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધ વગેરે શબ્દોનું લક્ષ્ય, અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય, એ બંનેનું સ્વરૂપ અને ભેદ જોયા સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાતના ભેદે યોગના મુખ્ય અમુખ્ય ભેદ નિહાળ્યા. વિસ્તારપૂર્વક યોગના ઉપાયોનું સ્વરૂપ પણ જોયું. આ ઉપરાંત યોગના સરળ ઉપાય તરીકે ધ્યેય પ્રશ્નિધાન લાભ્યું અને એ અંગે ધ્યેયના સ્વરૂપનું, પ્રમાણનું, પ્રમાણનું, વાચક શબ્દનું, ઉપાસનાનું મદરૂપ જાણવા મળ્યું. આ બધાનાં ફળો પણ નિર્ણય નિરૂપ્યો. અંતર્યામી અને તેના સહોદરો, તેમની નિવૃત્તિના ઉપાયના સદાયક મેઘાદિ લાવનાનું જાવન, પ્રાણાયામાદિ ધનર ઉપાયો, સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાતની અંગજીત પ્રગતિઓ અને ઉપસંહાર સ્વરૂપે માલ વગેરે સમાપત્તિઓના સ્વરૂપનું પણ આલોચન કર્યું. અંતે સખીગ-નિર્જાન યોગનો પણ ધુનઃ વિચાર કર્યો. આમ એક રીતે જોતાં તો યોગને વિશે જોટલું જાણવા જેવું તેટલું બધું મંદોપમાં જોઈ ગયા છીએ. પાયાની ખીનાથી અને સિધ્ધાંતોથી આપણે વાકેફ થઈ ચૂક્યા છીએ. એક વાત અહીં અભ્યાસીએ નોંધી લેવી રહી, આ શાસ્ત્રને લગતું તત્ત્વસ્પર્શી જ્ઞાન તો છેવટે સંસ્કૃત ગ્રંથોના વિધિપૂર્વકના અભ્યાસથી જ મળે. યોગ સત્ત ઉપર વ્યાસભાષ્ય છે. કેવળ મનોહર, લલિત, સર્વાંગ સુંદર, પ્રમજ અને અર્થ ગર્ભાર છે. વ્યાસભાષ્ય ઉપર વાચસ્પતિ મિશ્રની અતિ રમણીય, કાષ્ઠિણ અભ્યાસીએ શબ્દે શબ્દ શુદ્ધમુખી કરવા જેવી, અનન્ય સુંદર અને પ્રતિભામયી, મધુમધુરી દીક્ષા છે ! આ સિવાય પણ અનેક ગ્રંથો આ શાસ્ત્ર ઉપર ઉપલબ્ધ છે. પણ ઉપસા એ ગ્રંથોને જીવી નાંખ્યા વિનાય યોગ અધૂરો છે. પતંજલિની મહા પ્રતિમા અજુમાપી ગરે છે ! આપણે પ્રથમ તો એ મૂળ તરફ અભિરુચિ દિવજ કરવાનો છે ! અને તેટલો એ વિગતને અવગન કરવાનો છે આજી

હોવા છતાં દેશ દરિદ્ર છે!-જીવને અને વિચારે! બાકી મારો-એ મારા જોવાના અભિપ્રાયનું વળન હોય તો-નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે કે આ દેશમાં જન્મીને જે સંસ્કૃત જાવા નથી બળ્યો તેણે શું યુમાચું છે તે તે જિઆગે નથી જ જાણ્યો! એ ખોટા આંકડાએ મપાય એવી નથી. આ અભિપ્રાય હાર્યારૂપદ નીવડવાનો સંભવ છે. પણ હાર્યારૂપદ થવાના બોગે પણ એક વેળા કહી સેવા દો કે જે આ દેશમાં જન્મીને સંસ્કૃત સાહિત્યના સંપર્કથી વેગળો રહ્યો છે તે સાચે જ કમનસીબ છે! વિશ્વશાંતિ માટે આવશ્યક મહા તપશ્વર્ષી આ ભાષા જતાવે એવી છે! એમાં વિશ્વના પરસ્પર વિધાનક વિચારો અને વાદોના સંઘર્ષને શાંત કરવાનું અને માનવજાતિને સમન્વય પ્રધાન સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરી આપવાનું પ્રયાન જીવન વસેલું છે! સતોત્રી અલંગ પરંપરા પેદા કરવાનું એમાં સામર્થ્ય છે! જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવી પ્રભુમય કરવાનું એમાં કયા કૌશલ્ય છુપું છે! ફક્ત આગનો યુગ એ તરફ જાવથી વળે તો? હીક. પણ આ તો ઊર્ધ્વવાહુર્વિરોમ્યેષઃ ન ચ કશ્ચિત્ત્વ ધ્રુવોત્તિમે-જેવું અરૂપ રુદ્ર જ છે ને! છતાં સાચે છે તે કહી દેવાથી એક જાતની કળ વળે છે!

યોગશાસ્ત્રનો પહેલો અધ્યાય સમાધિપાદ કહેવાય છે. કેમકે તેમાં મુખ્યત્વે સમાધિ અને તેમાં લક્ષણોની ચર્ચા છે. બીજો પાદ સાધનપાદ કહેવાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે સાધનની ચર્ચા છે. પ્રથમ એ છે કે યોગને લગતું જે કંઈ ખાસ જાણવા જેવું તે જાણું પહેલા પાદમાં જ આવી જાય છે. બીજા પોદને શરુ કરવાની જરૂર ન શી? યોગ-તેના પેટાભેદો-તેના ઉપાયો વગેરેનું ખ્યાન થઈ જાય છે. તો બીજા પાદની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન શું? પ્રથમ યોગ્ય છે. પરંતુ પહેલા પાદમાં વર્ણવેલો યોગ તેનું ફળ વગેરે તો સમાહિત ચિત્તવાળા એટલે કે ઉત્તમ અને મધ્યમ અધિકારીઓને પ્રાપ્ત થાય! કેમકે તેવા જીવોનું હૃદય શુદ્ધ હોઈને યોગના ઉપાયરૂપ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનું આચરણ સંભવે છે! પણ માનવજાતિનો મોટો ભાગ તો અધિકાર દશાએ મંદાંતિમંદ છે! અને ઉત્તમ અધિકારીઓને માટે તો શાસ્ત્રોની પણ એટલી જરૂર. શાસ્ત્રીય ચિંતનમાં રહેલી ધ્યાના સાચા અધિકારી તો કનિષ્ઠ અધિકારીઓ જ છે! આપણા જેવા સામાન્ય જીવોને અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના ઉપાયોનું અચરણ આકટું થઈ પડે છે! આપણું હૃદય તો ફાલે તુટ અને ફાલે રુટ! અને એવાં અભ્યવસ્થિત ચિત્ત માટે તો પ્રસાદ પણ બપજનક થઈ પડે! વિદિતમ ચિત્તવાળા મંદાધિકારીઓને ચિત્તશુદ્ધિના અભવને લઈને અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય

૧૫ી યોગના ઉપાયો બહારી બહારી લાધતા નથી. અને આપણને પણ આત્મજ્ઞાન અને તેના છાન પરિણામની તો ઉત્તમ અધિકારી નેટલી જ અને અધારામાં અચડતા હોઇને કદાચ થોડી વધુ જરૂર છે! તો આપણા જેવા અયોગીઓને પણ યોગી-ધીરે ધીરે પણ અવસ્યમેવ યોગી કેવી રીતે કરતા? અઘરાસ અને વૈગમ્યની બુમિકાએ ચડવાને આપણી યોગ્યતા કેવી રીતે અપેક્ષિત કરવી? આ કરવા માટે ચિત્તશુદ્ધિ અનિવાર્ય છે શુદ્ધિ સાધનેના આચરણ ઉપર અવલમ્બે છે. આથી અભ્યાસ અને વૈગમ્યની સપતિ સાર્વજનિક કરવા માટે ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનરૂપ યોગાંગોનું વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરવું જોઇએ. યોગાંગોનું પૂર્ણ વિસ્તારપૂર્વક વિવરણ તો યથાસ્થાને આચાર્ય કરશે જ. પણ તે યોગાંગો પૈકા પણ સૌથી ઉપયોગી અને મરજનાથી સાંધી શકાય એવા-અને યોગમાર્ગે ચડવા માટે ધ્રુવ છે તે સૌને રહેલી પડેગમ્મા આવે એવા જે સાધનો છે-જેનું પારિભાષિક નામ ક્રિયાયોગ છે-તેના નિર્દેશ કરતા ભગવાન મત્રકાર કહે છે:-

તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રજિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ॥૧॥

તપઃ=તપ સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રજિધાન એ ત્રણને મળીને ક્રિયાયોગ કહેવામાં આવે છે.

અર્થાત્ ક્રિયાયોગ એ યોગીઓની પરિભાષાનો શબ્દ છે. એમાં તપ સ્વાધ્યાય, અને ઇશ્વરપ્રજિધાન એ ત્રણનો સમાવેશ થાય છે. યોગમાર્ગે નેણે ચાલવું હોય તેણે મૌથી પહેલાં આ ત્રણ સાધનોનો અભ્યાસ શ કરી દેવો પડે. એ ત્રણના આચરણનું પ્રયોજન તો આગળા સૂત્રમાં આચાર્ય બને જ કહેશે.

તો તપ એટલે શું? મૂળમાં 'તપિ બાહ્યોચ્ચને' ધાતુ છે. તપ એટલે વિચારપૂર્વકનું-સમાધેયન પૂર્વકનું-વિવેકપૂર્વકનું છવન. આજ અર્થને આચાર્ય બુમિકાએ લાવતા તપ એટલે નિતિશા-સદ્ગત શક્તિ, -દંડને સંહારવાની તાકાત; દિન, મિત, મેધ્ય ભોજન વગેરેનો અર્થ કહે છે તપસવી એટલે તિનિહ્ન. સમગ્રપૂર્વક દંડોના આધાન પ્રત્યાધાનનું સમીકરણ કરે તે તપસવી દંડ એટલે સુખદુઃખ, શીતઉષ્ણ, લાભ હાનિ, જયપરાજય, વગેરે જોડાઓ. દંડોની વચ્ચે જ આપણે વસવાનું છે એટલે એની અમર તમે છવમાવને આવવું જ પડે છે. એ અસરની તાકાત નમળી પાડે છે મમગ્રપૂર્વકનું વર્તન. માત્રા ૧૫ સુધી ન થવાની ગતિપૂર્વકની જે અણનમતા તે તપ. આ ઉપરાંત શરીર મન્દ્રેષ વગેરેની શક્તિ યાવત્તવ જળવાય રહે એ રીતે ભોજનપ્રદિમાં

યુક્તતાનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. આરોગ્યવર્ધક અને સ્થાપક, હિતકર અને હોજરીના માપે માપેશો, શુદ્ધ ઉપાયે મેળવેશો ખોરાક ઔષધિની રીતે લેવો એ તપસ્વિતામાં અગત્યનું છે! જે તપસ્વી નથી તેને યોગ સિધ્ધ થતો જ નથી. લાગવાને સ્વયં ગીતામાં એ ભારપૂર્વક સૂચવ્યું છે.

પરિ-૧ યુક્તાહાર વિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ॥
યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગોભવતિ દુઃખહા ॥

આદેશમાં તપનું રહસ્ય સમાધાન થાય છે! એનું વધુ વિવરણ આગળ પથારથાને આવશે.

૧૬૫ સ્વાધ્યાય એટલે ઈન્કાર વગેરે પવિત્ર મંત્રોનો વિધિપૂર્વકનો જપ, તથા ધ્યેયપ્રકાશક વેદ ઉપનિષદ ગીતાદિ શાસ્ત્રોનો શબ્દતઃ અને અર્થતઃ આદ્યુક્ત અભ્યાસ, સ્વાધ્યાય અંગે પણ વિસ્તૃત નિવેદન પથારથાને આવશે. ઇશ્વર-પ્રણિધાન એટલે પરમગુરુ પરમાત્માના ચરણમાં સર્વભાવે આત્મનિવેદન તથા સર્વકર્મફલનો સંન્યાસ, અર્થાત્ તદ્યે જીવન અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન મૂલક, ભક્તિપ્રધાન નિષ્કામ કર્મયોગ, સમર્પણ યોગ, ઇશ્વર પ્રણિધાનના વિષયમાં પણ પથારથાને યોગ્ય વિસ્તાર પૂર્વક નિરૂપણ આવશે જ. અહીં તો મૂળ અર્થ તેટલો જ બતાવ્યો છે.

કદાચ એ પ્રશ્ન અહીં યશે કે યમ નિયમ વગેરે બધાંય યોગગિ ક્રિયાયોગ જ છે તો આ ત્રણને જ ક્રિયાયોગની સગા કેમ? બરાબર છે. 'હતાં જે કોઈ જીવ આ ત્રણનું જ બેહદ આચરણ કરે તો તેને પણ ઇંદ્ર એવી ચિત્ત શુદ્ધિ મળી રહે છે. કેવળ આ ત્રણના આધારે જે જીવે તેનું હૃદય પણ શુદ્ધ થાય. તેને યોગ મળે. આથી વ્યુત્પત્ત મનનાળા જીવેના ઉપર અનુમદ કરવા માટે પહેલાં જ આ ત્રણનો નિર્દેશ આચાર્ય દેવ કરી દે છે.

આ ત્રણે ઉપાયો જેમ વ્યક્તિના તેમજ સમષ્ટિના જીવનમાં ક્રાંતિ આણે છે, સમસ્ત માનવ જાત જે તપસ્વી થાય, સ્વાધ્યાય પ્રેમી થાય સમર્પણમય અને તો આજે લાગના મહાપ્રતીકનું સદૃશ નિરાકરણ થઈ જાય આજે કે કાલે, અહીં કે બીજે ક્ષેત્રે, વ્યક્તિને કે સમાજને આ ક્રિયાયોગના એક અંગર તો ખીજા રૂપે સ્વીકાર સિવાય છૂટકો નથી ચલાવો! ભાઈ! તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાનનાં મૂલ્ય હજી માનવજાતે નથી આંક્યાં. આપણા નકરિયુનિઓએ તો એમને ભારતઆપી બનાવવાના લબ્ધ પ્રપત્નો કર્યા જ છે! મતમય જીવન હિંદુ સંસ્કૃતિનું રહસ્ય છે! સ્વાધ્યાય તો

આપણી અપૂર મૂડી છે ! ધન્ય પ્રણિધાનને જ યશસ્વિ હવન કહ્યું છે અને એ તો ગીનાનો મહાધ્વનિ છે. ન મમ-આપણી મહાસાધના છે. ફક્ત આજે નવી પરિસ્થિતિ, દેશ અને કાળનાં પરિવર્તો પીઠાની એના એજ ક્રિયાયોગને નવી રીતે માનવજાતિ સમક્ષ મૂકવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. નામ ગમે તે હજ્જે. પણ તેનું સત્વ તો આજ હશે, સાર્વજનિક ક્રિયાયોગ આજની જરૂર છે. આજના જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ છે ! એના સાર્વજનિક પ્રચારમાં સાચી ક્રાંતિ હશે. ધર્મારથાને એની મર્યા કરીશ. આજે તો હવે ૧૧ વાગ્યા હોય અહીં જ અટકીશું. એજ.

સિંહ ભાઈના હૃતવંદન.

(૪૦)

ભાઈશ્રી,

યા નિશા સર્વભૂતાનાં-એ ન્યાયે તો નહીં પણ કોણ જાણે કેમ રાત સિવાય પતંજલિ ભગવાનની ભાગ્યે જ મુલાકાત થાય છે ! આ ઉપરાંત નિયમિતતા પણ એક જાનની જરૂરતા જ ગણાય તે ! એટલે નિયમિત પણ નથી જ થવાનું !-ગાંધી વખતનો પત્ર અને આજના પત્રની વચ્ચે ખારસા એ ત્રણ દિવસ નીકળી ગયા ! બુદ્ધિયત ચિંતના ઉપર અધિઓની તો અતુક પા હોય પણ તેમને જાતે જાત ઉપર જ દયા નથી હોતી ! કોણ જાણે પણ માણસ આત્મદિતમાં જેટલો નિષ્કારણ આજસુ છે તેટલો ખીજો ક્યારે નથી ! હું ક્ષણિક વિચારું છું પણ ખરો કે હું મન ! યોગ કરતાં ખીજું જોયું કંઈવ્ય કંઈ ? આત્મપ્રાપ્તિના ઉપાય ચિંતન કરતાં ખીજું... કિન્નર શું ? લાભોમાં અનુભવ લાભ જ આત્મદર્શન છે તો પણ યોગ તો હવનની પ્રતિપક્ષે વ્યાપેલો હોવો જોઈએ. એક પણ પણ યોગનો વિયોગ જાગૃતને માટે ધર્મ નથી. કેમકે પણ કલ્યાણમાં, કલ્યાણ દિવસોમાં, દિવસો વર્ષોમાં અને વર્ષો માત્રમાં હોમાય જાય છે ! કોઈ એને અટકાવતું નથી. મોતદાખી મર્યા જો અકાચી માંડીને તે ટીકી મુધીના સૌ સાથે એક દિવસ અવસ્ય કુંડલીમાં ઉતરવાનો જ હોય તો મોતને આત કરવાના દયોપેય શીખવામાં જ-જુગુપ્સના દ્રવેપેયો જાગૃતમાં એટલે કે યોગને પ્રતિપક્ષ આસે આમે સદા કરવામાં જ હવન વ્યતીત થતું પડે. માણસ સત સાથે અસલથી જ માંડવા કરવાની શૂંચ કરનો અર્થો છે. અને અર્થી એ માંડવાંકરું હવન

જીવનામાં જ ફેટાર્થતા અનુભવે છે. આ બધું લખવાનો એક જ આશય. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જીવ પરમાત્મા જ છે- છતાં જીવે ત્યાં સુધી એ મહાયોગી થાય તો પણ હેવટે અદ્વૈત અને અદ્વૈતશક્તિ જ છે! જીવભાવના નિખાલસ સ્વીકારમાં જ સાચા પરમાત્મભાવના ઉદયનો અનુભવ છે! અને તે માટે જ યોગ એ સાધન છે!

આપણા જેવા બ્યુત્તિનચિત્ત જીવોને માટે કરુણામય આચાર્યે ક્રિયા યોગનું આચરણ સૂચવ્યું. અનૂટ નિષ્કાથી જો ક્રિયાયોગનું આચરણ થાય વિધિપૂર્વક એટલે કે કલાસકિત વિના જો ક્રિયાયોગ જીવ આચરે તો પણ તેનો ખેડો પાર પડે. કેમકે ક્રિયાયોગ પરિણમે છે ચિત્તની શુદ્ધિમાં. ચિત્ત શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી જ પુરુષાર્થ, પછી તો પરમાત્મકૃપાનો પ્રદેશ શરૂ થાય છે! ચિત્ત શુદ્ધિ પછીનો આપણો કારભાર લગવાનું સંભાળે છે, અને ભાઈ! નિતાન્ત નિર્ભળમના જીવ કરતાં વધારે સુંદર ફેણ છે! નિર્મલતાની સુંદરતા અનુભવે છે! એ તો પરમાત્માનું સૌભાગ્ય છે! ભગવદ્ભાવ અને જેને આપણે સાક્ષાત્કારને નામે ઓળખીએ છીએ તે નીતરં લદ્દયને સહજ હોય છે. આટલું સૂત્રકારે ગયા સૂત્રમાં સૂચવ્યું એજ વાતને શાસ્ત્રીય શૈલીમાં કહેતાં ક્રિયાયોગનું અનુભવગમ્ય રૂળ જતાવતાં કહે છે:-

સમાધિમાધનાર્થઃ કલેશતનૂકરણાર્થશ્ચ ॥૨॥

‘ક્રિયાયોગ’ એટલે શબ્દ આગળ સૂત્રમાંથી ખેંચી લેવો સમાધિ= ક્રિયાયોગ સમાધિના ભાવન માટે છે **ચ=** તથા **કલેશ=** કલેશને તારી પાતળા કરી નાંખવા માટે છે.

અર્થાત્ ક્રિયાયોગનાં જનન અનુભવમાં આવે એવાં બે પરિણામો છે એટલે કે એનાં બે પ્રયોજન છે. પહેલું પ્રયોજન સમાધિનું ભાવન છે. સમાધિનું ભાવન એટલે ઉત્પાદન અર્થાત્ ક્રિયાયોગ પહેલાં ચિત્તશુદ્ધિ કરે છે અને તે દ્વારા સમાધિને ઉપજાવે છે. સમાધિનું લક્ષણ તો આપણે જોઈ જ ગયા છીએ ખીજું પ્રયોજન છે કલેશોનું તાનવ=તનૂપણું=પાતળાપણું અર્થાત્ ક્રિયાયોગ કલેશોને પાતળા કરી મૂકે છે. કલેશો સમાધિના વેરી છે. જ્ઞાનને-વિવેકપ્રયાતિને અટકાવનારા છે. ક્રિયાયોગ એ અવિદ્યા વગેરે આગળ કહેવામાં આવનારા કલેશોને પાતળા કરે છે. સક્ષમ કરે છે. શિચિત્ત કરે છે. એટલે કે નિર્ગળ કરે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનને અટકાવવાની તેમની તાકાતને ખોડી કરી મૂકે છે.

અર્થાત્ ક્રિયાયોગ-તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રશ્નિધાન કાષ્ઠપણુ જાતની ફલની લાલસા સિવાય લાંબો વૃક્ષત સુધી કર્તવ્ય છે માટે કરવાં જોઈએ. આ રીતે જે નિષ્કામપૂર્વક ક્રિયાયોગને આચરે તેની કલેશ અને કર્મની વાસનાથી ચિત્રવિચિત્ર જાતની અને રજોગુણ તથા તમોગુણને ઉલ્લસાવનારી, સદા ઉદાર રાખનારી પાપ નામની અશુદ્ધિ-અસિનતા દૂર થતા ચિત્તની એકાગ્રતા રૂપી સમાધિ થાય છે. સમાધિના વાટ શત્રુરૂપી કલેશો પાતળા થાય છે-તવાધ જાય છે. આમ દીર્ઘકાલ નિરંતર સત્કારપૂર્વકના ક્રિયાયોગને લઈને એવું ચિત્ત પ્રસંખ્યાન=વિવેકખ્યાતિને માટે યોગ્ય બને છે. આ વિવેકખ્યાનિ કલેશને સમૂળ સળગાવી મૂકી ખાખ કરે છે. તેમની પ્રવેશશક્તિને છેવટની ડાબી દે છે. આથી આપણા જેવા સામાન્ય જીવો જે યોગારૂઢ થવા ઇચ્છતા હોય તો કલેશને પાતળા કરી નાંખવા અને તે દ્વારા સમાધિને ઉપજાવવા ક્રિયાયોગમાં દત્તચિત્ત થવું પડે. આખાંયે માનવજાતિ માટે પણ એનો જ અભિદેશ વિદિત છે. ખાસ કરીને આજના યુગમાં તો જીવે જીવે ક્રિયાયોગનું માદાત્મ્ય સમજાવવું જોઈએ. વિશ્વજીવન આજે રજોગુણી અને તમોગુણી આવરણોથી આધળું ઘટ્ટ ગયું છે। માનવ આત્માને રસાનલથી પણ નીચે ઢાસેલી મૂકતાં પરિભ્રમણું એમૈર સ્વચ્છંદ અને કેવળ નિરંકુશ તાંડવ ચાલી રહ્યું છે। કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ વગેરેનાં અદુરૂપી રૈન્યો જન્મતાનાં શિવત્વ મૂંઝવણાવી રહ્યા છે। બરમાસુરની કથા યાદ આવે છે. એ અસુર હતો. આશુતોષ શિવને ઉગ્ર તપથી આરાધી વરદાન માંગ્યું-જેના ઉપર હાથ ચડે તે બધાને ખાખ થાઓ. ગૌરીદરજી લાલસા અસુર શિવના ઉપર જ વરદાન અજમાવવા તત્પર થયો। આજે કાંઈક આવું જ ચાલી રહ્યું છે। એમાંથી જે ઉતરવું હોય સંસ્કૃતિનાં શિવત્વો જાળવવાં હોય-લાંબિ યુગોને શાંતિનો વારસો આપવો હોય-માનવ તરીકે જીવ્યાનું જે ગૌરવ લેવું હોય, તો સામાન્ય માનવે રાજકરજી અને તેમાંથી ઉપજતા વિક્ષોભોમાંથી-દૂર થવું રહ્યું. વાદોના બકરાદથી પર થવું રહ્યું. મુસદ્દીઓ પાર્શ્વે શાંતિની ચાવી નથી. સતો પામે જ છે। સામાન્ય માનવે ક્રિયાયોગ તરફ વળવું પડે છે. ક્રિયાયોગ એ જાનિ વિશ્વવ્યવસ્થાનો પાયો હોવો પડે. એનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર કરવો પડે. અને ક્રિયાયોગમાં છૂપાયેલાં મહાસત્યોને આધારે જીવનની વિમનો અને કાર્યક્રમ ગોઠવવો રહે છે. વિરાટ આજે સમાધિમય નથી. કુષ્ઠ છે. ક્ષીપ્ત છે. મૂઢ છે. વિરાટ આજે કલેશમાં રાગે છે. સમાધિ નથી એટલે દર્શન નથી. કલેશ છે એટલે ચેન નથી. વિરાટને દાર્શનિક અધાપો દોઈને એ જન્મ્યાય છે. અથડાય છે. સનેપાનમાંથી પસાર થાય છે. વિરાટને કલેશની ચૂરે વળગેલી દેહને ત્રતાદિન ચીમ પાડે છે.

અસહ્ય યાતના ભોગવે છે. આનો ઉપાય ક્રિયાયોગના સિધ્ધાંતનો સ્વીકાર અને અમલ છે. એ માટે જો એ ચાર યુગ જૂલકાળમાં જુવું પડતું હોય, પ્રતિગતિ કરવી પડતી હોય એમ જાણે તો તે કરવી હચિત છે. પ્રગતિના ખોટા અને ભ્રમક ખ્યાલો ભ્રમવા કરતાં સાચા ખ્યાલો પીછેહઠ જોવી લાગે તો તે કરવામાં વધારે વિવેક છે. આ વિચારો ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ પ્રત્યાધાતી જેવા લાગશે પણ સત્યપક્ષી દૃષ્ટિએ કેવળ અચનન છે. ક્રિયાયોગનો ખાલાકાર આ યુગને આવે એવો હતો. પણ એવું આંતરતત્ત્વ એજ નેટલું જરૂરી છે તેટલું કદી પણ ન હતું. કંતિ છે સત્ય સ્વીકારમાં અને તે મુજબ વૃત્તિફેરમાં સત્યનિષ્ઠ દૃષ્ટિ હોવી અગત્યની છે. સોનું મૂલ્યવાન છે. તેના ધાટમાં તો યુગયુગની રુચિ, કલા, ભાવના વગેરે લાગ ભજવે જ. આ વિચાર દૃષ્ટિ આ સૂત્ર પાછળ સમજાવે. બસ. તો ભગવાનને હાજરી નોંધાવવા જવાનો સમય થઈ ગયો છે. આખી સૃષ્ટિ નિદ્રામાં સરકતી જાય છે. સૃષ્ટિ સાથે સરકવામાં આનંદ લઈએ. સૌને વધાર્હ

સિંહ ભાર્મના હુતવંદન

(૪૧)

બહાલા ભાર્મ,

કુશળ હરો. ગયા પત્રમાં આપણે ક્રિયાયોગનું જાત અંતુઝવે બરેભર તાલો મળી રહે એવું ફળ જોયું. ક્રિયાયોગનું સેવન વ્યક્તિ અને સમયિને સમાધિમય કરે. એટલે કે સાત્ત્વિક કરે. તેથી વ્યક્તિ અને સમયિના કલેશો પાતળા થાય. કલેશ તથા એટલે રાગ શુરે અને રાગશુ ટળે. એના જ પરિણામ રૂપે વિવેકની જ્યોત ઝળકી હો. વિવેક આવતાં માનવ જીવનનાં સાચાં મૂલ્યાંકન કરી શકાય. અને મૂલ્યાંકને જીવતાં શીખાય. અંતે કલેશોથી ન અમકાયેલું સમ્યક્જ્ઞાન રિચર થાય. એટલે કે આખીય પ્રજા ર્થેયનિષ્ઠ બને. માનુષ્યજાતનાં સમુદાયનું મૂલ્યાંકન સહિત છે. ક્રિયાયોગમાં તો કહે અર્હો પ્રજા એ થાય કે ક્રિયાયોગથી નિર્ભળ બનતા કલેશો કયા? કેટલા? જવાબ વાળનાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

અવિચ્છા-અસ્મિતા-રાગ-દ્વેષ-અભિનિવેશઃ કલેશાઃ ॥૩॥

અવિચ્છા=અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ નામના પાંચ કલેશાઃ=કર્મ અને તેના વિપાકના પ્રવર્તક હોઈને કલેશ-દુઃખ કહેવાય છે!

છે । યોગદ્વારા એમને મહાત કરવાના છે । કનેશ કર્મને અને કર્મ કસશન-
એમ એકમીજના બાપમેટા ચઢને જન્મ, આયુષ્ય અને જોગરૂપી કર્મફલન
એ પ્રવર્તતિ છે । જન્મ-માદિ આત્માનુ ગૌરવ નથી વાવડજ છે । આથી સુખ
સ્વરૂપ આત્માને કેવળ દુઃખરૂપ મનાવનાગ આ કનેશો દુઃખદાયક છે ।
આપણા ઉપર એ ખડકેના ઉકરડાઓ છે । હસ હોય તે માનસ સરોવરમા
વિહાર કરે ખામોચીવામા તે કેમ રહે । તેને કેમ ગમે ! મગાજળને વાડુગી
પાત્રમા ક્યા રાખતુ । દૂધ ને દીવેય ચીકણા તાસણુમા ક્યા રાખતુ ?
આત્માને-એ પરમહસને પરિવાજક-ચોમેર લમતો ક્યા કરવો ! આથી કનેશને
ક્રિયાયોગદ્વારા નિર્મળ કરી એ પરમહસને પરિવાજક અવરથામાથી છોડરી
સ્વરૂપમા ખેસાડવો ધરે સ્થાનવ્રટ નખો જ નહીં દાતો જ નહીં-કેશો જ
નહીં-આત્મા પણ નથી જ શોભતો ! બધા આવીજ કનેશો જોગાળના
જેવા છે । ક્રિયાયોગની ધખતી મઠીમાં એ આત્માને ઉપ-થી લગેના મેતો
જોગાળી જાય છે બસ તો આજે અહીં જ વિરમીશુ

વિંભ ભાઈના હેતવદન.

(૪૨)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

જેવા પત્રની અને આજના પત્રની તારીખો વચ્ચે ખાસો મહિનો
હજલમ વીત્યો । યોગનો વિયોગ-ત્રિમપાત્રના વિયોગની પેરે-સાત્યો પણ ખૂન
યોગના સયોગ માટે, ત્રિમપાત્રના સયોગની પેરે, છંદે વનખા પણ ખૂન
માર્મા બધા પણ જોગની, અસ્વસ્થતા પણ આણી-પણ-પણ શુ ? વાસગી
સ્વય વાગે ખરી ? સારગીના તારે સ્વય ઝલુઝલે ખગ ? વીણા સ્વય તણે
ખરી ? વાસગીમા પવન પુકનારો છંદે ત્યારે ને ? સારગીના સૂર કોઈ છે
ત્યારે ને ? વીણાનો બજવૈયો તારે અગુલિ ફેન્વે ત્યારે ને ? બધો ! આ જીવ
આ જીવ જ નહીં-જીવમાત્ર કોઈ અદૃશ્ય બજવૈયાની બસી જે ! કોઈ
અજોચર હરતાદની સારગી છે કોઈ અનિજેય વીણાધરની વીણા છે । તે
છંદે ત્યારે જ સૂર નીકળે ! અરે ! કેટલા બધા દિસો એમને એમ વહી
ગયા ! શાસ્ત્રકારો સાચે જ, કહે છે તે સાચુ જ છે । જીવ-પછી મહાયોગી
કેમ ન હોય-પરતત્ર છે પર-એટલે પરમેશ-તેને તત્રે તેનુ તત્ર ચ ને છે
તે છંદે ત્યારે યોગ થાય તે છંદે ત્યારે વિયોગ થાય । તે છંદે ત્યારે
પ્રાણુ ધખકે તે છંદે ત્યારે પ્રાણુ અડકે આ આખીય વિશ્વ ચના તેની

મંડાને અનિન્દ્યએ પણ સ્વીકારે છે. ઉપનિષદમાં દક્ષએ નથી ગાયું કે
 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने! गर्गि! सूर्याचन्द्रमसौ
 विधृतस्तिष्ठत-હે ગાર્ગી! નિશ્ચય એ અક્ષર અતર્ગમિના અવિચળ
 શાસનમાં-શાસનને લઇને સૂરજ અને ચાંદ વિધૃત હોઇને વર્તે છે! બસ,
 જીવમાત્રની એટા-નાડીનો તે જ નિવાસ, તે ઇન્દ્રે ત્યારે પર્વત રાઇ બને.
 તે ઇન્દ્રે ત્યારે રાઇ પર્વત થાય! તે ઇન્દ્રે ત્યારે વિદ્યા દળાઇ જાય! તે
 ઇન્દ્રે ત્યારે વિદ્યા અકુરિત થાય! જેની ઇન્દ્રામાત્રથી પ્રકૃતિમાતા-જગદ્ગર્ભને
 ધારે છે-જેની ઇન્દ્રામાત્રથી જગતની લાંબાકાંચ આલે છે-જેની ઇન્દ્રામાત્રથી
 મૃત્યુ વિશ્વવાદીને નવપલ્લવિત અને નવયૌવના રાખે છે-સુંદર રાખે છે તેની
 ઇન્દ્રાને અધીન થવામાં જ જિયું સમજવું સુખ વસે છે! લગભગ એક
 માસ લગવાન પતંજલિનો વિયોગ થયો! સાચે જ એ દિવસો ખેચેનીમાં જ
 ગયા છે! કદાચ તમે પૂછશો કે-આટલા બધા દિવસ તો કર્યું શું? કહું?
 લાજ લાગે કહેનાં પણ, દાળજાન મેળવવા માટે-એ છેાને મેળવવા માટે
 કહોને-આટલા દિવસ ફાં માથો, આર્થિક ભીંસને હળવી કરવા
 માટે મનૂરી કરી! પશ્ચિમે પતંજલિને રિસાર્વા, પ્રભુકૃપાએ આજથી
 શરૂ કરીએ!

પ્રિય લાઇથી, આગવા સૂત્રમાં આપણે જોયું કે ઈમેશો આ જીવનના
 નન્દનવનને નગકગાર કરી મૂકે છે. આત્મા ઉપર શુભોના પ્રભાવને જમાવીને
 આત્માને રાક કરી મૂકે છે! કેવળ અનન્દવાની જગ્યાએ કેવળ રડાવે છે,
 દરેશાની હીનચાલ શુભોના આત્મા ઉપર અધિકાર મળ્યોત્ત કરે છે. શુભોના
 પશ્ચિમને સ્થાપે છે. કાર્યકાન્ધુરે જન્મમરણને અખડિત રાખે છે અને
 પશ્ચિમે આત્માની દુર્દશા કરી મૂકે છે! તો આ બધામાં ઈમેશોનું મૂળ શું?
 આ બધુંય પદ્યન્ત રમનાર, માયાની કષ્ટમ્બજમાં આત્માને ફસાવનાર, નિર્દોષ
 અને નિષ્કેશ આત્માને ઈમેશના કૌતૂહલમાં કાળાવનાર કોઈ મુખી છે કે કેમ?
 પ્રશ્ન એ છે કે આ બધામાં જો કોઈ મુખી હોય, પ્રધાન મસ્ત્ર હોય, કોઈ
 નેતા હોય તો તેને જ આત્મ કરવાનો પ્રયત્ન કેન્દ્રિત કરી રાખાય અને મુખ્ય
 પ્રધાન આત્મ થતાં મૈત્ર્ય મસ્ત્ર જેમ સ્વયમેવ હારે, સેનાનાયક નહ થતાં
 જેમ જન મૈનિકા સ્વયમેવ આગે અગર તો શત્રુ આવે તોમ આ બધા
 મેગોનો નાયક જે પકડાય તો તેને આત્મ કરવાનો મરિયેષ પ્રયત્ન થાય.
 એટલી મટ્ટને વધુ લાભ દેવાવાનો પ્રશ્ન છે. મળ છેલ્લાં જેમ શાખાપલ્લવ
 સ્વયમેવ મુકાય તોમ આ ઈમેશનું મૂળ છેલ્લય તો ઇતર શાખાપલ્લવ સ્વયમેવ
 દ્વાય. આ પ્રશ્નનો જવાબ વળતાં જમણન પતંજલિ બોલે છે કે-

અવિદ્યા ક્ષેત્રં, ઉત્તરેપાં, પ્રસુપ્તનુવિચ્છન્નોદારાણામ્ ॥ ૪ ॥

પ્રસુપ્ત=સૂતેલા, પાતળા પડેલા, ટૂટેલા અને સદા વર્તમાન એવા ઉત્તરેપાં=અવિદ્યાની આમળેના એટલે કે અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશરૂપી ક્ષેત્ર=ખેતર છે-ઉત્પત્તિશૂનિ છે અવિદ્યા=અવિદ્યા.

અર્થાત્ સૌ મ્હોકાણુનું મૂળ છે અવિદ્યા. પ્રધાનમસ્ત્વ છે અવિદ્યા. ખેતર ન હોય તો જેમ ખીજ ન જીએ તેમ અવિદ્યારૂપી ખેતર ન હોય તો અસ્મિતા વગેરે ક્લેશો ન જીએ. અર્થાત્ ન સૌ અનર્થોનું મૂળ છે અવિદ્યા, અવિદ્યાને ઉજ્જડ કરતાં ધતર ક્લેશો ઉજ્જડ બને. ત્યાં સુધી નહીં. ડાળ પાંદડાં છેલ્લાનો કશો અર્થ નથી. મૂળમાં હિંગ પૂરાવી જોઈએ. કુવાડો મારવો જોઈએ.

વળી અવિદ્યારૂપી ખેતરમાં ઉગતા કુલતા-ફાલતા-ફળ દેતા અસ્મિતા વગેરે જે ખીજ ચાર ક્લેશો છે તે દરેકના ચાર ચાર પેટા વિભાગો છે। એ દરેક ક્યાં તો પ્રસુપ્ત હોય, તનુ હોય, વિચ્છિન્ન હોય કે ઉદાર હોય. અર્થાત્ અસ્મિતા પ્રસુપ્ત હોય, તનુ હોય, વિચ્છિન્ન હોય, ઉદાર હોય. એજ મુજબ રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ.

તો પ્રસુપ્ત વગેરેથી શું સમજવું? પ્રસુપ્ત શબ્દનો અર્થ તો ખૂબ સૂતેલો, ધસધસાટ બિંધતો, ઢંઢોળે તો પશુ મહેનતે જાગતો, ધોરતો, કુમકણું માથે પ્રેમમાં પડેલો-એવો થાય। કવચિત્ જાગે તો જાગે, નહીં તો ચિરગિદ્રામાં પોટેલો એવો થાય। તો પ્રસુપ્ત ક્લેશ એટલે શું? તો જે ક્લેશ ચિત્તમાં ધસધસાટ બિંધતો પડ્યો હોય-ઢંઢોળે તો પશુ ન જાગે એવો હોય-તે ક્લેશ પ્રસુપ્ત કહેવાય. અને બિંધમાં ધોરતો માણસ જાગૃતિને ઉચિત કાર્ય કરતો માલમ પડતો નથી। પશુ તેથી આપણે તેને મરેલો માનવાની બૂલ કરતા નથી. તેમ ચિત્તમાં ગાઢ નિદ્રાવસ્થામાં રહેલો ક્લેશ પોતાને ઉચિત ક્રિયા ન કરતો હોય તેથી તે મરી ગયો છે-પરવારી ગયો છે-નપુંસક થઈ ગયો છે, એમ માની લેવાની બૂલ ન થવી ધટે. ધોરનિદ્રામાં પશુ જીવતાને માટે જાગૃતિના ખીજ પડ્યાં હોય છે-અરે કુંભકણું પણુ-છ મહિને પણુ જાગી શકતો-તેમ પ્રસુપ્ત ક્લેશ દ્વંધમાં દહીંની માફક, શક્તિમાત્ર રૂપે જાગતો હોય છે. જાગૃત થવાની તેની શક્તિ ડંભાઈ ગઈ હોતી નથી. એનો ખીજભાવ અંકુરિત થવાની શક્તિ-પ્રત્યોષકના અભાવે જાગૃત થઈ નથી। વિશ્વામિત્રનો તપોભંગ, પ્રસુપ્ત ક્લેશનો નિમિત્ત મળતાં પ્રત્યોષનો જાણીતો દાખલો છે। નિમિત્ત મળતાં-અને સમર્થ નિમિત્ત મળતાં એવા ક્લેશો, ચોમાસામાં દેડકાંની માફક ચિત્તમાં ફૂટી હોઈ છે। તેની ઉત્પત્તિ અને કાર્ય શક્તિ ભલે

મંદ, પણ જાગૃત હોય છે। વિદેહ અને પ્રકૃતિધ્ય યોગીઓના ચિત્ત કલેશોની આ અવસ્થા હોય છે પ્રસુપ્ત કલેશ વાઙ્મીઓ કરવાનો એક માત્ર ઉપાય છે અને તે વિવેકપ્રધાનિ-અર્થાત્ આત્મ સાક્ષાત્કાર અધ્યાત્મ જીવનના ખૂબ જીવે શિખરે ચડેલા જીવોને પણ અસ્થિતા હોય છે પણ તે પ્રસુપ્ત. ગંગા હોય છે પણ પ્રસુપ્ત દેવ હોય છે પણ પ્રસુપ્ત. મનુષ્યનામ હોય છે પણ પ્રસુપ્ત, આ અવસ્થા આત્મા ઉપર સૂક્ષ્મતમ આવગણુની અવસ્થા છે સિવાય કે સાક્ષાત્કારાત્મક આત્મજ્ઞાન-આ આવગણુનો અતિસૂક્ષ્મ અને આર્થી ન અતિ બલશાન પડેલો બેઠતો નથી. દેખાતો ન હોય માટે કલેશો ભરી પગવાર્ધા છે એવું માનવાની આપણે સાધકોએ જીવ ન કરવી ધટે. ખૂબ જીડા જીડા ઉતરીને આત્મપૃથક્કરણ કરીને આ પ્રસુપ્ત કલેશાવસ્થામાર્થી પ્રવલ્તે અને પ્રભુકૃપાએ મુક્ત થવું ધટે.

અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રહેા. વિવેકપ્રધાનિથી કલેશો દમ્બ થઈ જાય છે-એમ આપણે ઉપર જાણ્યું. પ્રથમ એ છે કે સત્ત્વો કદી નાશ નથી। કલેશો છે આર્થી તે સત્ત્વ દોષને તેનો છેડતો નાશ થતો નથી તે જોનો છેડતો નાશ થતો નથી તે દમ્બ થાય છતાં રહેજ. અને ગ્હેજ તે પછી કલેશોને દમ્બ કરવાનો પ્રવલ્ત મિથ્યા છે। દમ્બ હોવા છતાં જો કલેશ રહેતા જ હોય તો પછી તેમને પ્રસુપ્ત કેમ ન માનવા? અને જો એમ પ્રસુપ્ત માનવાજ પડે તો પછી કલેશાન્તે પણ કોઈક વખત પણ કોઈક નિમિત્તે પણ તેમને જાગૃત થવાનો સંભવ ગ્હે અને તેમ થાય તો તેવું જાણ મળેજ-એટલે કે જન્મમરણનો પ્રવલ્ત ન આટકે। પ્રજન કીક છે, જન્માત્મ એ છે કે કલેશો ભલે જોની અવસ્થામાં રહેતા, તેમજા ગ્હેવા માનથી કશું તુલ્યાન નથી। સાથ જો મરતોજ ન હોય તો બરે જીવે, પણ તેના દાન જો કદી મેલામાં આવ્યા હોય તો કશો વાધો નથી, દેહડી બજે પણ વગ તેમના તેમ રહે, તો તેને ગ્હેજ દેવા ધટે, બજેલા વળીત આકારે હાથી કે હરણ બંધાવું નથી બજેલા કલેશો-જ્ઞાનથી વાઙ્મીઆ થયેલા કલેશો આકારે રહેતા હોય તો તેમને ગ્હેજ થી કોઈ હાનિ નથી તેમનો કલેશો કાલની ચક્તિ રહી નથી, એજ આવગણુ છે। અને જો એનો ખીજ આવગણુ દમ્બ છે તો પછી જન્મમરણનો પ્રવલ્ત અસંભવિત છે। અને એટલું જ કનંબ છે। આવી અવગણનેજ પાચમી-કલેશોની દગ્ધાવસ્થા કલેશમાં આવે છે આ અવગણના યોગીનેજ “અન્ન દેહીતુ” “કુશલ” તુ ખીજુ મળે છે। આ અવગણ પ્રભુકૃપાએ એક વખત મળે કે પછી તેને કેવળનાગનો એ છેડતોજ-અન્ન દેહજ દેવ છે, તન્નજ તેને દેહ મળતો નથી તે દેહ-

દ્રવિદ્રો યદ્ધ જ્ઞય છે. એ અવસ્થા મળ્યા પછી એની આરંભમાં 'કુશળતા' કદી જોખમાતી નથી. કેમકે તેનો સ્વરોગ મદાને માટે મરી ગયો છે. આ અવસ્થાને જ "પરમધામ" "અનામય પદ" "મોક્ષ" "કૈવલ્ય" વગેરે નામથી સંબોધવામાં આવે છે. આ સિવાયનો મોક્ષ અકલ્પમાં આવે એવો નથી.

આરંભ

આમ પ્રસૂતનો અર્થ આપણે જોયો. તત્તુ એટલે પાતળા એટલે કે કમજોર, શિથિલ, નિર્જળ, નિર્વાય, પોતાને યોગ્ય કાર્ય કરવામાં બીરુ, ખાપસા-કસેશો શિથિલ યદ્ધ જ્ઞય છે ક્રિયાયોગથી. એટલે કે તપ સ્વાધ્યાય અને હૃદય પ્રણિધાનરૂપી ક્રિયાયોગના દીર્ઘકાલીન, નિરંતર અને સત્કારપૂર્વકના આચરણથી એ દીક્ષા પડી જાય છે. એમની પ્રેરક અને કાર્યશક્તિ મંદ પડી જાય છે. અગર તો કસેશોના પ્રતિપક્ષનું સાધન કરતાં કસેશો નિર્ગત યદ્ધ જ્ઞય છે. કડવાશની સામે મીઠાશ મૂકવાથી જેમ કડવાશ હળવી યદ્ધ જ્ઞય તેમ કસેશોની સામે તેના વિરોધી ચિંતનને ધરતાં કસેશો કમજોર જની જાય છે. બસાબસની પરીક્ષા જ અહીં છે. અપિદ્યા સામે વિદ્યા, અસ્મિતા સામે વિવેક, રાગ સામે વિરાગ દુઃખ સામે પ્રેમ અને મોતની સામે આત્માના અમરત્વનો મોરચો માંડનાં અને તે તે વિરુદ્ધ ચિન્તનમાં નિષ્ઠા ફેળવતાં તે તે કસેશોનું જોર દીધું પડે છે. દક્ષત સ્વીયટપૂર્વક, ખંતપૂર્વક તે તે હરીફાને વફાદારીથી વળગી રહેવું જોઈએ. અવિધાના તાંડવ સામે વિદ્યાના નાચમાં આપણે દહ રહેવું ઘટે 'હુંકાર' સામે 'જાહં' મા દહ રહેવું ઘટે. રાગના કંસખળ સામે વિરાગનું કૃપ્તખળ દહનાથી ધરવું ઘટે. દેવના દાવાનળમાં પ્રેમની અમૃતધારા વર્ષાવવામાં દહના રાખવી ઘટે. મોતના બચાજનક ખ્યાલ સામે આત્માની અણનમ નિર્ભયતા દહનાથી ટકાવવી જોઈએ. ખસ. પ્રતિપળ આમ મોરચા માંડી ઝઝુમવું જોઈએ. સિદ્ધિ સહેલી નથી પણ તેથી જ કાચર થવા જેવું નથી. યોગેશ્વર-ભગવાન કીક કહે છે કે સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગઃ અનિર્વિષ્ણચેતસા-આ માર્ગે' તો વીર પરવરે, કાચરનું એમાં કામ નથી. શરૂ સમસેરના જેલ જેલી થશે. દહનાથી, ખેપના રમરણથી, દેહ પાતયામિ કે અર્થ સાધયામિ ના કેમરિયા નિશ્ચયથી જ કસેશો પરાન્નિત થાય. આથી આ ચર્ચાનો નહીં પણ પ્રયોગનો વિષય જની જાય છે. ક્રિયાયોગીના કસેશો દુઃખના યદ્ધ જ્ઞય છે. શુભાશુભ સંસ્કારોના સંગ્રામમાં શુભ સંસ્કારોના વિજય કરી નેમને પણ છેવટે તજવાનું નામ જ તો યોગ છે.

રહી રહીને જે વર્તે તે વિચિત્ર કલેશાવસ્થા, તૂટક તૂટક જ્ઞાતિ તે વિચિત્રાવસ્થા. અર્થાત્ થોડાવાર ચિત્તમાં હીલચાલ કરે અને પછી પાછા દબાઈ જાય વળી પાછા ફરકે વળી દબાઈ જાય। આમ દેખા દે દે ને અદૃશ્ય જેવા થાય. અદૃશ્ય થાય થાયને દેખા દે એવી અવસ્થાને વિચિત્ર અવસ્થા કહે છે. અર્થાત્ ચિત્તમાં જ્યારે ગગ પ્રવર્તે તો હોય ત્યારે તેનાથી વિમુક્તિ કલેશ જે દેખ તે દબાઈ રહેલો હોય છે। જ્યાં કે બા બાબકને સુખન કરે ત્યારે રાગ ઉલ્લસાયેલ હોય છે અને દેષ-તોફાની બાબકને થાયક ભારવાની જ્ઞાતિ દુપાઈ જાય છે। અર્થાત્ રાગની ક્ષણે દેષ અને દેષની ક્ષણે રાગ દબાઈ જાય છે। પણ પોતપોતાની ક્ષણે તો અચૂકપણે વર્તેલા હોય જ। બસ, આમ તૂટક તૂટક પછે અવરજવર કરતા અને જ્યારે કુશળનાથી સંસારી જીવો પાસે પોતાનું જ ધાર્યું કલાવતા કલેશો વિચિત્ર અવસ્થાવાળા કહેવાય છે. વળી એ કલેશો એક વિષયને લગતા હોય તેથી બીજાને લગતા તે ન હોય એમ માનવાની પણ ઉનાવણ કરવી એ જૂઠું છે। જતિ કે પત્નીને પોતાની પાત્રી કે જતિ ઉપર રાગ છે તેથી તેમને બીજા ઉપર વિરાગ છે એવું કશું જ નથી. એક ઠેકાણે ઉદાર રાગ બીજે ઠેકાણે પ્રમુક્ત હોય-તનુ હોય-વિચિત્ર હોય। એજ પ્રમાણે બીજા બધાય કલેશો। એ તો અહિરાવણ મહિરાવણના સહોદરો છે। મરેલા દેખાયને મરે ત્યારે મરે ત્યાં જીવતા થાય-ચરતા દેખાય-તોફાન મચાવે-જીવને એજર એજર ખનાવી મૂકે। આથી વિવેકી જીવ ખૂન સાવધ રહે-વિપ્રતિભાંથી મહાસરકુતિ સર્જવી હોય તો.

હૃદયમાં સદા વર્તમાન-સદાય દુઃસહ મચાવતા-દુઃગમ મચાવતા-જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે આપણને પ્રેરતા કલેશોને ઉદાર અવસ્થાવાળા કહેવામાં આવે છે। સામાન્ય માનવ સમુદાય કોઈપણ ક્ષણે કલેશોના ઉદાર વર્તણૂકની સુગંધમાં જ હોય છે। સામાન્ય માનવ તો કલેશોનાં પાદોં બતી રહે છે। કલેશોની અસલ વસ્તુમુખીમાં જ અજ્ઞાતાં હોય છે। જગતનું સામાન્ય જીવન અવિદ્યા-દુઃકાર, ડામ-દેષ કે લાપની જ કોઈકની કોઈક જ્ઞાતિની નાગમ્યુકા જગમગ રહે છે। મા બધાય કલેશો ઉદાર અવસ્થામાં આવતાં જમજીવને નરકમય કરી મૂકે કે। અને આજે બે દુનિયાનું સમગ્ર જીવન નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો યાજ વાન નીકળશે। આજે જ શા મારે-દુનિયાનાં દરેક દેશમાં-દરેક જગમાં દરેક જીવ-સિવાય કે કોઈક વિરલ પ્રજાદા આત્મા-આ કલેશોના દુર્માં પ્રતિપણ જતો જ માલમ પડશે। માનવ અને બે સાચું સુખ, સાચી જિંતિ, સાચી કીર્તિ મેળવવી હોય તો આ મૂળ સદિન અને અચાન્તર બેદો હિત આ ત્યારે કલેશોને મૂળમાંથી નાબૂદ કરવા રહ્યા. જે વ્યક્તિ કે પ્રજા

આ ક્વેશને નિ.શેષ કરી મૂકે છે તેજ સાચા અર્થમાં સંસ્કારી છે-તેજ કૃપાયાયથી છે-તેજ દૃષ્ટિસંપન્ન છે-તેજ સુખી છે. ખીજા બધાંય મૂળમાં અસંસ્કારી-અણુષક અને આંધળા જ છે! સત્ય સત્ય હોઈને જ અદમ્ય છે! માનવ ભતિનો કોઈપણ કાળમાં ખંધી રોગ કે શત્રુ હશે તો આ ક્વેશો જ હશે અને આથી જ આ શાસ્ત્રની કિંમત વધી ગય છે! માનવ ભતિને છેવટે થાકીને પણ એક દિવસ કબૂલવું પડશે કે નાન્યઃ વસ્થા વિચિત્રે ધ્યનાય એટલું જ નહીં પણ ઉમેરવું પડશે કે ધ્યેયસામેપ. વસ્થાઃ- એ મંગલમય દિવસની રાહ જોતાં આજે તો અહીં વિરમીએ. ઘડીયાંત્ર બાગ વગાડે છે! ચિં ભાર્ગવ હોતવ દન

(૪૩)

પ્રિય ભાર્ગવી,

આજ કાલ પત્ર લખાય છે-અચિત્ર ખૂબ વિશ્વંજ થાય છે. પણ તમારા ઉપર મોકલી શકાતા નથી! છતાં લખવાનું ચાલુ જ રાખું છું! હૃદય, વહેવાનું નિમિત્ત માત્ર શોધે છે. એને રુંધાવું પસંદ નથી. જો કે ધારેલી પળે એ વહે જ એટલું સત્વનિષ્ઠ પણ નથી. પ્રતિભાવાન જો અરખાક્ષિત ધારે વહે તો યોગ જલદી સિદ્ધ થાય! પણ એટલા બાગ્ય ક્યાંથી લાવું? યોગાવસ્થાની સહજતા પણ શરુઆતમાં તો વાતાવરણ ચાહે છે! સત્તમ ચાહે છે. નિરન્તર તેની જ સેવા માગે છે! વિવિધાન્તરનો યોગ એટલે જ બ્યુત્થાન. યોગ સિવાયના કોઈ પણ વિષયનો ચિત્તને યોગ થાય એટલે યોગમાં ભંગાણ પડે! અને મારા જેવા એક સામાન્ય માણસને તો- માયાના સનાતન શુદ્ધાગને-મનૂરને તો યોગનો નિરંતર વિયોગ થવાના બધાંય પાંનાં હાજર હોય જ ને! છતાં બને તેટલું અખિત ચિત્તે કરતા રહેવું- પ્રભુની કૃપા પ્રાર્થતા રહેવું એટલો નિશ્ચય કર્યો છે! એ નિશ્ચયને પાર પાડવો તો પ્રભુને હાથ છે! માણસનું ધારેલું કશું થવું નથી! આપણી ઈચ્છાને જો પ્રભુ ઈચ્છાની સંમતિ સાંપડે તો અને તો જ તે પાર પડે છે. આપણો અધિકાર પ્રાર્થનામાં છે. પરિણામે અધિકાર પરમેશ્વરનો છે!

હીક. ગઈ કાલે ક્વેશની જનેતા-ક્વેશોનું મોસાળ કે પીયર જે ગણો તે અવિદ્યા છે એ જોવું, ક્વેશ માત્રમાં અવિદ્યા એક અગર તો બીજી રીતે ભરચક પડી છે. મનો અવિદ્યાના જ વિવિધ રૂપને વિવિધ નામે આપણે ઓળખીએ છે! બહુરૂપીનાં તો અસંખ્ય રૂપ હોય-તે લઈ શકે. વળી

અવિદ્યાની જ અસ્મિતા વગેરે સંતતિ પ્રસૂત, તત્ત્વ, વિચિત્ર-ઉદાર રૂપે
પણ વર્તે છે. પ્રાણીમાત્રમા આ અવિદ્યા અને તેની સંતતિનું તાંડવ ચાલે
છે. પ્રાણીમાત્ર ઉપર તેનો એક સરખો અધિકાર ચાલે છે। એની સત્તા
ને ડવી-કબેડી નાખવી-ઉઘાડ કરવી અને તેને સ્થાને આત્માની સત્તા
સ્થાપવી-દૃઢ કરવી-અપ્રતિહત કરવી-નિરંકુશ કરવી એજ યોગતું પ્રયોજન
છે। અસ્મિતા વગેરે કલેશોની પ્રસૂતાવસ્થા સામે વિવેકખ્યાતિનો અવિરત
મોરચો માંડવો રહ્યો, તત્ત્વ અવસ્થા સામે પ્રતિપક્ષી બાવનાનો બૃહ રચવો
રહ્યો, વિચિત્ર અને ઉદાર અવસ્થા સામે સતત જાગૃતિ, ખંત, ધ્યેયનિષ્ઠા
અને ધ્યેય સ્મરણની ચોકી બેસાડવી રહી. આમ યાચ તોજ સમાધિનું ભાવન અને
કલંગનો કાચ યાચ ! કલેશોનો કાચ યાચ તોજ આત્માનું અસલી સ્વરૂપ પ્રકટે.
આત્માનું અમલી સ્વરૂપ પ્રકટે તોજ જીવ્યાનો સાચો રસાસ્વાદ લેવાય તોજ
માનસજીવનનાં મૂલ્યોને ક્યાં કહેવાય ! જે એમ ન યાચ તો-મજાનલ
સ્તનચ્ચેય સ્તન્ય જન્મ નિર્ધનકમૂ તો એ તેજનેજ સમજાય એવો કપકો
સુથેજ છૂટકો ! આ બધું જ કરવા માટે અવિદ્યા વગેરે કલેશોનાં સ્વરૂપ
મમજવાં જોઈએ, સમજ અને સાચી સમજ જ અહીં તો એક માત્ર શરણ
છે ! અવિદ્યા અને તેની સંતતિની યાદગરચળીમાંથી ધન-ધન-ધામ-માતા-
પિતા-પત્ની-પુત્ર-વૈભવ-કોષ જગ્યાવી ન શકે, બહાલા બાધ ! સમ્યક્ દર્શનની
શરણાગતિ—શ્રીનશરતી શરણાગતિ જ સંરક્ષક છે ! સમ્યક્ દર્શન જ સાચું
કરચ છે ! જાગવાનું સુદર્શન જ સંરક્ષણે શક્તિમાન છે ! એ સિવાયનું
મંદજીવ સંરક્ષણનો આભાસમાત્ર છે ! આજ્ઞાસે જાણક ખુશ યાચ-વિવેકટુલ
નહીં, તો અવિદ્યા વગેરે કલેશોનું સ્વરૂપ શું ? શક્તિ શી ? કાચે શું ? આ
જંતુ મમજાય નો તેની સામે સમસેર ખેલાય અને વિજયી નિરાવાનો દાવ
ખેલાય ! જાગવાન પાતંગસિ બહારે ધાર્તા કહે છે:—

અનિત્ય-મનુચિ-દુ.સ્ત-મનાત્મસુ નિત્ય-શુચિ-સુલ-માત્મ-
શ્યાતિ:-અવિદ્યા ॥૫॥

અનિત્ય=અનિશ્ચ, અપવિત્ર, દુઃખ અને અનાત્મમાં અનુક્રમે નિત્ય-
વિત્ર મુખ અને આત્મજ્ઞાનનું નામ છે અવિદ્યા=અવિદ્યા-અજ્ઞાન.

અર્થાત્ અવિદ્યા પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન જ છે-પણ જીંધુ-અવજી-
વિપરીત-મવદાનની કૃતિ જેવું ! સ્થળમાં જલ અને જલમાં સ્થળ બતાવે
તેવું ! અવિદ્યા દરે-વિષયય કહે-અજ્ઞાન કહે-અવગચંડી સમજ કહે-વાત
એક છે, અને એ અવિદ્યાનાં આમ તો અનેક રૂપો છે. પણ જન્મમૃત્યુનો
પ્રાથમ અખંડિત ગળાગરી અવિદ્યા ઉપર કદી તેવી ચોપડીજ છે ! અને

ચોપગાં તો પશુ જ હોય. અને મગ તેવો રગ. ચોપગાંની સગનિમા એ તમા પશુ, ચોપગાં જ બને. અને આપણે બધાંય-કવચિત્ કોઈક અપવાદરૂપ હશે- બાકી બધાંય આ ચોપગી અવિદ્યાના ભારે આશક છીએ ! લયલા-મગનૂના પ્રેમ કરતા પશુ જીવ-અવિદ્યા વચ્ચે ભારે પ્રેમ છે ! લયલા-મગનૂ કે શીર્ષી ફરીફાદ-રોમીઓ જુલીયટ કે રુરુ પ્રમદ્વરાનો પ્રેમ કિસ્મો તો જીવ અવિદ્યાના પ્રેમ પ્રસંગ સમક્ષ ઝાળો પડે-સૂર્ય સમક્ષ દીપા જોડવો ! આટલો પશુપ્રેમ તો માનવને જ-વિવેકી હોવાના ધમડીને જ હોય ને ? તો એ ચોપગી અવિદ્યા કય ?

અનિત્ય પદાર્થોમા નિત્યતાનુ જ્ઞાન થયા કરવું એ અવિદ્યાનો પહેલો પગ છે ! દુનિયાના ક્ષણભંગુર પદાર્થોને નજર સમક્ષ દૃષ્ટનજ થતા જોઈએ છીએ-અનુભવીએ છીએ છતાં તેને માટેનો શ્લેષાટ ક્યાંયે ઝોડો થયો દેખાય છે ? સમસ્ત પ્રજાક પ્રતિજ્ઞ અચિન્ત્ય ધડભાજનો ભોગ બની રહ્યું છે-કાળની નિષ્પક્ષપાતી જીલ વસ્તુમાત્રને ગળી રહી છે છતાં પદાર્થોને નિત્ય માનનાની ભવ્ય શૂલ માનવ સનાતન સમયથી કરતો જ ગલો છે ધર્મવક્ષ સંવાદનો-મહાન્યહનિ ભૂતાનિ મચ્છન્તીહ યમાલયમ્ । શૈવાઃ સ્થાવરમિચ્છન્તિ કિમાચર્યમત પરમ્-^૧શ્લોક લખાયો તે પહેલાં-તે દિગમે અને આજે પશુ તેટલોજ સાચો નથી ? પદાર્થો નિત્ય છે એમ માનીને આપણે વર્તીએ છીએ અને આથી અકલ્પ યાતનાઓમાં સળડીએ છીએ ! જુમિને નિત્ય માનીને તેને ભોગવવા-સદા ભોગવવાની અતૃપ્ત તૃપ્ત રાખનારાઓ સ્વયં આજે નામશેષ મહા ગયેલા ઇતિહાસે નથી નોંધાયા ? અને આજે પશુ આ વાત તેટલી જ સાચી છે. જો માનવ જાત વસ્તુના સાચા અને સનાતન મૂલ્યાંકનો આકી તદ્દનુરૂપ વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત જીવનને વળાંક આપવાનો યત્ન કરે તો યુધ્ધ પરીની કથા ન થાય ? ધન ધરા-ધામ નિત્ય નથી છતાં તેમા નિત્યતાના પગાયે પ્રેરણને માનવે કયુ પાપ નથી કયું ? પ્રગતિની કક્ષાસ મારતા આપણને લાજ લાગવી ઘટે ! પ્રગતિ-તો સત્ય વિચારના સ્વીકારમાં અને તદ્દનુકૂળ જીવનને કરવામાં છે. વ્યક્તિએ તેમ કરવામા દૃઢ રહેવું ઘટે. સમષ્ટિનું તે તન્દ્ર વક્ષ્યુ હોવું ઘટે. આત્મા સિવાયની વસ્તુમાત્ર અનિત્ય હોઈને આપણી વિગેવગ્રીતિનો વિષય ન હોતી ઘટે, પ્રેમનુ પાત્ર ન બનવું ઘટે. તરસવું આલંબન ન હોવું ઘટે. આત્મા નિત્ય છે તો એ આત્માની તમ્સ જગતી ઘટે. એને માટે તાનાવેલી લાગતી જોઈએ. એની શોધ આપણી એક માત્ર ચિંતાનો વિષય થતી ઘટે વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ ને કોઈ આ સત્યનો સ્વીકાર નહીં કરે તે ટળી જાય છે. સત્ય અને સત્ય જ

એ માત્ર પ્રસાદ આરાધ્ય-પ્રભુમ્ય-પૂજ્ય-સ્વીકાર્ય-સેવ્ય છે ! આથી અનિદાને મ્હાત કરવી હોય=આ પગ પૂરતી ખોડી કરવી હોય તો અનિદા પાથો ના અનિદાતાનું અને નિદામા નિદાતાનું લાન સહજ થવું ઘટે. અર્થાત્ જ સાચાં મૂલ્યો આંકી તેમાં નિષ્ઠા કેળવવી જોઈએ. દુભાયેલું કે દડધૂન થયેલું સત્ય આપણને સુખચેતની નહીં જીવવા દે. કેમકે આપણે પોને જ સત્ય સ્વરૂપ છીએ. આથી સત્યદેવનો સ્વીકાર અને ભાવ કરવો મ્હે છે !

અશુચિ-અપવિત્રમાં શુચિતાનું-પવિત્રતાનું જ્ઞાન થયા કરવું એ અવિદ્યાનો ખીન્ને પગ છે. આ પગે પણ અવિદ્યા જ્ઞાનવજ્જાતને ખૂબ કચડી મ્હી છે ! ખીજી અપવિત્રતાઓ જવા દઈએ ! શરીર જ-આપણી કાયાને જ જગ સ્થાય વિચારે તપાસીએ તો ? એના મંદવાડનો ક્યાં આરો છે ખરો ? ઉત્પત્તિથી મંદીને તે ઉખડી જાય ત્યાં સુધી એ ઉકરડો જ છે-એવું આપણને લાન થાય છે ખરું ? માતાના પેટમાં આપણે પાક્યા ! માતાનું પેટ તે કાંઈ મહેલ હતો ! રમત હતું ? ખારકુંડી સિવાય ત્યાં ખીજું શું હોય છે ! આ આપણી ઉત્પત્તિબુદ્ધિ-જ-મજ્જિમિની કયા ! માતાપિતાના શુદ્ધોદ્ધિની ગાથા ! આખી કયા મંદી છે ! આપણે ખાઈએ-પીએ-તેનું અનરમ પરિણામ વગેરે !-મજ્જાનો એ વિષય છે ! પેટમાં જાનર સહને ફરતર કયે મુખે પવિત્રતાની વાત કરે ! અને આપણાં શરીરમાંથી ઝરપે શું ? પગનીનો એ મુક્તામજ્જા છે ? અને પૂ. માંથી જ નેવાનું શરીર પણ-પવિત્ર પુરુષનું શરીર પણ આત્મા વિનાનું થતા કયાઈમાં રખાવું નથી ! શ્રોત્રિય ગ્રાન્થજ્ઞના મગનો સ્પર્શે પણ રનાત કરવું પડે ! અને રાજ એને સાદ કરવાનું ! એની બનાવટ જ જો મેલી ન હોત તો આનું ચાત ? આ છે આપણાં પોતાનાં શરીરની-ઉકરડાની કયા ! પણ આ વિચારો રિમર રહે છે ખરા ? નહીં મ્હેના ! એ જ છે જલિદારી અવિદ્યાના આ પગની ! જે કાંઈ આ પગની પાની નીચે આવ્યો તેની દૃષ્ટિમાં ફેર પડી જાય છે ! એ કવિ હોય તો સીમુખમાં ચંદ્ર જુવે. આંખમાં કમળ જાળે-મુખમાં અમૃત અનુભવે-જમરમાં કદર્પનું કાંદક નિદાળે-મૂલંગમાં દંડકારી મોદિની વિલોકે ! શરીરે જનન કનકવેડી ખાળે, સ્પર્શે અજ્ઞાનન્દ અને રમરજી યોગાનન્દ માને ! મપ-અમન આસવની નિર્ઝગિણી સમજે ! પરમાત્માની માદક મેદનો પણ આપણે મદિમા જ છે ને ? સ્ત્રી પુરુષમાં આવું મમજે ! અને મંદાર આલ્યા કરે છે !-અજુગેક અને વજુગેક. જે નિર્જેન સત્યમાં જ જીવન ખુશાલી-જીવન નૌરો કે જીવનકલા છૂપી હોય તો રમખાંડમાં રમખાંડ મોઢ

છટાને પણ ત્યાગે જ છૂટકા ! મોઢને પંપાણે સત્ય હેયનાય ગણું નથી ! સોગો પોણીસો ટકા માનવગત આ મોહિનીથી પરે નથી જ, અશુચિમાં શુચિમાને થયેપિ સંસ્કૃતિના સર્ગનમાં ભારે જાગ લગવ્યો છે. છતાં સત્ય અને નિર્ભેશ સત્ય જ જો સંસ્કૃતિનો પયો દોષ તો ધ્યેયને વરેલાને માટે તો, હપિસન રૂપમાં કોઢની ત્રીનકી માફક, મોઢની આ લક્ષિતતમ છટા, ખૂંચે જ ! આપણાથી પહેાંચી ન વળાણુ દોષ તેથી આદર્શને મેળો ન પડાય ! ખાટી દરાખનો ન્યાય ન વપગાય, આટલું જ અર્ધો ઉદ્દિષ્ટ છે !

ભાષા ! અશુચિમાં શુચિપણના અદોહિત જ્ઞાનના વ્યાખ્યાનથી અપુણ્યમાં પુણ્યનું—અને અનર્થમાં અર્થનું જ્ઞાન પણ સમજ જ લેવું પડુપાર અરિયાના વિવિધ અવનાગે દોષને કોઢને કે.ધરપે એ અત્માને ચૂડેલને રૂપે વગમેલી રહે છે !

આ ચોપણી અરિયાનો ત્રીજો પગ તે દુઃખમાં મદોહિત સુખનું જ્ઞાન અને આ પણ એક મદાન આશ્વર્ષ નથી ! વિયોગભોગ એ અસુખનું જ કારણ છે, સીનો એ એકધારો અનુભવ છે ! વિયોગની છન્ડળને કોને નથી ફસાવ્યો ! કોને નથી ત્રાહિ પોણગવ્યો ! કોને નથી ભેળર ક્યો ! કોને નથી ગાવ્યો ? વિયોગની પ્રારંભે મધમીય પણ પરિણમે નાર્મકકરી મજા પ્રાણીઓની વધુમતિને દંભેશાં છેતરતી જ અતી છે ! વિયોગભોગની મધુરીમાથી કોમ છમગ્નો શાલ તેની ફૂપાથી જ છૂટે છે ! શબ્દિક મજાની અનન્ન સગ સૌ ભોગવે છે, છતાં એનો હેડગાટ ઝોહો થનો નથી જ, હેવટે વિયોગ ભોગવવાની તાક્ષત ન રહે તો, પણ એનો રમ તો નથી જ સુકાતો, વિયોગ ભોગની અશક્તિને લઇને જગ-પણુ ભગવાનની બધામાં કદીએ તો “રસવર્ગમ્” વિયોગ આપણને તજે અને આપણે વિયોગને તજીએ—એ ભેમાં તો આખી છ ન રમત છૂપાઇ છે, વિયોગ આપણને તજે તો અનુપ પરિતાપનો વારસો મળે, વિયોગને આપણે તજીએ તો અનન્ન શાન્તિ સુખની બધીસ મળે ! અને આ કાંઈ નાનોસૂનો તક્ષાવન છે ! ભગવાનને પડીયાન કરવી પડે છે કે:-

ये हि संस्पर्शजा भोगाः दुःखयोनय एव ते
 शाचन्तयन्तः कौन्तेय ! न तेषु रमते पुनः !
 ૫૦—ધોષં ચત્તુઃ સ્પર્શં ચ રમતં ઘાણમેષ ચ
 અધિષ્ઠાય મનઘાયં શિપવાનુપ મેયમે ।

આ મોહમાં સરેદફ પરમાત્મને હરમતને કુણુ હનિદ ન નથી આપ્યો ! જમ, મોટે ભાગે હરમત હનિયો ૧૫૨ મતઃ થય વિયવવનમા વિદાર જ રહે છે ! અને પન્નિમ—પ-મન્દાર દુઃખને સંમદ કરી રહે છે ! ૧૫૫ દે પુરંજન-માનવગતિના મઃ આ તરે નિર્ધન છે ! પણ આપણું

દુઃખ જુદુ છે! માણસને સાચુ સુખ ખપતું નથી. અને દુઃખ જ લાધી ગયું છે! અને આથી એ સાચાં સુખની શોધ પાછળ પણ પણ ખર્ચવા તૈયાર નથી! દુઃખમાં સુખ માનીને આખીય માનવજન વર્ત્યા કરે છે! માનવને જો સાચેજ સુખ જોઈતું હોત તો તેણે સત્યનુ શરણું લીધું હોત! વ્યક્તિગત સત્યની શરણાગતિથી તો માનવ ઇતિહાસ ઉઝળો છે. પણ આપણને જો ખપે છે તે તો માનવકુલનું સુખ! અને આથી જ મહાજીવનના મહાકાવ્યનંબોનું અત્રાન્તર્દર્શન જીવનનો પાયો હોવું ધરે. સમાજ રચના કે પ્રજાજીવન રચનાના પાયમાં નિર્મેળ સત્યચિત્ત હોવું ધરે. જેટલો સત્ય સ્વીકારવે વિશંખ કે ઢીલ, કમળેરી કે આળસ, તેટલો વ્યક્તિને કે સનહિને અવ્યુદયમાં અને કલ્યાણમાં વિશંખ, અવિદ્યાની મોહિની મારકણી હોય છે! સરકૃતિ વિનાશિની હોય છે. એવી સફાઈદાર હોય છે કે મહાન પુરુષોને પણ ભરમાવી મૂકે છે! દુઃખમાં સુખની આંતિથી જન્મત આશ્વા કરે છે. એની વ્યાપકતા જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં જણાશે-જો ગીધની નજરે જોઈશું તો.

અવિદ્યાનો હેલ્લો અને સૌથી ભયંકર પગ તે અનાતમાં સંદોહિત આત્મભાનરૂપી છે. દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, અહંકાર, મતિ વગેરે આત્મસ્વરૂપ નથી. આત્માથી ભિન્ન છે. આ અનાત્મ વસ્તુઓમાં જો આત્મભાવ એ સંસારઆનિતનું મૂળ છે! આત્મા અને અનાત્મનો જ્ઞાનમય વિવેક કરી જો માનવ “આત્મા” મારું અસલી રૂપ છે-એના સિવાયનું બધું જ માયાની વળગાડ માત્ર છે “એમ દૃષ્ટિ સમજી તે પ્રમાણે વર્તે તો આત્માનો મહિમા સ્પષ્ટ થાય! શાસ્ત્રકારો આને જ અધ્યાસ કહે-છે! અને અધ્યાસ જ કરે વર્તાવે છે! પ્રાણીમાત્રને અપરમારનો રોમ મયેશ છે! સ્પર્શની વિરમૃતિ અને પરસ્પરી સતત સ્પર્શ એ જ આ અપરમારનું લક્ષણ છે! માણસ જાતને જ ભૂધી જાય અને તે સિવાયના બધાને જ યાદ કરે એ કેવી ફર અને આત્મધાની ઘટા? કેવી અશ્વમ્ભ બૂલ? કેવી કંડુણુ આવદશા? અને છતાં આમ જ છે! “હું કોણ?” નો કોણકો તેટલો જ અણકોલ રહે છે. અને “તું” ના ચૂમણમાં માનવ મઝા માને છે! કોમ શંકરાચાર્ય જ વિધિની નિમનનાપૂર્વક ગ્લુકાર કરે છે કે ચિદાનન્દરૂપઃ શિવોઽહમ્ શિવોઽહમ્ મોહાભાગનો સ્વરૂપ વિષેનો ખ્યાલ બળતો જ હોય છે! અને આટલેથી જ આ પનતું હોત તો હજીએ કીક. પણ એક મુખ્ય ભૂલ જોની પરંપરા જન્માવે છે. દેહાદિમાં યત્ન જતો અને મૂળમાં કેવળ અકુદરતી યત્નાં કેવળ કુદરતી લાગતો આ ખ્યાલ જન્મમરણને અવિરત રાખે છે! આ

પ્ર્યાસમાંથી એ પુત્રપૌત્ર પતિપત્ની રૂપે પ્રસરી જગતમાં ખગમજાત મચાવી મૂકે છે । પંચશિખાચાર્યે જે રીતે આ વાન રજૂ કરી છે તેથી ભાગ્યે જ વધુ સારી રીતે એ કહી શકાશે-પંચશિખાચાર્ય નામના એક જીવનાચાર્ય કહે છે. દ્યક્તં અદ્યક્તં વા સત્યં આત્મત્વેન અભિપ્રતીત્ય, તસ્ય સંપદં અનુ નન્દતિ આત્મસંપદં મન્વાનઃ, તસ્યં વ્યાપદં અનુ શોચતિ આત્મવ્યાપદં મન્વાનઃ,-સ સર્વોડપ્રતિબુદ્ધઃ । અનાત્મામાં આત્મા માની પછી જીવ જરા એને વધુ ગાઢ કરે છે, પછી તે જડ કે ચેતન કાર્પણ્ય ઓળંગે પોતાની તરીકે સમજી તેની સમૃદ્ધિએ પોતાની જ સમૃદ્ધિ યથા છે એમ માની લાક આનન્દે છે, તેની વિપત્તિએ પોતાની જ વિપત્તિ માની લાક રાકકળ કરે છે-અને આતું ઉધું કુટવાની સૌને સ્વતંત્રતા છે । જંધવું છે તેને જગાડીને ય શું ? સ સર્વોડપ્રતિબુદ્ધઃ એવા તમામ જીવો ધોરે છે । બસ શણેા માણસ આથી વધુ શો ઠપકો આપે? તેજીને ગાટે આટલું બસ છે. તે સિવાયને માટે તો કહેવાપણું ગ્રહેતું નથી. આ ચોથો પગ જ પહેલા ત્રણ પગોનું મૂળ છે. આ પગના પોપણે જ આગલા ત્રણ પાદો પુષ્ટ થાય છે એને શોપણે જ આગલા ત્રણ શોષિત થાય છે અને આથી જ હું કાણુની શોધ અને યથાર્થ નિર્ણય અને એ નિર્ણયાનુસાર જીવનાચાર એક માત્ર પરમ કર્તવ્ય છે. કર્તવ્યમાત્ર આના જ અવશેષરૂપ છે. આ મૂળ કર્તવ્યને સિદ્ધ કરવા જ ઈતર કર્તવ્ય વિધાન છે. “હું”ની યથાર્થ શોધ કરાવી આપતા, શાસ્ત્રમાત્ર કૃતાર્થ યથા જાય છે । અને તે પૈકી યોગશાસ્ત્ર એ અર્થમાં ખૂબ ઉપકારક છે ।

આ ચતુષ્પાદ અવિદ્યા જ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે. એ જ ઈતર ક્લેશોની પ્રસવભૂમિ છે. એ જ કર્મ કરાવે છે. કર્મ કરાવી એ જ ફલરૂપે પણ વર્તે છે । અસંસારી આત્માને પોતાના અનિર્વાચ્ય દુઃસગે અને દુઃશ્ચદે સંસારમાં લમાવે છે. દેહે દેહે મોકલે છે ને કાઢે છે । ચોર્ધાસી લાખ યોનિમાં આત્માને પરિગ્રાજક કરે છે । વિવેકમ્મણાનાં ભવતિ યિનિપાતઃ શત્તમુલ્કઃ-એ કવિ વાણીનું સત્ય અહીં સૌથી વધારે ચરિતાર્થ થાય છે । આપણે તોએ જન્મમરતી નહાપ્તયા નહુપર નરંડિકાશૈરિત પ્રાસં ડીએ. સિવાય કે પ્રજુયોગ-એ મહાદેવીની ચૂડમાંથી કોઈ છૂટતું નથી । આપણને એ પ્રભુનો યોગ હો જોથી આ મહામાયાની જૂરડીમાંથી છૂટીએ । બસ. તો આજે અહીં જ અટકીએ. સૂત્ર પણ પૂરું થાય છે. સમય પણ પૂરાય છે. શાહી પણ ભરતી માંજે છે । અને કાગળ પણ લંગમગ કિનારે આવી રહ્યો છે. પ્રજુકૃપાએ અવિદ્યાનો વંશવિસ્તાર અને તેમનું સ્વરૂપ કથન હવે પછી. ૧૧૫૧ કુશળ હશે. સૌને હરિવંદન. એજ સિંહ ભાર્ગવ હેતવંદન.

(૪૪)

પ્રિય ભાઈ,

આપ કુશળ હોજો. મધ માનના પત્રમાં આપણે કોશની જનેતા અને ચોપખી અરિઘાને ચર્ચા હવે તેની વશાવતિ જોવી રહે છે. સાપના બચ્ચાને જીવતું ન રખાય દૂધ પાઈ પધને ન હોયમય હોઝે તે પોતાના જોખમે તેને જોખમાં લઈને સૂવે તે પોતાની જનામદારીએ! અવિવા નાગિણી છે તેની સતતિમાં તેનું કાલિય ઝેર ઉતરે જ છે. અને આથી તેમની સાથેની જોન જીવેથી નીકળે અને જો જોઈ કરવી જ હોય તો તેને નાથીને પછી જ, તેમને નિર્મિત કર્યા પછી જ તો અરિવાનું લક્ષણ આપ્યું એ અરિવાની જ પહેને જોગેની દીકરી તે અસ્મિતા છે એ અસ્મિતા રાગ વગેરેનું કારણ છે અને અથી રાગાતિથી તે જ્યેષ્ઠ હોઈને તેનું લક્ષણ આપના લગભગ સૂત્ર ૧૨ કહે છે —

દૃક્દર્શનશક્ત્યો ઇકાત્મતા ઇવ અસ્મિતા ॥ ૬ ॥

દૃક્=દૃશ્યકૃતિ એટલે પુરુષ દર્શનશક્તિ એટલે બદ્ધિ એ બંનેની દ્વય-બંધો ઇકાત્મતા-એ ૧૩ગના-એક પદાર્થતા એટલે અસ્મિતા=અસ્મિતા નામનો કોશ છે

અર્થાત્ અસ્મિતા એટલે જડવેનની બંધો એકમેકતા. લક્ષણ ખૂબ નવું દેખાય છે મિતાશુર નામે છે પણ નિશાળ અર્થથી બરપૂર છે અમિતમાનવી ભરેતું છે અસ્મિતા તો જો મૂળ અર્થ સમજતા જ આ લક્ષણ વડે રૂપ મમમર્થ જો અસ્મિતામાં અસ્મિ એટલે હુ હુ તા-ભાવવાચક નામ બતાવનારો પ્રયત્ન છે અર્થાત્ 'હુ' હુ પછી 'તો' ખ્યાન એટલે અસ્મિતા 'હુ હુ' એ તો કહેવાય પણ 'હુ' 'કોણ' હુ એ જ નથી કરવામાં હરી જણાય છે માનવનો મોટો ભગ હુ કોણ હુ' એ બાબતમાં સચુ નથી જ જાણતો એટલું જ નહીં ખડું જ તરો છે અને એ જો ની સમજાણથી જ જીવનમાં વન છે અને પશુઓ માયાનો મુઠ મા ખપ છે! આજના દુષ્કાળને ખ્યાલો જ સૂત્ર ૨૨ અર્થ કુશળના પૂર્વે ઉલ્લેખ કરે છે દૃક્શક્તિ એટલે જોનરી તાત્કાલ એટલે કે જોન ૨૨૩૫ નામાં દર્શનશક્તિ એટલે બતાવનારી તમન એટલે કે સુદ્ધિથી તમન ૪૪ અને જોનમાં નીન પ્રયત્ન છે જડ પ્રયત્ન છે એટલે કે જડ જોન જ જોન જોન છે આ જોનમાં પૃથ્વી અને જોનમાં થવની

યોગ્યતા છે એ જતાવવા માટે સૂત્રકારે સૂત્રમાં “શક્તિ” શબ્દ વાપર્યો છે
 આ જડ અને ચેતન પૈકી જડ ચેતન નથી. ચેતન જડ નથી. અધારુ
 અજવાળું નથી. અજવાળું અધારુ નથી. ધર્મે-ગુણ-કર્મે આ બંને જૂદ
 છે. સ્વરૂપે જૂદાં છે। તો જેનાં લક્ષણ-સ્વરૂપ ગુણ-ધર્મો જૂદાં જ છે તે
 બંને પદાર્થો પણ જૂદા જ છે। આ બંને બુદ્ધિ અને પુરુષ સદાય
 પરસ્પરથી વિભક્ત જ છે છતાં દેખાતા નથી. જાણે બંને એક જ હોય એમ
 લાગ્યા કરે છે, ખસ. અનાત્મામાં આત્મજ્ઞાનરૂપી અવિદ્યા આવી એકાકાર
 બુદ્ધિ હવળવે છે. પોષે છે. ઉછેરે છે. અને પરિણામે વિવેક નિસરાવે છે.
 છે. ધર્મે અને સ્વરૂપે એકબીજાથી તદ્દન જૂદાં-એકબીજાનું જેમને આધેતું
 પણ સ્નાન સૂતક પણ નથી તે બંનેની અત્યંત અભિન્નતા લાગ્યા કરવી
 એતું જ નામ છે અસ્મિતા. દેહ-ઇન્દ્રિયો-મન-અહંકાર-મતિ વગેરે આત્મા
 નથી. આત્મા એ બધાં રૂપ નથી. છતાં આપણો હુંનો ખ્યાલ તો એ
 બધાંમય જ હોય છે. હું આવો છું-હું તેવો છું-જાડો છું, પાતળો છું-ગોરો
 છું, કાળો છું-દેખાવડો છું, કઠરો છું-અંધ છું, દેખતો છું-મંદ છું,
 મતિમાન છું-આવી જાતના અને એવા તો અનન્ત ખ્યાલો આપણે આપણી
 જાત ઉપર ખાકીને ભારવાહી ગર્હભની માફક ચોવીસે કલાક જૂંકીએ છીએ।
 બાકી આપણું સ્વરૂપ તો એ બધાંયથી વિલક્ષણ છે. આપણે=આત્મા
 અપરિણામી છે. અને આથી જ અનુલવમાત્રનો સાક્ષી છે. બુદ્ધિ પરિણામિની
 છે. અને આથી જ પળ પળ પરિવર્તન પામે છે-અને સમજાય છે-અને
 આથી જ એ યાજ્ઞ હોઈને જડ છે. આમ એકબીજાથી અત્યંત વિધર્મી
 આત્મા અને અનાત્માની એકાકારતા જો ન હોત તો ભોગ શક્ય જ ન હોત.
 કેમકે બંનેનાં સ્વરૂપનો જો સાચો ખ્યાલ આવે તો બંનેનો મોક્ષ થઈ
 જાય? મંચરિખાચાર્યનું ‘અવતરણ ટાંકવા જેવું છે-તેઓ કહે છે:-બુદ્ધિત
 પરં પુરુષ આકાર-શીલ-વિદ્યાતિમિઃ વિમલકં અપદ્યન્ કુર્યાત્ તત્ર
 આત્મબુદ્ધિ મોહેન=બુદ્ધિથી સદા પર પુરુષને આકારે શીલે-વિદ્યા વગેરેથી
 વિભક્ત ન જોનો હોઈને તેમાં-બુદ્ધિમાં કરી બેસે છે-આત્મબુદ્ધિ મોહ. ”
 અર્થાત્ ‘પુરુષ અને બુદ્ધિના આકારાદિ દ્વારા એમની એકપર્યવર્તતા સિદ્ધિ
 થતી નથી. પુરુષનો આકાર એટલે સ્વરૂપ, સ્વરૂપે પુરુષ સદા શુદ્ધ છે-
 અભિન્નિત છે-પ્રકૃતિથી અણુગોઠયો જ છે. બુદ્ધિનું સ્વરૂપ અશુદ્ધ છે.
 એટલે કે ત્રિગુણાત્મક છે. સદા મેલું છે. પુરુષની મૌલિક શુદ્ધિની અપેક્ષાએ
 નિરતિશય સાત્વિક બુદ્ધિ પણ મેલી જ ગણાય-જેમ અસંપ્રગાતની દૃષ્ટિએ
 સંપ્રગાત પણ વ્યુત્થાન જ લેખાય।

પુરુષ અને બુદ્ધિનું શીલ એટલે કે ચારિત્ર્ય-સ્થાયી ટેવ-સ્વભાવ જૂદા છે. પુરુષ સદા ઉદાસીન છે. બુદ્ધિ ઉદાસીન નથી. ઉદાસીન એટલે કે સ્વરૂપમાં જ એટલો મસ્ત કે પ્રકૃતિના અતિ રમણીય સ્વરૂપમાં પણ નિઃસ્પૃહ !- તરત જ બુદ્ધિ તરત ખરખારી જાય છે !

વળા પુરુષની વિદ્યા તે તેનું ચેતન-અનન્ય પ્રકાશ અને સ્વપ્રકાશ તથા પરપ્રકાશક, બુદ્ધિની વિદ્યા તે જડ. બુદ્ધિ પુરુષ પ્રકાશે-પ્રકાશે છે. સ્વયં તેનામાં એ તાકાત નથી. આમ દરેક રીતે આ બે જૂદાં જ છે ! પણ કોઈ અધન્ય પળે એવો તો અવજો નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે તે બંને દૂધપાણીની માફક પરસ્પર દાની થઈ એક થઈ બેઠા છે ! પ્રાણીમાત્ર વ્યવહારકળે આમ જ સમજે છે ! પણ તેથી મૂળ સિદ્ધાન્તને કશી હાનિ પહોંચતી નથી ! જૂદાં એક માની લેવાથી તે સાચે જ એક થઈ જતાં નથી ! અને માનવાની તો છૂટ છે ! ધુવડ સરજમાંથી અંધારું ઝરે છે એમ જો માને અને વાગારાઓમાં તેનો પ્રચાર કરે તેથી સરજમાંથી અંધારું ઝરવાનું નથી એ જોમ હકીકત છે તેમ બુદ્ધિ પુરુષને એક પદાર્થ માની તે પ્રમાણે વર્તવાથી પણ તે બંનેની પારમાર્થિક એકતા થઈ શકતી નથી. સત્ય આપણી માન્યતા મુજબ વર્તવું નથી ! આ પારમાર્થિક એકતાનો સદા અભાવ સૂચવવા સૂત્રમાં “દ્વય=જણે” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે ! જો એ બેની પારમાર્થિક એકતા થતી હોત તો મોક્ષ નામની કોઈ ચીજ જ ન રહેત !

આવી આત્મા અનાત્માને લગતી ગેરસમજમાંથી જ સૌને હું મુખી હું દુઃખી-નહું કતાં-હું બોકતા એ જાતનો વાવરો કે સનેપાત જન્મે છે ! અને હુંકારના કોલાહલમાં જણે સ્તવને રૂખાડી દેવાનો યત્ન-મિથ્યાપત્ન માનવ કરે છે. માનવ આત્માને લધુ કરે છે-આ અસ્મિતા ! વિવેકદાનથી એ બેઠાય ત્યારે જ અદ્યક્ષથી માનવ જૂમા વિદ્યાનો અધિકારી થાય છે ! જીવતા જીવત મુક્ત બને છે. ઉપનિષદની પરિભાષામાં આ અસ્મિતાને જ ચિન્મયમંથી-હૃદયમંથી કહેવામાં આવે છે ! એ ગાંઠ-અંતર્મુખીગોડ જેવી પીડાકારક-દેહકારક અને અસુખદાયી છે ! સ્વરૂપે સુખી આત્માને કંજણવે છે ! અને એ સર્વવ્યાપી છે ! પ્રાણી પ્રાણીએ સ્વરૂપવૃત્તિ અને આધાતની સામે પ્રત્યાધાત કરવાની વૃત્તિ દારા એ જીતી દેખાય છે. અગાળ કેવો કેર વર્તાવે છે-અમરવું જ કેવું ગડાવે છે-એની સત્તા કટલી દદમૂળ છે-તે આ અસ્મિતા બનાવે છે ! અસ્મિતાના ખ્યાલે માણસ શુ શુભાવે છે તેની એણે ગણત્રી જ નથી કરી. અધ્યાત્મ આનંદના અખૂટ ઝરને એ કેવળ અસ્મિતાના સેતુબધે

આટલાં છે. પરમાત્માને-આત્મામાં ક્ષણવાંતી એ રૂઝે છે. આથી વિશેષ સમ્યક છે! 'હુંકર' પ્રસ્થાપિત કરતા માનવ કરતાં વધુ કંપી અને બદશિક્ષક કોઈની હોષ શકતી નથી. કેમકે એ અસત્યનું પૂજન છે! વળી એ અસ્મિતા પ્રસૂત હોય-તનુ હોય-વિચ્છિન્ન હોય કે ઉદાર હોય! એ ચારે રૂપે આત્માને એ કકળાવી મૂકે છે! વિવેકી એ ચારે રૂપે વર્તમાન અસ્મિતાને વિવેકશાને ઘોષ નાંખી સ્વરૂપ સ્વચ્છતા મેળવે.

કદાચ અહીં પ્રશ્ન થયો કે તો અવિદ્યા અને અસ્મિતામાં ફેર શો? ફેર ઝાઝો નથી! અને છતાં છે. અવિદ્યા કરતાં અસ્મિતા એક ડગલું આગળ વધે છે. અવિદ્યા આત્માનું અનાત્મામાં આરોપણ કરીને જ બેસી રહે. અસ્મિતા તેમાં સુખદુઃખના પ્રયાગે બેળવીને આત્માનું અનાત્મામાં આરોપણ કરીને વર્તે છે. સુખદુઃખના પ્રયાગે રંગાયેલ આત્માનું જ આત્મભાન તે અસ્મિતા. આમ અસ્મિતા ઘેરી અવિદ્યા જ છે. અવિદ્યાનું જ એ ધન-સ્વરૂપ છે! આત્મદર્શનની કામનાવાળાએ એ ઘેરા રંગથી ન રંગાવું ધટે. રંગાયો હોય તો તેને વિવેકજળથી ધોઈ નાંખે સત્ય અને કડક સત્યાગ્રહ જ આ રીતે આપણો ઉદ્ધારક છે એ સમજવું જોઈએ. માનવજાત જુદાંઝુડી થઈને વર્તે છે અને આથી તે દુઃખી છે. સત્યાગ્રહમાં સુખ છે. અસત્યાગ્રહમાં દુઃખ છે. આટલું જો સૌને સમજાય તો ઠીક તો. આજે અહીં જ પંઢરપુર કરીએ. શયનનો સમય થયો છે. સૌને વદના.

સિંહ સ્વામીના હેતવંત

(૪૫)

પ્રિય ભાઈ !

આજે નિવાર છે. એ દિવસે તો ભગવાને પણ સર્જન પછીને આરામ લીધેલો—એવી રમણીય માન્યતા છે ! પણ એ દિસાએ જો માનવ સમય બગાડે તો અપરાધી ન થાય ? સૃષ્ટિ સરજી હોત તો આપણને પણ એ હક મળત ! પણ મોટે ભાગે આપણે કૌશલ્યના સુંદર સર્જનને કદરૂપું કરવામાં, બગાડવામાં, તેના કળા કૌશલ્યને કુખ્જ કરવામાં રતિવાળા હોઈએ છીએ ! અને આથી રજીનો મોટે ભાગે આપણે દુરપયોગ જ કરીએ છીએ. તે દિવસે મિહિરજનો અતિભાર લાદી દોનરી બગાડીએ ! નિદ્રાનું બપોરે આવાહન કરી સોવાને બગાડીએ. ટોળટપ્પા લગાવી વાતાવરણ બગાડીએ ! આજસુ મોટે રજીનો દિવસ એ સેનાને મોટી બ્યાદન હોય છે ! આંતો સામાન્ય રીતે આપણે રજીને કેવી બગાડીએ છીએ તેનું વિચારન માત્ર છે ! આનો અનિદ્ર અર્થ ન હો. કેમકે આરામની પણ જીવનમાં યોગ્યમાત્રામાં જરૂર છે જ. પણ આરામની વિદૂત દેવના આજમમાં અને સેતાનની આરાધનામાં જ પરિણમે છે—એટલું જ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે ! આપણે રિવેકને પથે, જો પરવરતું છે તો કામના વિચયમાં જ આરામ માણવો રહ્યો. જીવનની પ્રતિપજા જો કર્તવ્યબાસ હોય તો આરામરૂપી કર્તવ્યની પણ રાત્રે જ આવવી જોઈએ, આમ છતાં આપણે પોતાપૂરતા કર્તવ્યમાં દહ રહી ધનર સૌ સાથે કમદર્દી જ મળવી ગ્દે છે ! કેમકે માનવીય નિર્મળતા કેવળ દીક્ષાપાત્ર નથી, શ્યાપાત્ર છે !

ગદ્ગદ હાસે આપણે અવિદ્યાની મોટી દીકરી અસ્મિતાનું રૂપ જોયું. હવે એ અસ્મિતાનો જ દીકરો અને તે પણ જ્યેષ્ઠ—નામે રાગ—જેનાં પરાક્રમ સમગ્ર સૌનું પરાક્રમ પંચે ધર્મ આવે છે—તે રાગનું લક્ષણ જોઈશું. આ રાગ મિવાય કે અસ્મિતા હોતો નથી—મંત્રતો નથી અને આથી જ એને અસ્મિતાની મંત્રતિ કહી છે. એનું લક્ષણ આપણે ભગવાન પદનંદિ મળે છે કે—

સુતાનુશયી રાગઃ ॥ ૬ ॥

સુતાનુશયી=મુતમાં સુખ શબ્દ સુખાનુભવનો વાચક છે. એ જ સુખ જ હવે પડી આવનારું મુતમાં દુઃખ શબ્દ દુઃખાનુભવનો વાચક સમજવો. સુખની પાછળ મુતારો—વિષમાં સદા મ્હેનરો જે અતિશય તે રાગ=રાગ નામનો કહેલ છે.

અર્થાત્ રાગ એટલે સુખાનુશયી અભિલાષ. આપણે એને સુસ્પષ્ટપણે સમજવાનો યત્ન કરીએ. સુખ એટલે અનુકૂળતાનો અનુભવ. એક વખત એક પદાર્થમાં જો આપણને અનુકૂળતાની વેદના થઈ આવી તો તે આપણે માટે સુખ છે ! ગમતી-મઝા આવે એવી વિષયસ્પર્શ પેદા થતી મઝા એટલે સુખ ! ઇન્દ્રિયો દ્વારા સમગ્ર વિષયોનો આપણા ચિત્ત ઉપર પ્રતિપળ હલ્લો કે આક્રમણ કે અંકન થતું જ રહે છે. તેમાં જે દોષ વિષયનો સ્પર્શ આપણામાં ગમતી વેદના ઉપજાવી જાય, મઝાની વેદના ઉપજાવી જાય તો તે આપણે માટે સુખ છે ! ખસ, આ સુખનો અનુભવ આપણાં ચિત્તમાં એ સુખનો સંસ્કાર પાડી જાય છે. બીજી વેળા જ્યારે તેજ જાતનો વિષય સ્પર્શ થાય ત્યારે પહેલાના અનુભવની સ્મૃતિ તાજ થાય છે અને એ સુખની સ્મૃતિથી સુખાનુભવી પુરુષના હૃદયમાં શયનશીલ, તેજ જાનનાં સુખ કે તેના સાધનને લગતો જે આભિલાષ તેને રાગ કહેવામાં આવે છે ! અર્થાત્ એક વેળાના સુખની સ્મૃતિથી તેજ જાતના સુખના પુનઃ અનુભવ માટે સુખમાં કે તે સુખના સાધનમાં “મારે ને અમુક હો” એ જાતનો જે વલ્લવસાટ તે રાગ. મનગમતી વેદનાના વારંવાર અનુભવ માટેની જે ઝંખના તે રાગ. આ વેદના સ્વયં આવે કે તેનું સાધન આવે એટલે હૃદય મલકાઈ જાય છે ! હૃદયની એ અદ્ભુત ઇચ્છા એટલે રાગ. પ્રતિપળ મનગમતી મઝા મેળવવાની અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા એટલે રાગ. આ રાગમાં પણ અવિદ્યાની જ પરંપરાએ છાપા છે ! સુખસ્વરૂપ આત્મા સ્વસુખનો આસ્વાદ છોડી બહાર સુખ માટે વલ્લખાં મારે એ જ મૂળ બૂલ ! સુખ એ આત્માનો સ્વભાવ છે. સ્વરૂપ છે. તેને પોતાનામાં સુખની પ્રાપ્તિ ન થાય અને જાણે વિષયો તેને સુખ આપે છે એ જાનતું જ્ઞાન થાય એ જ ઉલટું જ્ઞાન છે. એ જ વિપરીત જ્ઞાન છે. વિષય સ્પર્શો જે સુખ થાય છે તે પણ મૂળમાં તો આત્મસુખનું જ પ્રતિબિંબ છે, સુખ કે આનન્દ એકાગ્ર ચિત્તમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે. વિષયનો સ્પર્શ તત્કાલ પૂરતો ચિત્તને એકાગ્ર કરવામાં નિમિત્ત બને છે. અને એમ થતાં આત્મસ્વ સુખ જ એકાગ્ર ક્ષણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. માણસ વિવેકના અભાવને લઈને જાણે એ વિષયમાથી ટપકતું હોય એમ માની લે છે ! અને માની લે તેને તો કાણુ અટકાવે ! એમ તે માનવાની તો છૂટ હોય જ ને ! ખસ, આ વિષયસુખનો દ્વેષાટ પોતાના સંસ્કારોથી ચિત્તને તેજ જાતના સુખને માટે વારંવાર તલસાવે છે ! પરિણીત જીવનમાં એક વેળા સંસર્ગ સુખ ભોગવ્યું એટલે તેનો સંસ્કાર ચિત્તમાં અકિત થાય. અને તેજ જાતના સુખને માટે બીજીવાર પણ માણસને બળાત્ એ સંસ્કાર પ્રેરે !

વારંવાર એ સુખાનુભવ થતાં એ ટેવ રૂપે બની જાય। અને પરિણામે માણસ
 એ સુખમાં એટલો તો ચોટી જાય કે તેમાંથી મોટી જાગરે છૂટવા માંગે-
 વિવેક આવે અને છૂટવા માટે તોપણ છૂટતો નથી। આ છે કરુણ કથની।
 આથી જ જીવનની ખૂબ સરઆતમાં જ સાચા સુખની શોધ કરવી પડે.
 સાચું સુખ ક્યાં વસે છે તે જાણવું પડે. એક વેળાનો ખોટો નિર્ણય જીવનને
 પાથમાલ કરી મૂકે છે। કદાચ અહીં એ પ્રશ્ન યાદ કે જે વિષયસુખ પછી
 છેવટે આત્મસુખનું જ પ્રતિબિંબ હોય તો તે ત્યાજ્ય શા માટે। ખરું। પ્રશ્ન
 ફિક છે। પણ જે આત્મસુખનું, જે પરપરાએ મળતું હોય તો પછી
 સીધીસીધું તે જ કેમ ન મેળવવું એ સામો પ્રશ્ન પણ થઈ શકે ને? વળી
 વિષયદ્વારા આત્મસુખની પરંપરાએ ઝાંખી મેળવવામાં શરીર-ઇન્દ્રિયો-મન-
 વગેરેની શક્તિ હણાઈ જાય છે. નીચોવાઈ જાય છે। અને જે સુખ માણસને
 નિર્ભય કરી મૂકે-સત્ય સુખથી વેગળા કરી મૂકે-પશ્ચાત્તાપથી ખાળી મૂકે-
 નિર્વાપ્ય કરી નાખે-શકિતહીન કરી નાખે તે સુખ ક્યાં મેળું છે. ખસ
 અજ્ઞાનમાંથી એ જન્મે છે. માટે જ તે અસત્ય-દૃષ્ટિક હોઇને ત્યાજ્ય છે
 નિત્ય સુખ આત્મામાં જ છે। અને આથી જ આત્મસુખનું મેળવવા જેવું
 છે। અને આથી જ રાગ અધ્યાત્મ માર્ગે સંચરનારને માટે મોટામાં મોટો
 વાટ શત્રુ છે। સુખથી વિદૂત કદપના રાગ છે। અને રિદૂત કે સત્યથી વેગળા
 કદપનાને વગ આપવો એ તો આત્મનાશ નોતરવા બરાબર છે। આ નીતું
 સરખું દેખાતું રાગનું લક્ષણ જીવનમાં સર્વવ્યાપી છે। જીવમાત્ર આ સુખનું
 વિદૂત કદપનાથી વીંધાયેલ હોઇને જ્યાં સુખ નથી ત્યાં જ સુખને માટે ફાંફ
 મારે છે। સરઆતમાં સુખ જેવું તે મેળવે છે અને પરિણામે સુખમાં રહે
 દુઃખ તેને સમજાય છે. સ્વાદની લોચુપનામાં રહેવું મારણ જેમ લાગે ગા
 સમજાય છે તેમ વિષયસુખમાં રહેવું અનન્ત દુઃખ મોટું આજે અનન્ત દુઃખ
 પછી તે વેળા તો આગ લાગી ચૂકી હોય છે અને ફૂલો ખોદવાનો પાત ના
 બાળિયના હોય છે। અને આથી જ માનવ માત્રને નાનપણથી જ સાચું
 સુખ તરફ અગ્નિમુખ કરવો એ ધર્મ છે બારતની સંસ્કૃતિએ આ સા
 પીછાનું ઘનું અને ધ્રુવ પ્રદાહનો જીવની તેની સાક્ષી છે। રાગમાં મોહ
 મદાશયિત હતા છૂપાયેલ હોય છે. અને મોહ તો કાઠપણ સ્વરૂપે વધ્ય
 છે। અને આથી રાગનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી તેને મૂળમાં જ દૂધ પીતે
 કરી મૂકવો પડે છે। આ રાગની પખુ પ્રમુખ-તનુ-વિચિત્ર અને ઉદ
 અવરચાઓ હોય છે. એ ચારે અવરચામાં વિચરતા આ મદાશયને તે
 મારવો જ રહ્યો. મારને જીવા સિવાય કોણ શુદ્ધ થયું છે? મગદ્ધ
 શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો બોલ છે કે—

રાગ કહો કે કામ-ફેર નથી, એ દુરાસદ છે એ ખાસ સમજવા યોગ્ય છે । દુરાસદ હોખને-એટલે કે વહેણે વહેણે પકડાય એવો ન હોખને અને બહુશી હોખને-આરે સાવધતાપૂર્વક એનો તો સામનો કરવો પડે છે । ભગવાનની જ લાયામાં કહીએ તો એ ‘રમેયુલ્ય સમુદભવ’ છે, ‘મહારાન’ ‘મહાપાખ્યા’ અને ‘વેરી’ છે, અને ખાસ કરીને યાનીને માટે તો એ નિત્ય વેરી છે । અર્થાત્ મૂખાને માટે તો પરિણામે વેરી છે, યાનીને માટે તો એ આરંભે પણ વેરી જ છે । એ કામોદભવ વેગને જે સમજના બળે કરવી શકે તે જ યોગી, તે જ સુખી ! વિશ્વામિત્ર જેવાનું પતન પણ પ્રસુપ્ત રાગનું જ અણધાર્યું પ્રાકટ્ય હતું ને ? આથી સાધક સાવધ રહે, ભગ્યત રહે । કશિના પ્રવેશ માટે નળમાં તલમાર જગ્યા પણ બસ હતી । રાગના પ્રવેશ માટે તલથી પણ ઓછી જગ્યા બસ હોય છે । પુષ્પધન્વાથી ભોખંડી હૃદયો વીધામાં છે । એજ રીતે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ભણવું, ઠીક તો, અત્યારે અહીં જ અટકાવું. બનશે તો રાને દેખ બોધશું.

૬

સિંઠ ભાઈના હેતવંદન.

(૪૬)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

ગાંધી કાકાનો પત્ર બપોરે લખ્યો હતો. રાતે ખીજે લખવા ઉમદ હતો । પણ આપણી ઉમેદ પૂરી પડે જ એવી આ વિશ્વની યોજના જ ક્યાં છે ! કોઈ મહાશાસ્ત્રી શક્તિ પોતાની જ ઉમેદ આપણા સૌ દ્વારા પૂરી પાડતી લાગે છે । પોતાની ઈચ્છા જ બર આણતી દેખાય છે, ટેનીસનની કડી યાદ આવે છે—God fulfills himself in many ways :-

અનન્ત રીતે પરમાત્મા પોતાને જ ફૂટાર્ય કરી રહ્યો છે । અને એ અનન્ત રીતો પૈકી આપણે પણ એક બરા જ ને ! આપણી સૌની સદિ પાછળ ધમરનો કોખનો કોખ ગૂઢ સંકેત છે । મમયોનિઃ મદદ્ બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્મે દયામ્યદમ્ । સંમવઃ સર્વ મૂતાનાં તતો ભવતિ

મારત। “અને” સર્વ યોનિષુ કૌન્તેય! મૂર્તયઃ સંભવન્તિ યાઃ।
 તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિઃ સદં વીજપ્રદઃ પિતા”-આ વચનો પછી ઉપરની
 ઉક્તિને સમર્થિત કરે છે ને। પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ ચેદા-પ્રદત્તિ હીંચ્યાદ
 પાછળ તે પરમાત્માનું મનોવીક્ષણ છે જ। નહીં તો આપણું ધારણું કેમ ન
 થાય? એટલે તેની યોજનાને સફળ કરનામાં આપણે સૌ નિમિત્ત જ છીએ।
 અને તેને વિદ્યાર અનવગાળ જ છે। એ કયા રૂપે શુ પ્રયોજન સાધી રહ્યો
 એ અદ્વિતીય છવને માટે નિષિધ્ય જ્ઞાન છે। અને આપણને એ જાણવાની
 જરૂર પડે શી! વિષયની અપાર-અનન્ત-અગાધ-અનકર્ષ-યોજનામાં આપણને
 આપણું સ્થાન નક્કી કરતાં આવડી જાય તો બસ નથી? છીડીને સાકરના
 હુંગરની શી જરૂર? એના કણે એ જો વળગી રહેલી હોય તો? અને
 આથી જ આ વિષયોજનામાં ફરીવારી છવ વ્યર્થ જળવેા કરે છે। કાષ્ઠ
 અવિઝંબ-દુર્ગોધ-ઠતા સુરિતેષ અને સુગોધ મહાશાળી સત્તાના ઇચ્છા સમુદ્રમાં
 આપણી ઇચ્છાને બેઠેલા મેળવી દેતાં આવડે તો આપણું કામ પતી જાય।
 દેવનાં પ્રકરણને ગમકાએ રાને જ પડું કરવા ઇચ્છા હતી। દેવને લંબાવીએ
 એ તો અપોજન જ ને? પ્રેમ કરવા અવગરેશાએએ દેવ સાથેના સંબંધ
 તોડી નાંખે જ છૂટકા. યોગમાં પણ પ્રેમયોગ એ સૌ યોગોની મિલન બુમિ
 છે। અસપ્રજ્ઞ યોગ પણ એ પ્રેમ રૂપી મહાયોગની એક કલામાત્ર જ છે।
 આથી ગમકાલના પ્રકરણ પછીનાં પ્રકરણ ઉપર જઈએ. મધ્ય કાલે ગમતું
 જમણ આપણે જોયું. રાગ એટલે ક્રિષ્ટ સુખેચ્છા. “જોમુએ” નો પરવશકારક
 વેમ-અલગ વેમ। એ ગમતી અવસ્થાએ જોઈ-એની વ્યાપ્તિ પણ બાપ્તી.
 હવે એ રાગમાંથી જ પેદા થતા દેવને જોઈએ દેવ ગમતું જ મદા નિરૂપ
 સ્વરૂપ છે, રાગને “જોમુએ”ની આરાધના કરાવે છે તો દેવ “ન જોમુએ”
 ની વચની લગાવે છે। એ દેવ દુઃખાનુભવમુદક છે, આપ્યા આપનાં
 સ્વભાવ રહે છે:-

દુઃખાનુભવો દેવઃ ૭૬॥

દુઃખાનુભવ-અના અનુભવની પછી સુખની દુઃખનાં સમરૂપપૂર્વક
 દુઃખના અનુભવની પુરુષ-વચનામાં ટપન સ્વભાવી દેવ વાળે ને જાનનાં દુઃખ
 કે તેના અનુભવને જમની-દેવ નામની-ગિતની ગતિ વિરૂધ તે દેવઃ-દેવ
 નામને રહે છે.

અર્થાત્ રાગે જેમ સુખમૂલક છે તેમ દ્વેષ દુઃખમૂલક છે । રાગમાં ગંભવાનું તત્ત્વ છે. દ્વેષમાં ન ગંભવાનું તત્ત્વ છે. ગમે અને અણુગમે એટલે અનુક્રમે રાગ અને દ્વેષ. તેા જે વિષયના સ્પર્શે આપણા હૃદયમાં તેને માટે અણુગમાની-તીવ્ર દુઃખની-પ્રતિકૂળતાની વેદના થાય તે વિષયને માટે આપણામાં ક્રોધ ઉપજે-ઝીડ ઉપજે-તે આપણને ન મળે તો સારું એવી ઇચ્છા પ્રકટે-તેના ભાવિ ત્યાગ માટે ઉત્કટ ઇચ્છા એટલે જ દ્વેષ. આમ રાગમાં જે સેવાની ઇચ્છા છે તો દ્વેષમાં ત્યાગની તીવ્ર ઇચ્છા છે. “મારે ને અમુક નહીં જોઈએ” એ ઇચ્છા એનું મૂળ છે. પણ આપણને જે જોઈએ તે મળે જ એવો નિયમ નથી. ક્વચિત્ મળી જાય તો સુખાનુભવનો સંસ્કાર તાજો થાય, પુષ્ટ થાય, અને આપણાં મન હૃદય મોં ઉપર મલકાટના ચિહ્ન ઉપજાવે, બસ. ગમતી વસ્તુ મળ્યા જ કરે એવો કાલ્પનો ન હોવાથી અને અણુગમતી વસ્તુ પણ ગમતીની માફક મળતી જ હોવાથી આપણી ઇચ્છાનો ભંગ થાય છે, બસ. આ ઇચ્છાભંગ એટલે જ દ્વેષના શ્રીગણેશ, માણસ ન ગંભવું ટાળવાનો યત્ન કરે છે. અર્થાત્ જ એક વખત જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય તે જે પાછું આવીને ઉભે અમર તો તેનાં સાધનનાં પણ દર્શન થાય તો માણસનામાં આંતરિક બળતરા પેદા થાય છે । અને પરિણામે તે ન ગમતી થીજ માટે કાષિક, વાયિક કે આનસિક ઝીડ દ્વારા ખોતે દ્વેષનો શુભામ છે એ સાબીત કરે છે । આ દ્વેષ પણ ખર્ષો શરૂ છે, એનું ગોચર પણ મૃત્યુની માફક સર્વત્ર છે । માણસને પ્રિયવિયોગ ગમતો નથી અને અપ્રિય સંયોગ ગમતો નથી. તેને દુઃખ ગમતું નથી-અને કાને શું શું નથી ગમતું તે તો તે જ જાણે ને ? આ અણુગમાનું તત્ત્વ બ્યક્તિગત જીવનમાં અને પ્રજાકીય જીવનમાં મોટાં કુરુક્ષેત્રનું બીભરોપણ કરે છે ? માણસને પરવશ કરી તેની પાસે ન કરવાનું કરાવે છે । દ્વેષના પ્રયંડ વેગ સમક્ષ મોટા મોટા હિંતવરો પણ ગરીબડા યથા જાય છે । કોઈ જે અંધાપો આપે છે તેની તો જોડ નથી । આંતર ઉગ્રસનો છેક અસ્ત કરનાર આ દ્વેષ છે । દ્વેષને લઈને પરમાત્મા પણ આધો ને આધો જ કરે છે । દ્વેષ પ્રાણીના કે વસ્તુના અસ્તિત્વનો પડકાર કરે છે । અને એ રીતે સર્વત્ર સદંશે વિરાજી રહેલા પરમાત્માને જ એ પડકાર હોય છે । અને પરમાત્માનો પડકાર કરનાર કેમ સુખી થાય ?

વળી વસ્તુતઃ દ્રેષ એ મોહવિદ્ કલ્પના જ છે, એને સત્યનો ટેકો કે આધાર નથી. વસ્તુમાં ગમવા ન ગમવાપણું નથી—આપણી કલ્પનામાં છે। આથી વસ્તુની સાથે આપણે સખધ બાંધતા પહેલાં જ એને તટસ્થતાથી પારખી લઈએ તો આ ગમેો કે અણુગમેો એ કેવળ વિકૃત કલ્પના જ છે એ સૂઝે। ભગવાને જાતે એકરાર કર્યો છે કે—

“इच्छाद्वेष समुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत।
सर्वभूतानि संमोहं सर्वं यान्ति परंतप!”

ધ્રુમ્હા અને દ્રેષમાંથી ઉપજેલા ૬૬-સુખદુઃખાદિના મોહે=વિકૃત કલ્પનાએ પ્રાણીમાત્ર મૂર્છિત થઈ રહ્યાં છે। અને મોહમૂર્છામાંથી જન્મીત થવા તો આપણે આ યોગારંભ કરી બેઠા છીએ। માટે જ્યાં જ્યાં જુદામઠ હોય ત્યાં ત્યાં તેની સામે સત્યાગ્રહ આરંભી દેવો ધરે, અને પ્રદ્લાદ થવા ધ્રુમ્હનારે તો ધરમાંથી જ સત્યાગ્રહ કરવો રહ્યો। એટલે કે જાતે જાનથી જ શરુઆત કરવી રહી. સત્યાગ્રહ પરોપદેશ માટે નથી। દ્રેષ જુદામઠ છે। આ દ્રેષ પણ પ્રમુખ તત્ત્વ વિચ્છિન્ન અને ઉદાર હોય છે। માટે એને પણ સમજાવો ઉખેડી નાંખવો ગદે છે. સત્ય વિચાર નિઃકા-પ્રેમ નિઃકા-એનો ઉપાય છે, તૃપ્ત્યા જ્યારે અનુભવ રહે ત્યારે દ્રેષ રૂપ ધારણ કરી એ આપણને વગર કાઢી નીચે તાની માફક બાળે છે. ઠીક તો, દ્રેષ માટે આટલું બસ થશે એમ માનું છું.

સિંઝાઈના હેતુચંદન.

પ્રિય ભાઈ,

આજે બપોરે એક પત્ર લખ્યો. સાંજે ખીજે લખવા શરૂ કરું છું. નતરે એક જ-એક આખું યોગશાસ્ત્ર લખું એવું થઇ આવે છે! પણ એ શક્ય નથી ને? માણસની પ્રત્યેક ક્રિયા એની અદ્યયના અને અદ્યપરંકિતાની સાખીતી નથી? ઘટાનાં નિર્માતૃસ્ત્રિભુવનવિદ્યાતુલ્યકલહ:-જેવા ધાટ થાય છે! સર્જન કરવાની ઇચ્છા યાય, પણ આપણી સક્રિયતા એમરથી મર્યાદા. એટલે આપણું સર્જન પણ આપણને જ છાજે એવું! સૃષ્ટિ એ પરમાત્માના જ અભંગ યોગતું ફળ છે ને? એના જેવું નથી સર્જાતું એટલે આપણા જેવું સર્જન આપણે આનન્દ માણવો રહ્યો બાકી અભિલાષા તો સૂરજમાંદને નિર્માણ કરવાની પણ થઇ આવે! સારું છે કે ભગવાને સૃષ્ટિ વ્યાપાર પોતાના હાથમાં જ રાખ્યો છે. નહીંતર અનેક માણસોએ નવા સૂરજમાંદવાળા નવી સૃષ્ટિઓ બનાવી હોત! અસ્તુ. અવિદ્યાનો વંશ વિસ્તાર આપણે થોડા દિવસોથી જોતા આવ્યા છીએ. અવિદ્યામાંથી અરિમતા-તેમાંથી ગગ, તેમાંથી દ્વેષ અને દ્વેષમાંથી જ પાંચમે અભિનિવેશ નામનો જન્મરહસ્ય કલેશ જન્મે છે. વડ તેવો જ ટેટો હોય અને માવતર જેવા જ ફરજંદ હોયને? અવિદ્યા જ અંડિકા તો તેની સંતતિ પણ તેવી જ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? એ સર્વવ્યાપી અભિનિવેશનું લક્ષણ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે:—

સ્વરસવાદી વિદુષઃ અપિ તથા રુઢઃ અભિનિવેશઃ ॥ ૧ ॥

સ્વરસ=પૂર્વજન્મના મરણ દુઃખના અનુભવથી જનમતો વાસનાનો સંધ એટલે સ્વરસ. તે રૂપે નિરંતર વદનશીલ વિદુષઃ અપિ તથા=જેમ મૂર્ખમાં તેમ વિદ્વાનમાં પણ રુઢ=પ્રસિદ્ધ જે “ન હોઉં એમ નહીં પણ હોઉં” એ આકારનો જે મરણ ત્રાસ તે અભિનિવેશ=અભિનિવેશ નામનો કલેશ છે.

અર્થાત્ મોતનો ભય એટલે અભિનિવેશ નામનો કલેશ છે. એ કલેશ સ્વરસવાદી છે. સ્વરસ શબ્દ પારિભાષિક છે. જન્મજન્માન્તરમાં થયેલા મરણ દુઃખના અનુભવથી એ જન્મે છે. પછી આ કલેશ જોડેલા મન્દમતિને

તેટલો જ અને કદાચ તેથી પણ વધુ વિદ્વાનને પીડે છે ૧-અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રને પીડનારા આ કલેશનો આકાર શો ? તો “મા ન ભૂવં હિ ભૂયાસમ્” આ એની આકૃતિ છે.

હું ન હોઉં એમ નહીં પણ સદા હોઉં-આ આકારની ઇચ્છા પ્રાણી માત્રને હોય છે. જેણે મરણનો અનુભવ જ ન કર્યો હોય તેને આ જાતનો પોતાની અસ્તિત્વો આગ્રહ જ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ જેને જીવનનો વિચ્છેદ જ ન થયો હોય તેને હું સદા “આજ રૂપે રહું” એવી ઇચ્છા થાય કેવી રીતે ! કદાચ આ જીવન તૂટી જશે એવી ભીતિ ઉપજે કેવી રીતે ? જ્યારે ઉપજે ત્યારે તો એ જીવતો હોય છે ! પોતાની ચાહુ રૂપની અસ્તિ છે તેવી જ અનંત રહે એ જાનની જે પ્રાણી ઇચ્છા જોવામાં આવે છે તે તેના પૂર્વ જન્મની પ્રતીતિ કરાવે છે. કેમકે જેણે મરણ ધર્મનો અનુભવ જ ન કર્યો હોય તેને આ ઇચ્છા થઇ શકતી નથી. તરતનું જન્મેલું બાળક પણ મારક વસ્તુના દર્શનથી ધૂળતુ દેખાય છે. એ ધૂળરીનો શો અર્થ ! એ કંપારી ઉપરથી સમજાય છે કે એને મનમાં મારું મરણ-વિચ્છેદ નિકટ આવી રહ્યો છે એવું અનુમાન થતું જ હોતું રહ્યું અને તે ઉપરથી જો મરણની કદપનાએ ખીતું જોવામાં આવે છે ! ભયમાત્ર દુઃખ કે દુઃખના કારણમાંથી ઉપજે છે. તરતનાં જન્મેલાં બાળકે આ જન્મમાં તો મરણ અનુભવ્યું નથી. નથી તો તેણે અનુમાન્યું નથી તો સાંભળ્યું તો પછી એ બાળકને મરણ એ દુઃખદાયી છે-દુઃખકારક છે એ કેવી રીતે સમજાય ? અને છતાં તે ખીતું દેખાય છે. એટલે પરિશેષ અનુમાને તેને પોતાની સ્મૃતિ થતી હોવી જ જોઇએ. અને સ્મૃતિ તો સંસ્કાર સિવાય હોતી નથી. અનુભવની જ સ્મૃતિ હોય આ જન્મમાં તો એને એ જાતનો અનુભવ નથી અને આથી પૂર્વજન્મનો અનુભવ જ બાકી રહે છે. આથી પ્રાણીમાત્રનો પૂર્વજન્મ સિદ્ધ થાય છે ! અને જન્મમરણની અલગ પરંપરા પણ સિદ્ધ થાય છે ! આ સદા રહેવાની ઇચ્છા પ્રાણીમાત્રને પીડે છે. મહારાવે છે ! રોવડાવે છે ! મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ જ્યાં યરકાંપ ચોપ ત્યાં ખીજાની તો વાત જ શી ? મોટા અમરતંત્રીઓ મોતની કદપનાએ ધૂજે છે ! આ મોતનો ભય એ છે શું એ વિચારણીય છે. મોતમય એ અવિદ્યાનું જ ઘેરું સ્વરૂપ છે. આત્મા અને અનાત્મામાં નિત્ય કાશ્ય અને અનિત્ય કાશ્ય-એ એમાં પોતે કાશ્ય-નિત્ય કે અનિત્ય-એનો જે વિવેક નથી કરતો તેને જ એ ભય પીડે છે ! અને આત્માની નિત્યતા અને અનાત્માની અનિત્યતાના સ્વાભાવિક જ્ઞાન સિવાય એ કલેશ કેટલે ઉપાયે પણ ટળે નથી. એનું એટલે કાર્ત્ત્વયુક્ત કારણસર શરીરેન્દ્રિયાદિના વિયોગ. જન્મ એટલે શરીરેન્દ્રિયાદિ સાથેના સંયોગ આ સંયોગ અને

વિયોગ કોનો ? કોને ? શરીરાદિનો આત્માનો, તો આત્મા તો સંયોગ અને વિયોગ એ બંનેનો સાક્ષી છે । “અરે હું મરી ચાલ્યો” એમ ત્રાસ પાડનાર પણ-ત્રાસ પાડતી વખતે પણ જાણે છે કે મરવાની અને ચાલવાની ક્રિયા કરનાર હું જ છું । પણ આત્માની સ્વાભાવિક અમરતા વિશે આપણને સ્વાભાવિક અને દૃઢ સમજ ન હોય, અનાત્મામાં જ આત્મપણાની સુદૃઢ સમજ હોવાથી, અનાત્માના વિયોગે આત્મા જાણે પોતાનો જ પોતાને વિયોગ થતો હોય એમ માનીને ગમચાય છે । એમ ગમરાવાની-સેવાની કક્ષાણુ કરવાની એને છૂટ છે । તેથી સત્ય મયક આપતું નથી, પોતે મહેજ છે, છતાં એકના એક રૂપે રહેવાની મનની આકાંક્ષા-ધૃત્ય જ અદ્વાનગમ્ય છે, આથી જૂઠી છે, જીવવામાં પ્રીતિ છે, રાગ છે એ ગમે છે અમતાનો વિયોગ યામ એ નથી ગમતું આથી શરીર વગેરેનો વિયોગ કે કંઈ ભ્રમભર્યો કાળ આવે કે મન અણુમનનું ટાળવાનો યત્ન કરવા મડે છે, પોતાનાથી બનતા બધાય ઉપચારો અને ઉપાયો-શરીરને ટકાવવા એ આચરે છે, પણ એથી ઈચ્છા જ જોડી છે, આથી એ હસિત થતી નથી, એની ઉપરચટ થઈને કોણની ઈચ્છા વર્તે છે, એટલે દ્રેષ ટકાવવા પણ એનું સામર્થ્ય રહેતું નથી દ્રેષ જ દીન થઈ જાય-લાચાર થઈ જાય એટલે માણસ ભાગભાગ કરે, અને બચતું રૂપ પકડે છે, મોતથી નાસતા ભામતા જીવેને મોત છોડતું નથી । કેમકે જીવનની માફક મોત પણ સર્વત્ર છે, આથી મોતથી ડરતું એ મોતમાંથી ઉગરવાનો ઉપાય જ નથી, સાચી સમજણ દ્વારા એનો સામનો કરવો એટલે કે વિવેકપૂર્વક મોતને પોતાનો વિષય પ્રસન્નતાથી સોંપવો એ જ મોતનું મોત છે । અહીં જ આત્માને લગતી સમજણનાં સાચા સાધકો છે ।

ધીરસ્ત્રવ ન મુદ્ધાતિ-ની કસોટી પણ અહીં જ ॥ આત્મજ્ઞાનની ઉદ્ધાગતા પણ અહીં જ સાચી રીતે સમજાય છે । અધ્યાત્મજ્ઞાનની સાચી કિંમત જ અહીં વસે છે । ઉલટું સાચું સમજનારને તો એ લાગશે કે મોત ખૂબ સરસ વસ્તુ છે, મોત જે દુનિયામાં ન હોત તો દુનિયાનું સૌંદર્ય નષ્ટ થતું હોત, જીવન ઉપ મારતું હોત, મોત ન હોત તો જીવન જીવવા જેવું ન હોત । મોત તો ભારે આશીર્વાદ રૂપ છે । પૂર્ણપ્રેમ પરમાત્માની પૂર્ણ પ્રેમાનો એ અસાધારણ ઉન્નય છે । મોતની જ્ઞાનોપકારકતા આપણે વિસરી નહીં છીએ, એની સર્વજ્ઞતાસમીકરણ શક્તિનો જે લાલ હાલીએ તો અદ્રેષ્ટા થવાય, સર્વજ્ઞતાસુદૃઢ થવાય સૌ સાચે સદ્ગત્યુત્તિ ફળવાય, એટલે કે છીએ તેના કરતાં વધુ સારા માનવ થવાય, મોતને જૂનીને આપણે જીવનનાં મૂલ્ય આંકીએ છીએ તેથી જ દુનિયા દુઝી છે । જીવનમાં મોતનું પોત્ર રથાન આજે જે માનવ જાત આંકે તો એની જીવવાની પદ્ધતિ

પ્રવેશ વળાક મળે ! આથી મોત ડરના જેવી ચીજ નથી. આવે ત્યારે દસતા દસતા એટલા જેવી ચીજ છે ! જૂનો વાગે ઉતરે અને નવો વાગે મળે જ તો પછી જૂનો ઉતરી જાય તેનો શોક શો ? મતિમાં રાગદ્વેષાદિ મેલો ખોલોખોલ્ય ભરેલા હોવાથી આ બ્રધ્યા નથી રહેતી એ આપણી કમનસીબી છે ! અસ્તુ. મઝા તો એ છે કે આ ભય સાર્વત્રિક છે ! વિદ્યાને બે પક્ષ એ પીર છે ! એનો અર્થ એટલો જ કે કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી મોત ઉપર વિજય મેળવતો નથી આત્માનુભવી જ મુયુંજય થાય છે ! આથી વિદ્યાન કે અવિદ્યાન-રાજા હે રાંડ-ચી કે પુરુષ-સૌ દમનીય છે. આ ભય માનવ જાતને ન કરવાનું કરાવે છે ! ભય માત્ર આત્માની અસ્તિત્વ સાથે છે ! મૃત્યુ ભય સૌ ભયોનો રાજા છે પરમાત્માની કૃપાથી આપણને સમ્યક્ દર્શનદ્વારા આ કલેશની સંક્રિાને પદ્ધતિ કરવાનું પણ સાંપડે એટલી પ્રાર્થના કરી-આજે તો વિરમવું રહે છે ! દસ વાગી ગયા છે ! અને આજકાલે શરીર રહેજ અસ્વસ્થ રહે છે ! આથી એને વધુ અસ્વસ્થ થવાની તક ન આપવી પડે.

શિવ સાર્ધના હેતુવંદન.

(૪૮)

પ્રિય સાર્ધજી,

આજે તો હાતે દીવો લટકાવીને જ માનો એમું હું. આખો દિવસ કાંઈ ને કાંઈ ઉપાધિ હતી. રાત્રે પણ લાંબો વખત ઉપાધિ પહોંચી પણ દિવસ વાંઝીયો ન હો એ ભાવે થાય છે. લાંબો જરા પતંગધિની માસે જઈ એરીએ. હેલ્થા બે દિવસથી પ્રકૃતિ પણ જોધએ તેટલી સ્વસ્થ નથી. એટલે રાતે મોઝા સૂવું એ પણ અપરાધી પનાવે. જો કે સૂતાં સાથે જ કદી નિદ્રા આવતી નથી. કેટલાકને એ વરસન હોય છે તેમની અદેખાઈ કરવી પડે. પણ યોગમાર્ગેતિ અદેખાઈ બાળે નહિ ! કદી અખિ ન દેખી ખમાવું-અદેખાઈ કરતી એ તો અપાછે જ નો વજી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોતી એ પણ પ્રચાપરાધ જ છે ને ? મંદા પડવાની જરૂર જ નથી. પણ માણસ જીવણી જોધને મોટે ભાગે મારો પડે છે ! જતાં સૂતાં પહેલાં સત્સંગ થાય એ છૂટ છે, એમ આની એકાદ સૂત્ર ચર્ચવાનો, સોલ જતો કરી રાકતો નથી મયા પત્રમાં આપણે કલેશની અનિમ કરી-અહિનિવેશ-મૃત્યુનાસતી ચર્ચા કરી. એ મોજ એક જ એવો મલ્લ છે જે વસ્તુમાત્ર સાથે,

એકી સાથે અગર છૂટક છૂટક પણ દ્વિયુદ્ધમાં ઉતરે જ છે. કેમકે કે કંઈ, સુંદર કે નહિ, મોટું કે નાનું, રાગ કે રંગ, ધાસનું તણખનું કે ખસા- નિષ્પક્ષપાતપણે એ મૃત્યુમત્લ સૌ સાથે એક દિવસ પણ ભેટે જ છે ! અને આથી જ વધુ નહીં તો એ મરણને મ્હાત કરવા જોઈતી તો સૌએ તાકાત 'મેળવવી જ રહી અગ્રાન્ત આત્મજ્ઞાન સિવાય એ મરણનો પરાજય નથી. આથી બીજું કંઈ નહીં તો આત્મજ્ઞાન તેટલું તો પ્રાણીમાત્રે મેળવવું જ રહ્યું. ગણિત ન લાગે તો ગણે, વિજ્ઞાન ન શીખે તો નિભાવી શેવાય-અરે દુનિયાનો બીજો કોઈપણ વિષય એટલો શીખવો અનિવાર્ય નથી જોઈતો આત્માનો વિષય અનિવાર્ય છે ! અને આથી જ-મૃત્યુ પ્રાણીમાત્રને સાધારણ હોઈ આત્મજ્ઞાન માટે તો પ્રાણીમાત્રનો અધિકાર છે ! એટલે કે બીજું કશુંય માણસ બંધે ન જાણે-એણે યોગશાસ્ત્ર તેટલું અવશ્યમેદ જાણવું રહ્યું. કેમકે યોગશાસ્ત્ર આત્મદેવની પ્રાપ્તિ એકમાત્ર સાધન છે ! અને એજ કાળે આપણી આ પ્રવૃત્તિ છે ! મૃત્યુ સાથે કસેશોનું પ્રકરણ પૂરું થયેલું ગણાય ! અવિદ્યાથી માંડી અભિનિવેશ સુધીના પાંચ કસેશો તેની અવાન્તર પ્રસુપ્ત મંજેરે અવસ્થા સહિત દર્શાવ્યા. પ્રશ્ન એ છે કે પાંચમી જે કસેશોની દગ્ધાવસ્થા નામે ઓળખાય છે તેનો નિર્દેશ સૂત્રકારે કેમ નથી કર્યો ? એનો જવાબ વાળતા લગવાન સૂત્રકાર કહે છે:—

૩૧ તે પ્રતિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ॥ ૧૦ ॥

તે=પૂર્વોક્ત પાંચ કસેશો. સૂક્ષ્માઃ=દગ્ધબીજભાવને પ્રાપ્ત થયેલ હોઈને પ્રતિપ્રસવહેયાઃ=પ્રતિપ્રસવદ્વારા હેય=ત્યજવા યોગ્ય છે.

અર્થાત્ પાંચમી જે કસેશોની દગ્ધાવસ્થા તેના હોનત્યાગ માટે પ્રતિપ્રસવ એજ ઉપાય છે. રહસ્ય આ છે. પુરુષને પોતાના પ્રયત્નના વર્તુળમાં જે આવવું હોય તેનો ઉપદેશ શક્ય છે ! તેના પ્રકુપાર્થની ખ્હાર હોય તેનો ઉપદેશ ન થાય ! સૂર્યચન્દ્ર બનાવવા એ આપણી શક્તિની ખ્હારની વાત છે. આથી આપણને સૂર્યચન્દ્ર બનાવવાનું કામ ન સોંપી શકાય ! પાંચમી કસેશાવસ્થા મદ્યપિ છે અને તેનો પણ નિરોધ કરવાનો જ હોય છે. પણ તે પુરુષ પ્રયત્નને આધીન નથી. ચિંતના છેવટના લયની સાથે જ એ લીન થાય છે. પ્રતિપ્રસવ એટલે ચિંતનો છેવટનો લય. એ પારિભાષિક શબ્દ છે.

જરા વધુ સ્પષ્ટતાથી સમજી લઈએ. યોગમાર્ગે જનારે પૂર્વોક્ત પાંચ કસેશોને ગૈર્યાદિ ભાવનાપૂર્વકના ક્રિયાયોગદ્વારા શિથિલ કરવા રહ્યા. ક્રિયાયોગદ્વારા તેમને શિથિલ કર્યા બાદ વિવેકખ્યાતિની આગમાં તેમને બાળવા

રહ્યા. વિવેકશાનની તીવ્ર અર્થિથી એ બળી જાય છે. એ બળેલા કલ્પેશીના ત્યાગ માટે કેવળ અસપ્રગાત સમાધિ જ સાધન છે. અસપ્રગાત સમાધિમાં કૌશલ સંધાતા ચિત્તનો નિરોધ થાય છે. ચિત્તનિરોધ અતાં તેને આશ્રયે રહેલા એ દમ્બસંસ્કારો સ્વયમેવ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેમની નિવૃત્તિ એ પુરુષપ્રપત્તને નથી.

આમ જીવનો પ્રપત્ત અસપ્રગાત સમાધિ સુધી જ હોઈ શકે છે. એ સમાધિ સદૃજ થતાં ચિત્ત અસ્તિત્વ ધાય છે. એટલે કે ચિત્તના હોવાપણાનું પ્રયોજન પૂરું થાય છે. ચિત્ત છે જીવને ભોગ અને અપવર્ગ આપવા પૂરતું. એ અવસ્થામાં ભોગ અશક્ય છે. મોક્ષ સ્વયંસિધ્ધ હોય છે. આ બે ઉપરાંત ચિત્તને હોવાનું કે વર્તવાનું બીજું પ્રયોજન નથી. આ અવસ્થામાં એ પ્રયોજન પૂર્ણ થઈ જતું હોઈને ચિત્ત પ્રારબ્ધાવસાને સ્વકારણમાં લીન થઈ જાય છે. એ ચિત્ત સાથે તદાશ્રય સંસ્કારો પણ લીન થઈ જાય છે. અને આથી કલ્પેશીની દમ્બાવસ્થા સૂતકારે છે છતાં દર્શાવી નથી.

સૂતનું રહસ્ય એ છે કે ચિત્ત અસ્તિત્વ ન થાય ત્યાં સુધી યોગીને વિરતિ ન હોય. પુરુષ પ્રપત્તમાં લીધે કે ક્યાંક અતિમધ્યસ્તી નીવડે. જે પૂરો પ્રપત્ત કરે અને સાચી દિશામાં પ્રપત્ત કરે અને -શાસ્ત્રીય પ્રપત્ત કરે તેને અપવર્ગ મળે એટલે કે પોતે મુક્ત હોય છે અને હશે જ એ જ્ઞાત અતુલવે સમજાય. બધાની ભ્રમ કલ્પનામાંથી તે મુક્ત થઈ જાય છે. માથાનું મહાસ્વપ્ન લાડી જાય છે. અને નીરોગી થએલ પુરુષ પોતાના પરમસ્વરૂપમાં વિરાજમાન થાય છે. પછી તે સદા રહે છે. તેના જન્મમરણના બીજાંઆ બાંગી જાય છે. જિંદુ સિંધુમાં લીન થઈને સિંધુરૂપે સદા વર્તમાન રહે છે. ૧૫૫ તો-૧૧૫ વાગ્યા છે. અહીં જ વિરતિ લઈશું.

સિંહ ભાઈના હૃતવંદન.

(૪૯)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

દુશળ હશે. મહુષ યત્નો કરું છું પણ પતંજલિનો મેળાપ રાત્રે જ સર્જિત છે. કાંઈ દિવસભર અગત્યના કાર્યમાં રોકાયેલા રહેવું પડે છે એવું જ નથી. ધણે ભાગે તો વિવેકદષ્ટિએ જેને મિથ્યા કહી શકાય એવી પ્રવૃત્તિ કે કાર્ય જે એ કાર્ય કહેવાતું હોય તો-તેમાંજ સમય વીતે છે। કવિએ કીક કહ્યું છે કે કાલો ન યાતો ઘયમેવ યાતા:-કાળ તો બહેતો નથી પણ આપણે જ ક્યાંક વધી રહ્યા છીએ। અજ્ઞેયના યાન માટે માણસ કેવો તણડે છે। ક્યાંથી આ બધું આવે છે-કમનું ચાહે છે-ક્યાં વહી રહ્યું છે-એ બધું તો ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો “કઃ ક્વચિદ્ વેદ યત્ત” જ છે ને! કાળની જીભ પળપળ આપણને ચાટી રહી છે. આપણો આસ કરી રહી છે. પણ આપણે ઝડપાઈ રહ્યા છીએ એવું ભાગ્યે જ કોઈને લાગતું હશે। કીક! કાળને જીતવાના મોટા મોટાઓએ મનોરથો કર્યા છે. તપ આદર્શો છે. પણ છેવટે તો કવિની સાથે જ સૂર પૂરવો પડે છે કે સર્વે यस્ય ઘશાત્ સગાત્ સ્મૃતિપદં કાલાય તસ્મે નમઃ। કદાચ પૃથ્વીની કણકણમાં એક એક ખોપરી દટાઈ હશે. એ ખોપરીમાં જ્યારે જીવ હશે ત્યારે એણે કેવા કેવા પરાક્રમો કર્યા હશે. કેવી કેવી પ્રવૃત્તિઓ આદરી હશે. કાળની સામે પણ કેવી કેવી ખામ બીડી હશે। કેવી કેવી પ્રણયલીલાઓ કરી હશે। કણકણમાં કરુણ અને મૌન માનવ ઇતિહાસ ભર્યો છે। અને એ રીતે જોતાં તો સાચો ઇતિહાસકાર એક ઇશ્વર જ ગણાય। માનવકૃત ઇતિહાસ તો કંજૂસ છે. સૌને એ સમાવતો નથી. અદૃષ્ટ છે. સૌને એ સ્થાન આપતો નથી। અસામાન્યને જ એ સાચવે છે-સામાન્યને તો સમુદ્ર જેમ તણુખડાને તેમ કિનારે ફેંકી દે છે। ઇશ્વર તો વસ્તુમાત્રનો બ્રહ્મિયત ઇતિહાસ નોંધે છે। એની મેધા સર્વગ્રાહી છે। જીવે જીવે મહાભારત ભર્યો છે-પણ માનવઅક્ષરે નહીં લખાએલાં. ઇશ્વરને ત્યાં પ્રાણીમાત્રનો પળપળનો હિસાબ નોંધાય છે। સૌને નામરોપ કરવા એ કાળનું એકમાત્ર કામ છે। અને આથી એ અનન્ત અને બુદ્ધબુદ્ધામણીભરી રમતમાં સૌ મોઢે અટવાઈ રહ્યાં છે। ધમાલ મચાવી રહ્યાં છે। દુનિયાના મુત્સદીઓ સાત્રર અને આકાશ અને અવનિને ખૂંદી વળે છે-તેમને એમ લાગે છે કે અમે દુનિયાના ભાગ્યવિધાતાઓ છીએ. તે તેમ અટવાય. સામાન્ય જીવ પોતાના દૈનંદિન જીવનવિગ્રહમાં અટવાય। ખીમ ખીમ ખીમ કાંડમાં જ મશગૂલ। સો વાન્ની એક વાત એ છે કે કોઈ

મહામોહિની સ્વરૂપ સિતને પણ પરવશ કરી રહ્યું છે। અને આથી છતાં, નાણે કરુણરસની એક ઝલક જોતું દીસે છે। ઠીક.

ગયા પત્રમાં પંચમી કથેશાવસ્થાની નિવૃત્તિ પુરુષપ્રવૃત્તાધીન નથી એ સ્પષ્ટ કર્યું. અસપ્રગાત યોગની પ્રાપ્તિ થતા સ્વયમેવ-ચિત્તલય સાથે જ એ કથાવસ્થા પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, એ તો થઈ મોટી વાત. આપણને જે પ્રતિપણ હશે છે તે તો ઉક્ત કથેશોની તત્ત્વ, ત્રિવિહજન-અને ઉદાર હીલચાલ, એની નિવૃત્તિનો શો ઉપાય। આ ખૂબ અગત્યનો પ્રશ્ન ઉકેલતાં ભગવાન સૂત્રાર કહે છે:—

ધ્યાનદ્વેયાઃ તદ્વૃત્તયઃ ॥ ૧૧ ॥

તદ્વૃત્તયઃ=તે ખીજભાવને પામેલા પણ હજી ન થયેલા કથેશોની વૃત્તિઓ-એટલે કે સ્થૂંસ-ઉદાર વર્તીવ ક્રિયાયોગદ્વારા પહેલાં તત્ત્વ હોઈને ધ્યાનદ્વેયાઃ ધ્યાન એટલે કે પ્રસંખ્યાન-અવિચળ વિવેકપ્રાપ્તિ દ્વારા હેમ છે-ત્યાગ્ય છે એટલે કે હજી ખીજ-ભાવ થઈ શકે છે.

અર્થાત્ તે તે કથેશોની ઉદાર અવસ્થા પણ ધ્યાનયોગથી જ નિવૃત્ત થઈ શકે છે. કથેશોની ચાર અવસ્થાઓ છે એમ આપણે ઉપર જોયું, તે પૈકી ક્રિયાયોગદ્વારા ત્રિવિહજન અને ઉદાર અવસ્થાને પહેલાં સૂક્ષ્મ કરવી પડે. એટલે કે કથેશોની ઉદાર અને તૂટક અવસ્થા સામે પ્રતિપણ ક્રિયાયોગનો મોરચો મોડવો રહે છે. આમ આપણા જેવા સંસારીઓ માટે પ્રથમ કર્તવ્ય હશે ॥ ક્રિયાયોગ ક્રિયાયોગની અંદર નિહા કથેશનાં વૃત્તિપ્રવર્તક બળને દીનું કરી મૂકે છે, જેમ વજ્ર ઉપરનો સ્થૂંસ મેઘ-સંદેશધર્મી તેમ ચિત્તનો સ્થૂંસ મેઘ ક્રિયાયોગથી ચલે ધોવાય. સૂક્ષ્મ મેઘને ધોવાને વધુ ઉગ્ર અને એકાગ્ર પ્રવૃત્ત કરવો પડે છે. આમ ક્રિયાયોગના નિરંતર આચરણથી એ કથેશો સુદ્ધાં સાદ્ગંજોવાં બની જાય છે. અને ત્યારબાદ તેમને જાણી મૂકવાને માટે પ્રસંખ્યાન અભિ પેટાવવો રહ્યો. અર્થાત્ ધ્યાન એટલે પ્રસંખ્યાન, એટલે કે અવિચળ વિવેકજ્ઞાન અર્થાત્ કથેશોની સૂક્ષ્માવસ્થા વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનથી જ વધેપરીય ધાય. ખીજી બાપામાં કદીએ તો વાસનાને છત્તવાને એક જ ઉપાય છે. અને તે વિવેકનું દદનમતાથી આચરણ. મરી જવાય તો ખેર-પણ વિવેક ન હોય-એવી નિશ્ચિત ધા:ખ્યથી છત્તનમાં વર્તવું રહે છે। એને જ ધ્યાનયોગ કહેવામાં આવે. એટલે કે પ્રતિપણ આદર્શનું સ્મરણ કરવું. કથેશરૂપી ઝંઝાવાન જ્યારે આપણા મનથી દીસાની ન્યેતને ઓલવવા ખૂબ કુકાય ત્યારે વિવેક પ્રાપ્તિની દૃઢ ચીમનીથી તે દીસનું રક્ષણ કરવું પડે છે. આ જગ્યાએ આંતર મનમંદ શરૂ થાય છે. કુમળા વિવેકને શદ કથેશો ઉપલાવી પાડતા મન કરે

વિવેક-ક્રમેશને-આધારને જેમ તારો-તેમ ઝગ્ગુક ઝગ્ગુક ચમકીને પણ
હાત કરવા મથે છે. આ સનાતન દેવાસુર સગ્રામમાં-અમૃત માટેના ઉદ્ધિ
યનમાં જે ધૈર્યથી, જે ધ્યેયના સ્મરણપૂર્વક, ચીવટામ્થી, ખત, ઉદ્યોગ
મને કેસરીયાવૃત્તિથી માણસ વળે તો ધીરે ધીરે પણ અવશ્યમેવ ક્યેશોની
પાકાત ખૂટી જાય છે. કેમકે છેવટે જૂઠ જૂઠ હોઇને જ નિર્મળ છે. સત્ય
ત્ય હોઇને જ સર્વમર્થ છે. ક્ષેષ અસત્ય છે. વિવેક સત્ય છે. આમ
વેવેકની જ્યોતને ધીરે ધીરે પ્રદીપ કરતાં જણું રહે અને ક્યેશના તિમિરને
મોસારતાં જણું રહે. એક ભૂમિકા એવી આવે જ છે. જ્યાં ક્યેશો દગ્ધખીજ
રાવને પામે છે. મરણની પરવા ક્યાં સિવાય જે હિમાલયનું સર્વોચ્ચ શિખર
ર કરવા ચહે અને યત્ન કરે તે ભલે તળેટીએ જીનેલાને માટે અદૃશ્ય થઈ
પ, ભલે કદાચ કાળનો કાળીઓ પણ થઇ જાય-પણ તે મરીને પણ
રે જ છે. આથી અહીં જે સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ છે તે પર પરાક્રમનો છે.
હારનો ઉપદેશ છે. પ્રયોગવીરની અનુપ સાહસવૃત્તિનો છે. દગ્ધાવસ્થા પછી
પણે કશું કરવાનું રહેતું નથી. પુરુષ પ્રયત્નની અહીં સીમા છે. પછીના
શની કૃત્યમાં કેવળ પરમાત્મ કૃપાજ કામ કરે છે. આથી જ આદર્શ
હા-ધ્યેયનિષ્ઠાની જગતમાં સદા કિંમત રહી છે! ધ્યાનયોગદ્વારા આખીએ
નરજાતિને વેરઝેરના સંસ્કારો ખૂંસવા રહે છે. ભાષ! વિશ્વખદુલ્લ વગેરે
રા આદર્શો માણસની હીનવૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવવા જ તો ઉપયોગી
! અહીં બનાવેલો ધ્યાનયોગ એટલે કે ધ્યેયના સ્મરણપૂર્વક ચીવટથી
વેકમાર્ગે દૃઢતાથી ચાલવાનો ટેક એ માનવજીવન માટે સરકૃતિનું કવચ
એ ઉણું રહે! આથી રોજ બ્યક્તિએ અને વારતહેવારે સમષ્ટિએ ભેગા
ગીને ધ્યેયનું સંસ્મરણ કરવું જોઈએ. ધ્યાનયોગ એટલે મહાન આદર્શનું
રણુ અને તન્મયતા માટેનો પ્રતિપળ જીવનવ્યાપી પ્રયોગ. આમ કરવાથી
કિતા અને સમષ્ટિના વાસનાના ઉકરણો સાફ થાય. અને સાચી સરકૃતિના
ગણેશ મંડાય. આણું હો એટલું ઇચ્છી આ પત્ર તો પૂરો કરીએ. રાતે
રા ન કરી શક્યો તે આજે ૨૮-૪-૫૦ ને રોજ બપોરે બે વાગ્યે પૂરો
! છું. એજ

પ્રિય બાઈત્રી,

યોગપત્રાવનિ તો રાત્રે જ લખાય એવો લગભગ નિયમ જ થઈ ગયો છે ત્યાં ૨૬ છું ત્યાં આજુબાજુ સ્તંભ સીતિ છે વૃક્ષ પણ હાલતુ નથી પવન પણ જાણે પ્રાણુવામ-કુલક પ્રાણુવામ કરી રહ્યો છે જ સાર ઉપરાતનો જ્યાં જ્યાં કરે એવો તાપ પણ સતાવી રહ્યો છે સામે ફાનસનો પ્રકાશ એ ધામને વધારી નહોતો છે અને કે જારણે તો ચાંદની ખીની છે બલ્લશાનીના રિમત સમી એ ચાંદની દર્શને પણ આલ્હાદક લાગે છે કચિત્ આમસિંહો શીતિની સ્તંભતાનો ભગ કરે છે અને એ જાતિમા સપ તો જન્મસિદ્ધ છે ગમે ત્યાંતુ કૂતરુ ભસે એટલે જનિલાઇઓ તેમાં, પક્ષીય રાજકારણમા સખ્યો જેમ ઉમેદરને તેમ મમતિ આપે જ! પણ મેટા ભાગના કૂતરા, કેટલાક માનવોની પેરે વગર સમજે જ મસે છે! અને એમના ભસવાથી આપણને શી વેદના થાય છે તે સમજવાની બીલકુલ તરહી લેના નથી! સાચે જ માણુમની કાંઈને પડી નથી કેલ એનામા રસ લેતુ નથી એજ સોનામા રસ લેતો લાગે છે! ચાંદની ઉપર એ પ્રાપ્ય લાગે-અંદ્રે કાંઈ દિવસ માણુસ ઉપર પ્રાપ્ય લાગુ નથી! આમ રસ્તુમાત્ર તપ્તપણે જાણે માણુસ તરફ મીઠ માડીને સ્વકર્તવ્યમા જ મસ્ત છે ફક્ત એક માણુસ જ જાણે બધામા માથુ માર્યા કરે છે! સૂરજ કે ચાંદ, તારા કે વાદળા, સધ્યા કે ઉપા, માડ કે પાન, નદી કે નાળા, પહાડો કે પથરો સૌ અનન્ય નિરપૂહતાથી વર્તી ગયાં છે! એ અતિચેતનનો સ્તંભ રાસ હરો કે પછી લાગણીનો લકવો હશે? શું સમજાય! બધું જ અમમ્ય! ઠીક તો એ બધું જાણીનેય શું? એક એવું જાણુવું ધટે કે જે જાણુથી જાણુવાની તરસ જ મગી જાય! અને એ જાણુવાનો એક ઉપાય તે યોગ છે ગણકાલના શરુ કરેલા અને આજે બપોરે પૂરા કરેલા પત્રમા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, મનોમાયિન્ય=કલેગોની વૃત્તિઓને પખાળવાના ઉપાયની આપણે ચર્ચા કરી પણ પ્રથમ જૂદો જ ઊડે છે! વાત એમ છે કે માણુસને કલેશ અર્પે છે-જન્મ, આયુધ્ય અને ભોગ તો એ જન્માતિ દુષ્કાર્યક હોઈને લાને કલેશ કહેવાતા! આ અવિદ્યા વગેરેને કલેશો કેમ કહેવાય? એ આપણુ જ મગાડે છે કે જેથી આપણે તેનો, પચ્ચુગમ જેમ દાગકુલનો, તેમ વશીકરણ કરવા તૈયાર થયા? જે આપણને કલેશ દે તે વધુ થાય! અવિદ્યા રિતેરે આપણને દુષ્કાર્ય કરતા દેખાતા નથી શરીર-મન-ઇન્દ્રિયો-આયુષ્ય-સુખદુષ્કાર્યની વેદના વગેરે આપણને પ્રત્યક્ષપણે દેમે છે તો તેને ઉખેડી નાખવાને બદલે અવિદ્યા વગેરેને ફગેત કર્યા

કરીએ-તેમના ઉચ્છેદની યોજના ધરીએ એ અયોગ્ય નથી શુ ? અર્થાત્ પ્રશ્ન રહસ્ય એ છે કે કયેશો કયા કારણે હોય છે-વાળ્ય છે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ વાળતાં લગવાન સૂત્રકાર લખે છે કે —

ફલેશમૂલઃ કર્માશયઃ દષ્ટ-અદષ્ટજન્મવેદનીય. ॥૧૨॥

દષ્ટાદષ્ટ=આપુ જન્મ એટલે ૬૯ જન્મ, બાવિ જન્મ એટલે અદષ્ટ જન્મ. એ બન્નેમાં વેદનીય એટલે જોગ્ય એવો કર્માશય=શુભ અશુભ કર્માચરણથી જન્મતો પાપપુણ્યકર્મ કર્માશય ફલેશમૂલ=ફલેશમાં મૂળવાળો છે.

અર્થાત્ પ્રશ્ન બરોબર છે. અવિદ્યા વગેરે પ્રત્યક્ષણે આપણને દુખી કરતા જણાતા નથી. પણ સૌ દુખના મૂળમાં છે જ એ કલેશો કલેશો જો જવતા હોય તો જ વર્તમાન કે ભાવિ જન્મમાં ભોગવતા યોગ્ય કર્માશય હોય છે. નહીં તો નહીં ! આથી જન્મહર્ષિ કલેશરૂપ નથી. એ જન્મહર્ષિને આણુતો કર્માશય કલેશમૂલક છે એટલે કે ભારે કાનગામજ એ કલેશો જ છે ! કલેશોના મૂળાઆમાં જ જો કિંગ પૂરાય તો કર્માશયરૂપી ખીજ જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગરૂપે પુષ્પિત, પલ્લવિત કે ફલિત ન થાય ! દોષીસમાર કરનાર એ એ કલેશો—જો દોરી જ તોડી નાખવામાં આવે તો દોરીએ બધાએય નાચી ન શકે ! આમ કર્માશયમાં જન્મહર્ષિને રૂપે અકુરિત થવાની જે શક્તિ છે તે કલેશોની દીધેની છે. અને આથી કલેશોનું સમૂળ ઉન્મૂલન ધર્મ જ છે ! ઝાડ કાપવું હોય તો ઝાળ ચાખ્યાને કાપતા અર્થ નહીં સર ! એ તો મૂલાધારે જ ઝાડની જીવનસીધાશ જાય, સસાગ્રહને જો છેદવું હોય તો એના મૂળરૂપી કલેશોને જ ડાબી દેવા જોઈએ ! અને આથી કલેશો જ મુખ્યત્વે હોય છે ! ભાડૂતી સેનિકને જો પેપણુ ન મળે તો જેમ તેની વફાદારી લામ્બી ન ટકે તેમ કલેશોને જો પેપણુશક્તિજ ન મળે તે જન્મહર્ષિની વફાદારી ન લખાય !

કર્માશય એટલે વાસનાઓ, *એ વાસનાઓ જે પ્રકારની. શુભ-પુણ્ય વાસનાઓ અને અશુભ=પાપ વાસનાઓ—પુણ્ય કે પાપ બનેથી માથુસે પર થવાનું છે ! કેમકે એ ફળે છે. યોગ્ય દેશકાળ નિમિત્ત મળતા પુણ્ય અને પાપનો વાસનાસંધ જન્મ-આયુષ્ય અને ભોગરૂપે ફળે છે જ. અર્થાત્ ભોગના મૂળમાં છે વાસના વાસનાના મૂળમાં છે કલેશો આથી જીવની જન્મહર્ષિ નિરૂતિઓની જડ છે કલેશો

આ વાસનાઓ ફળે છે આ જન્મે કે ભાવિ જન્મે વીન સવેગથી સચિત થયેલ પાપ કે પુણ્યનો વાસનાસંધ-કર્માશય આજ જન્મમાં

ફો છે શુભંત્રનો જપ, તપ, સમાધિ વગેરેથી ઉપજેલો કર્મોણ-ત્રીન સંવેગપૂર્વક આ બધું કરવામા આવે તો તેનું પરિણામ આજ જન્મમાં માણસને મળે છે. તેજ પ્રમાણે ત્રીવેગથી આવરેલો પાપ કર્મોણ પશુ આજ જન્મમાં ફો છે. અને તેમાં જ માનવજીવનની ભારે કિંમત છુપાઈ છે. જીવાત્મા જો ત્રીવેગ પુરુષાર્થ યોગ્ય દિશામા કરે તો આજ જન્મમાં નરનો નારાયણ થાય! આ શુ એણું આશ્વાસન છે? આપણને સચેત કરના એકી પ્રેરક વાત છે? અને તેજ પ્રમાણે દેવનો દાનવ થવું હોય તો એ માર્ગ પ્રતિષ્ઠા છે! અને માટે જ આજ જન્મની ભારે અમલ છે.

તો પછી ભાવિ જન્મમાં ભોગવનો પડે એવો કર્મોણ કયો? ત્રીવેગ મિત્રાપ આચારાચેન પાપ કે પુણ્ય ભારિમાં ફલિત થાય છે! અને એ સામાન્ય જીવનો રહ છે! ત્રીવેગ સંવેગથી પુણ્ય કર્મ થાય તો રામ જન્મે, ત્રીવેગ સંવેગથી જો પાપકર્મ થાય તો રાવણ પેદા થાય!

એક અમલની વાત-રક્ષયમય વાત અહીં ખ્યાન રહ્યો-જે જીવેતો નરકમાં નિવાસ થનાર હોય છે તેમનો કર્મોણ આજ જન્મમાં ભોગવવાનો હોતો નથી કેમકે નારકી માતના માટે તેઓ પાસે આજ જન્મમાં જે સાધનો શરીરદિ છે તે ઉપયોગી નથી. અને આથી જ દુષ્ટ લોકો સુખી જણાય છે. આજ જીવનમાં પાપકર્મો હોવા છતાં અમનચમનમાં મહાવતા જણાય છે! ધર્મને ત્યાં પાડની કહેવનું રક્ષણ પણ આ સિદ્ધાન્તથી સમજાશે આવું જોઈને સામાન્ય જીવ ભ્રમિત થાય જાય છે! એક ધર્મોત્તમા દુઃખપરપરા જ ભોગવતો જાય અને બીજો પાપી મજા કરતો જ વલ્લો જાય! આવું જોવામાં આવે તો પણ એની પાછળનો રહેલો કિંવેળો સિદ્ધાન્ત ખોટો નથી! નિષ્ઠાની એટલે કે સત્યમાં દરનાની ફસોડી જ અહીં હોય છે. આ ઉપરાંત જેમના સંવેગનાં સમસ્ત ક્રમેશો ધેરાવ્યા ગયા છે તેના ભગવતી પુત્રપને માટે ભાવિ જન્મમાં જોઈશ કર્મોણ પશુ રહેતો નથી. અર્થાત્ તેમની કર્મના વેપારની પેદી દેવાણીમાં જ જાય છે! જન્મેવાનું કારણ ન રહેતું હોવાથી તે જન્મતો નથી! આ સિદ્ધાન્ત જો માનવ મત સમાજપૂર્વક સ્વીકારે તો? જમત અને જીવન મુખાધાનમય ન અને! અપણું માટે એ હેઠ ગસ તો ૧૧૧ વાગ્યા છે.

વિ. જાણના હેતવદન.

(૫૧)

આત્મીય ભાઈ,

ધણા દિવસથી જે દિવસની ગઢ જોતો હતો તે આજે આવી પહોંચ્યો છે. આજથી શાળામાં તાપની રમજો શરુ થાય છે ! હેટલા યોડા દિવસોથી શાળા સહવારના સમયમાં આવતી હતી. એ સમય મને તો કેવળ પ્રતિકૂળ, હેટલાં કેટલાંય વર્ષોથી સહવારનો મમય કેવળ પ્રાર્થનાદિમાં જ કાઢવાની ટેવ પડી છે ! સહવારનો સમય પરમાર્થ ચિંતનને બદલે બ્યારે બ્યવહારમાં વીતે ત્યારે અંતરમાં ખૂબ વેદના થતી હતી ! પણ મુશ્કામોની વેદનાને લકવો જ થવો જોઈએ ! નોકરી સિવાય પત્તો નથી. અને નોકરીમા રહેવો આત્મત્રોહ રહેવાતો નથી ! સવારે બ્યારે આવા બાહ્ય વિશ્લેષ નડે ત્યારે સાધકના શ્રવને બારે દૂભવણી લાઈ જોડે છે ! હેટલા કેટલાય દિવસોથી આમ સવાર બગડતી હતી ! આપણું ફરજોના પણ નિકટ ખ્યાલો થઈ ગયેલા હોય છે ! નોકરીની ફરજો બખતવામાં જો રહેજો દીલ થાય તો આપણે મહાન ગુનગુનાર અને અપરાધી હરીએ છીએ ! માનવબ્યવહારમાં એ યોગ્ય છે. પણ માનવની સૌથી મોટી અને એકમાત્ર ફરજ જે ઇશ્વરાધના છે તે આખી જ બૂલી જવાય તો તે નખાવી લેવાય ! Penny wise & pound foolish તે આનું નામ ! બાકી મારો તો અનુભવ થયો છે કે સહવારનો સમય હ્રદયશુદ્ધિ સાધવા માટે જ હોવો ધટે. મનશુદ્ધિ સિવાય કોઈપણ ફરજ યથાર્થ રીતે બખતવી શકાય જ નહીં ! અને ફરજદાર ઇશ્વરપૂજન પણ હ્રદયની શુદ્ધિ તો થાય જ ! અને તે માટે પ્રાર્થના સ્વાધ્યાય વગેરે સવારે થવા જ જોઈએ ! લાંબા વખતથી સનાતન આ રીતે જ ગાળવા ટેવાએય એટલે શાળાની પ્રાભાતિક વેળ મને વસમી લાગી ! પણ પેટ આગળ પરમેશ પણ છૂટી ગય ! આજથી હવે રમજો શરુ થાય છે ! ખમર નથી કે રમજોમાં શું કરી નાંખીશ ! મોટે લાગે તો રમજો પણ કાશ્વનિક મહાન કાર્યો કરવામાં જ ગાય ! દર વર્ષે રમ પડવાની હોય તો દિવસે રમ દરમ્યાન અમુક અભ્યાસ કરીશું—અમુક કાર્ય કરીશું, એવા મનસુખાઓ ધડાય અને એ મનસુખાઓની ઘડલાંજમાં જ રમ પૂરી થાય ! તેકાની બાળકને કામમાં નાંખવા કુશળ મા જેમ ચવાય નહીં એવી અને બેલી બેલી એમણે પણ નહીં એવી જોળવાપડી આપીને પછી પોતાના કાર્યમાં નીરતિ વળગે તેમ પરમાત્માએ—એ આપણી મા જ છે ને ?—આપણને સૌને આ મનરૂપી જોળવાપડી આપી મૂકી છે ! બેલી બેલી ખવાય નહીં, ચવાય નહીં—એમણે નહીં—અને છતાં મીઠી નથી એમ પણ કેમ કહેવાય !

બસ. આપણને મનનું ધાવણ આપી પરમાત્મા નીરતિ એના કાર્યમાં મશગૂલ રહે છે! અને આપણે જીવનભર-કુલરું જેમ દામકનિ-તેમ મનને જ આવતા જ રહીએ છીએ! મનને જે તળે તે યોગી થાય! ભાગવતકાર દીક કહે છે કે પરો દિ યોગો મનસઃ સમાધિઃ। દીક. હવે તો મન સમાધાન ઉપર આવીએ.

આગલા સૂત્રમાં કર્મશય ક્લેશમૂલક હોઈને વર્તમાન કે ભવિષ્ય-મર્મા ભોગદાના અને છે. અને આથી ભવરોગનું મૂળ જ ક્લેશો છે અને પરિણામે તે હૃદયેહવાયોગ્ય છે એમ જ્ઞેયું. તો અહીં આ શંકા સંભવે. કર્મશય, ક્લેશ એટલે કે અવિદ્યામૂલક છે. વિદ્યા એ અવિદ્યાની વેરણ છે. તો વિદ્યાની ઉત્પત્તિદ્વારા અવિદ્યા નાશ પામે અને અવિદ્યા જો નષ્ટ થાય તો ભવિષ્યમાં ખીજો કર્મશય ન બંધાય. પરંતુ આ જન્મ પહેલાનાં અનન્ત જન્મોનો પ્રાચીન કર્મશય તો હજી વટાવ્યા સિવાયનો મોજૂદ છે-અને આલના તારા વીણાય-ગણાય પણ એ પ્રાચીન કર્મશયની મહત્તા ન થાય! વળી એ પ્રાચીન કર્મશયના ફળ માટે કોઈ નિયત સમય નથી. એટલે અસંખ્ય અને અનન્ત કર્મશય ભવિષ્યમાં ફળ આપનાં ક્યારે ખતમ થાય એ કહેવું જ અશક્ય છે. અરે એટલું જ નહીં. ભોગ આપના સિવાય કર્મ ટલે નહીં! અને આ તો અનન્ત જન્મોના અનન્ત કર્મો હજી ફળદાને પ્રારબ્ધ નથી થયાં અને આથીજ અનન્ત ભવિષ્યમાં પણ ભોગદાર એ પ્રાચીન કર્મશય ક્ષીણ થાય નહીં. અને સંસાર મટે નહીં! અને એમ થતાં તો કાગડાને દાંત ફૂટે ત્યારે જીવને ભોગ મટે! આથી ક્લેશોનો નાશ થાય તો પણ હજી જે ફળો નથી અને અનન્ત ભવિષ્યકાળમાં પણ જે ખતમ થાય એવો નથી એવો કર્મશય-જન્મ-આયુ અને ભોગનું બીજ તો તદ્વચન જ રહે! આ અશાસ્ત્રમણીય પ્રશ્નનો જવાબ વાળતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્મોગઃ ॥ ૧૩ ॥

મૂલે=મોલશરપી કર્મશયનું મૂળ જે સતિ=હોય તોજ જાત્યાયુર્મોગઃ= જન્મ, જીવનકાળ અને સુખદુઃખદ્રુષ્ટ વિષયોના અનુભવરૂપ તદ્વિપાકઃ=ને કર્મશયનો વિપાક એટલે કે ફળ થાય છે!

અર્થાત્ કર્મશય એકોનો-કેવળ કર્મશય જન્મ-જીવનકાળ-અને ભોગરૂપી ફળ આપના સમર્થ નથી. એ કર્મશયનું મૂળ-ક્લેશરૂપી મૂળ જો જીવનું હોય તો જ કર્મશય ફળદાને સમર્થ થાય છે! અર્થાત્ કર્મનું ફળ છે સુખ કે દુઃખનો અનુભવ. એ સુખદુઃખના અનુભવ માટે માણસને-જીવને, જન્મ

મળે છે અને એના અનુભવ માટે જ જન્મ અને મરણના વચગાળાનો કાળ મળે છે। આથી ભોગ મુખ્ય છે. ભોગાનુભવને માટે શરીર ઇન્દ્રિયાદિ માથે જીવના સખધરૂપી જન્મ અને પળપિપળ મર્યાદિત કાળ મળે છે। આ મુખ્ય અને દુ ખ રાગ અને દ્વેષથી વીધાએલ હોય છે। જ્યાં રાગ નથી ત્યાં મુખ્ય નથી જ્યાં દ્વેષ નથી ત્યાં દુ ખ નથી। આમ રાગદ્વેષના ભાવ કે અભાવમા મુખ્યદુ ખનો ભાવ કે અભાવ હોય છે। આમ આપણા હૃદયરૂપી જૂમિ જે કસેશરૂપી પાણીથી તરમેળ હોય તો તે કર્મના ફળની પ્રસન્નમિ થાય। આમ કસેશ ફળની ઉત્પત્તિમા કર્મશયનો સહકારી થાય છે। જે કસેશનો નાશ થાય તો સહકારીનો નાશ થાય અને સહકારી મિરાયનો કર્મશય અનન્ત હોય, અનિશ્ચિત ફળકાળવાળો હોય તો પણ વિવેકજ્ઞાનદ્વારા બળી જતો હોઈને ફળદાને સમર્થ થતો નથી। એજ વાત સૂત્રકાર સમજાવે છે। કસેશ હોય તો કર્મશય ફળે જેમ ભાનની અવસ્થામાં રહેતો એખા અકુશિત થાય। પણ એખાની અવસ્થામા એખા વાવીએ તોપણ ન ઉગે, એખા ઉપર જે ફાતરાનું કવચ હોય તો એ જે મગીને વળી ડાગર ઊગે, પણ એકથા ફાતરા કે એકથા એખા ઉગતા નથી વળી ભાત પણ જે બળી જાય તો ન ઉગે તેમજ કર્મશયનું સમજવું, ફાતરુ જેમ એખાનું તેમ કસેશ કર્મશયનું કવચ છે. કવેશ સાથે જકડાએવ કર્મશય હોય તોજ તે વિપાકારબીજફળદાન આપનામા સમર્થ થાય છે. પણ જેના કવેશને ફર કરનામા આન્યા હોય અગર તો વિવેકજ્ઞાનદ્વારા જલાવી દેનામાં આન્યા હોય તેવો કર્મશય ફળદાને પામવો થઈ જાય છે। જસ આવો કવેશમય કર્મશય તથા પ્રકારનું ફળ આપે છે-જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગ પ્રાણીમાત્રના જન્માયુષ્ય અને ભોગ એ આ કસેશવિદ્ધ કર્મનું જ ફળ છે। અર્થાત્ અજન્મા આત્માને જન્મ ભેવો પડે છે તે કર્મને લઈને એટલે કે અજ્ઞાનને લઈ, અગર આત્માને આયુષ્યરૂપી કાળખડ મળે છે તે અજ્ઞાનને લઈને રડરૂપે અસંગ આત્માને વિષયભોગ ભોગવવો પડે છે તે અજ્ઞાનને લઈને। આખાથે વિશ્વમા અજ્ઞાન કેવો ફર વનવે છે તેનું અહીં સદ્મદદિષ્ટિએ નોંધવું તો ભાન થશે। કર્મશયમાં આપણે ખરણનું પડે એજ કેટલી નાનકડો આ પૈકી ભોગ મુખ્ય છે, જન્મ અને આયુષ્ય ગૌણ છે.

સર્વ સામગ્રીએ આ સૂત્ર ઉપર ખૂબ ઊંડા વિચારો ગૂઢ કર્યા છે। આજની વાદ્યથી પીડિત દુનિયા માટે આ સૂત્રનો પૂરો વિચાર અને તટસ્થદૃષ્ટિથી વિચાર તારક જનને આજે કર્મના સિધ્ધાન્તે-અવિચળ મિત્રાતને અમરાઈએ ચક્રવર્તીના વાદો પ્રસ્તે છે અને એ પણ એક ભારે અવિચળ

છે। આજના જગત પાસે જીવંતમાના જન્મની પાછળ રહેલી રહસ્યનું જ્ઞાન ખૂટે જ છે। ભોગાર્થ પ્રાણીમાનને જન્મ છે અને એ અટલ સત્ય છે। ભોગ માત્ર કર્મોદ્ધીન છે એ પણ અવિચળ કાયદો છે. આ મહાસત્યને વારતવિક્રાન્તે વિસ્મરીતે વર્તવાથી વાદોનો શકૂટો ફાટે છે। અને વગર વિચાર્યે માનવજાત અનર્થ પરપરા ઉપજાવે છે। વિષમતા એ કર્મફળની વારતવિક્રાન્ત છે. શ્રેયોર્થા જીવને માટે એ વિષમતા જ સમતાના દર્શન માટેની તક છે। વિષમતા વધારવા માટે કર્મસિધ્ધાન્તનો ઉદ્દેશ અજ્ઞાનની જ એક અવળ ચકાઈ છે। આથી શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો મરજી કાઢપણ વાદનો આશરો ન લે, જો વાદ જોઈતો જ હોય તો તે એકામવાદ જ છે। એકામવાદ અને તેના સ્વીકારના ગર્ભમાં રહેલા તમામ અર્થોને માનવજાત સ્વીકારે તો આજે મહાકુટિલ અને જટિલ બનતા જતા પ્રશ્નો વિનાવિદ્યને ઉઠાવી લેવા।

- થોડો ખીજો વિચાર પણ કરી લઈએ। કર્મ જન્મનું કારણ છે એ આપણે એમના- તો પ્રશ્ન એ થાય કે એક કર્મ એક જન્મનું કારણ કે એક કર્મ અનેક જન્મનું કારણ બને છે? અગર તો અનેક કર્મ અનેક જન્મનું કારણ થાય કે અનેક કર્મો એક જન્મનું કારણ થાય? આમ એકદરે ચાર વિકલ્પો આવીને ઉભે છે. વિચાર કરનાં સમજારો કે એક કર્મ એક જન્મનું કારણ બને એ વિકલ્પ શક્ય નથી, જો એક એક કર્મ એક એક જન્મનું કારણ થતું હોય તો તો વિશ્વવ્યવસ્થામાં ભારે ગડબડ ઘોરાળો થાય કેમકે જીવે જીવે અનાદિ કાળથી એકલા થયેલા અસંખ્ય કર્મોનો હિસાબ ક્યારે પૂરો થાય? વળી ચાલુ જીવનના કર્મો તો પ્રતિપળ ઉમેરાતાં જ રહે। અને આ વ્યવસ્થા જો સ્વીકારીએ તો કર્મફળનો કાળક્રમ અનિવૃત્ત જ રહે। અને પરિણામે અનાજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવીને ઉભે। એટલે કે એક કર્મ એક જન્મ આપે તો પછી જનનને પુણ્યકર્મ કરનાનો રસ જ ન રહે। અને છતાં બુદ્ધિએ સત્ય વ્યવસ્થા ન થાય તો પછી સત્યની કિંમત ક્યાં? આથી વિવેકી સમક્ષ પ્રથમ વિકલ્પ તકલી શકતો નથી.

અને જો એક કર્મ એક જન્મ આપે એ વિચારણા સત્ય સમજ ન રકતી હોય તો ખીજો વિકલ્પ તો તેથી પણ વધુ કમજોર છે। એક કર્મ જો અનેક જન્મ આપતું હોય તો તો કર્મફળનો અવિચળ પણ ખૂટી જાય। એટલે કે તે પણ અનિષ્ટ છે। મોક્ષ નામની ચીજ છે। એ કાંઈ કપોલ કલ્પના નથી! અને અનન્ત કર્મોમાંનું કોઈ જો અનેક જન્મ આપીને જ રળતું હોય તો તો મોક્ષ સમજે જ નહિ, અને શાસ્ત્રકારો કે પુરુષો જન્મવ્ર લેખાય। અને એવું નથી. આપણે જો હોત તો તે કાંઈ કર્મ કરત જ નહો। આથી ખીજો વિકલ્પ પણ નિરાધાર છે.

તેજ પ્રમાણે ત્રીજો વિકલ્પ પણ નિર્ગત છે. અનેક કર્મો અનેક જન્મ આણે તો તે એકી વખતે અનેક જન્મો તો આપી ન શકે. એટલે અનેક કર્મો એકી વખતે એક જ જીવને અનેક જન્મો આપી ન શકતાં હોઇને ક્રમશઃ જ જન્મ આપે એમ સ્વીકારવું જ પડે ! અને જો એમ સ્વીકારીએ તો પ્રથમ વિલ્ક્ય આપીને જ ઉભે છે અને આથી એ પણ અનિષ્ટ જ છે ! સિવાય કે ચોગી કાર્ધ એકી વખતે અનેક જન્મ ધાગણ કરી શકતો નથી ! અને આમાન્ય જીવો કાર્ધ ચોગી નથી. આથી ત્રીજો વિકલ્પ પણ બુદ્ધિ સમક્ષ—આથી વિચારણા સમક્ષ ટકી શકે એમ નથી.

અને આથી છેલ્લો વિકલ્પ જ સ્વીકારવો રહે છે. એટલે કે અનેક કર્મો એક જન્મને જન્મવાં છે, એજ વિકલ્પ ન્યાયયુક્ત છે ! જન્મ અને મરણના વચગાળામાં પ્રત્યેક જીવ અનેક કર્મો કરે છે. એ કર્મોમાં કેટલાક પુણ્યમય તો કેટલાક પાપમય હોય છે ! આ પુણ્ય પાપમય કર્મશય ચિત્ર-ચિચિત્ર સુખદુઃખરૂપી ફળની ભેટ આપતો હોઇને વિચિત્ર છે. વળી એ પાપ પુણ્યના આશયમાં કેટલાંક કર્મો પ્રધાન હોય છે. કેટલાંક ગૌણ હોય છે ! મરણકાળે આવો કર્મશય એક ઝાટકે મરણ સાધી, અનેક પુણ્ય-સુખ કર્મો મળીને એક જ જન્મ સાધે છે ! જસ તે જન્મ તેજ કર્મોદ્ધાર આયુષ્યપાણી બને છે તે આયુષ્યના ગાળામાં તેજ કર્મોના ઉપભોગ મળે છે ! અને આમ એ કર્મશય જન્મઆયુષ્ય અને ભોગ આપનારો નીવડે છે !

પ્રિય ભાઈ ! આ વિષય જ અતિસૂક્ષ્મ છે ! ભગવાને પોતે નથી માત્ર કે ગહના કર્મણો ગતિઃ ? કર્મની ગતિ દુર્ભોધ છે ! આ પ્રશ્ન હજીવો એટલે જગતના આતર નિયમનને સાક્ષાત્ કરવું અને જીવે જીવે આ કર્મગતિ સંકળાએલી છે ! આ ગહસ્થનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર ન થાય ત્યાં સુધી સત્યનિષ્ઠાદ્વારા વિશ્વશાંતિનો પ્રશ્ન નહીં ઉદ્દેશ્ય ! ભારતના દદાઓએ તો આ કર્મનો અવિચળ મિદ્ધાત આખાશટક સૌને પહોંચાડ્યો હતો. અને આથી ભારતીય જીવમાત્રને આતર આશાસન હતું. સત્કર્મ કરવાથી સૌને ઉર્ધ્વગતિ જ થશે એવો વિશ્વાસ હતો. અને પરિણામે આપણો ભૂતકાળ ખૂબ ઉજ્જવળ હતો. કેમકે આપણે પુરુષાર્થ પ્રભા હતા ! આજે તત્ત્વજ્ઞાનનો અધાપો હોઇને જગતને શાંતિ નથી ! જૂઠાં જવા સુધી ગયીશું અને સૂક્ષ્મ સત્ય આતર નિયમનો સ્વીકાર નહીં કરીશું ત્યાં સુધી આગ અચાત જ રહીશું. વિશ્વશાંતિ ક્યાં ગઢે છે તે જતાવામાં ભગવાન પાંજરબિનો અને તે દ્વારા ભારતની પ્રતિભાનો આ સૂત્ર એ ફળો છે. આ સૂત્રમાં રહેલી ઉદાર અને કુદીન વિચારસરણી સત્યસ્નાત હોઇને વધુ ગમણીય બને છે. જસ તો. આજે અહીં જ અટકીશું.

વિં ભાઈના હૃદયવંદન.

(૫૨)

પરમપ્રિય ભાઈ,

આજે બપોરે એક પત્ર લખ્યો હતો એટલે દિવસ તો સ્વાધ્યાય સૂતો ન કહેવાય ! પણ રાતે સૂતાં પહેલાં પણ જો સંતનું સ્મરણ થાય તો ઠીક. અને હજી સુવાનો સમય થયો ન હોયને એકાદ મુત્ર ચર્ચવાના સ્થાનને જતો કરી શકતો નથી. સત્સંગનો તો લોભ પણ લાભપ્રદ. ક્ષણભરનો પણ સાચો સત્સંગ ભવાણુંવ નૌકા બને છે એવું સંતોએ જ લખ્યું છે ! તો થોડી પળનો પણ સત્સંગ, સત્સંગ હોયને જ મર્તવ્ય છે ! સત્સંગે તો અનિત ભગવાન પણ વિનિત થઈ જાય છે, અને સાચે જ સત્સંગ સમું હૃદયશુદ્ધિ માટે કોઈ સાધન નથી ! સાચા સંતનો સમાગમ આપણામાં પ્રથુ તીર્થ ઉપભવે છે ભગવતકારે તો સત્સંગનો અપાર અદિમા ત્રિના થાડ્યે ગાયો છે ! અને એ કેવળ સત્ય છે ! સત તો જીવતુ જગતું શાસ્ત્ર છે, અદૃશ્ય પરમાત્મા ઉપર દૃશ્ય બાળ્ય છે ! પરમાત્માના સંતો તો વીર્જણીના જેમ તાંવાના તાર, તેમ સદ્વાદક છે ! પરમાત્માનો ટાંઢક વર્ણવનાર પ્રકાશ સંતોદ્ધારી સૌને સદગ થાય છે ! જે સંતો ન હોત તો જીવન અમરુ અને અસહ્ય થઈ પડત ! ઠીક-તો.

આગલા મુત્રમાં કલેશો કર્મનું અને કર્મો જન્માદિનું મૂળ છે એમ સામીત થયું, અને આથી જ કલેશો અને કર્મોનું ત્યાગ્ય હર્ષ. પણ જન્મ આયુષ્ય અને ભોગ શાને ત્યાગ્ય છે ? એનો ત્યાગ કેમ કર્તવ્ય થઈ પડે છે અર્થાત્ મોક્ષ શાને પ્રાપ્ત્ય છે ? કેમકે જન્માદિનો બાવિમાં અસંગ અને અમર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્માને યોગ જ ન થાય અને સદા વિયોગ જ રહે એને જ મોક્ષ કહેવામાં આવે છે આ શંકાનો જવાબ વાળતાં મુત્રકાર કહે છે:-

તે હ્રાદપરિતાપકલાઃ પુણ્યાપુણ્યહેતુત્વાત્ ના ૧૪ ॥

તે=જન્મ આયુષ્ય અને ભોગ પુણ્યા=પુણ્ય અને પાપરૂપી કારણવાળા હોયને હ્રાદપરિતાપકલાઃ=મુખ અને દુઃખરૂપી ફલવાળા છે અને આથી ત્યાગ્ય છે.

અર્થાત્ જન્મ વગેરે પુણ્ય કે અપુણ્યરૂપી કારણવાળા હોયને પરિણામે મુખ અને દુઃખરૂપી ફળને આપનારા,

— રીતે કહીએ તો

જે આપણું સદ્ગુણ સ્વરૂપ નથી તેનો આપણામાં સંયમ કરવાથી શો લાભ ? એટલો વિવેકહીનતા ! સુખ અને દુઃખ જન્મે છે પુણ્ય અને પાપમાંથી. સુકૃત દુષ્કૃતમાંથી, આપણને મૂળમાં એ સુકૃત દુષ્કૃત પણ નથી જ, પુણ્યકર્મથી આત્મા પુષ્ટ નથી થતો. અપુણ્યકર્મથી સૂકાઈ નથી જતો. આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ હમેશાં કે ઘટાડો-આવાપ કે ઉઠાપ સહી શકતું નથી. અને આપણે તો મૂળ સ્વરૂપ છીએ. આરોપણુ વિઘ્નિ છે, અને સુખ દુઃખ જો સ્વાભાવિક હોત તો તેનો કદાપિ વિચેત્ર ન થાત ! નાશ ન થાત ! કેમકે સ્વભાવનો કદી અભાવ થતો નથી ! અને આ સિદ્ધાંત પ્રાણીમાત્ર માટે સાચો છે. સૌ છવેલી સુખદુઃખની કલ્પના તેમના પાપપુણ્યથી નિયમિત થાય છે ! એ કલ્પનામાં વિવેકી ન રાચે ! અને વિવેકને પથે પડેલ માટે તો નિર્ભેળ સત્ય જ સ્વીકાર્ય હોય છે. અને આથી જન્માદિ આપણને ન ખપતાં હોવાં ધટે. એટલે કે ત્યાગ્ય હોવાં રહ્યાં.

અહીં એક શકા સભવે. પાપ મુક્ત દુઃખ તો આપણને ન ગમતું હોઈને આપણે સૌ કુદરતી રીતે જ તેના ત્યાગ માટે ઝંખીએ, પણ સુખ તો ગમે છે. કોઈને સુખ નથી ગમતું એમ નથી. તો સુખનો ત્યાગ એ અત્યાચાર નથી ? એને માટે વિધાન કરવું એ નિર્દયતા નથી ? વાત ચોગ્ય છે, પણ જવાબ એ છે કે સુખ ગમતું હોય તો નિત્ય અને સ્થાયી સુખ માણવું ધટે. વિપયજન્ય સુખ પણ દુઃખગર્જ જ છે એ વિવેકીને જ સમજાય ! વિપયમાંથી ઝરપતું લાગતું સુખ વિવેકમાંથી ઝરતાં સુખ સમક્ષ શીકું છે અને પરિણામે ખીદામણું હોઈને વિવેકીને તે શરુઆતમાં પણ દુઃખરૂપ જ લાગે. ભૂત કે વિશામ સજીવાર સજીને આવે તેથી સુદર ન બને ! ! અને આ પ્રકરણુ તો વિવેકીનું છે. આથી વિપયસુખે આદ્રં બની જતી મતિ વિપય-સુખમાં રહેલાં શૂનને ન પણ સમજી શકે, પણ તેથી વિવેકીને દર્શનાંધ થતો ન પાલવે. તેની દૃષ્ટિમાં વિવેકવિચારથી પેદા થતું સુખ જ વધુ કીમતી છે.

અને આખી ય માનવજાત માટે પણ વ્યક્તિને માટે જો સાચું છે તે જ વિધાન લાગુ પડે છે ! પ્રારંભિક સુખની મોહિની નથી ટાળી શકતા તેથી જ અતે જીવનનો સંખ્યાકળ દુઃખમય જાય છે ! જગતની જદાવસ્થાનો આ વિષયમાં તટસ્થ મત લેવા જેવો છે ! નિર્મોહી સત્ય નિર્જુય અને નિર્જુય અનુસાર જીવનપદ્ધતિ જો સૂઝે તો જ આ સૂત્રમાં રહેલું કમનીય સત્ય વ્હાલું લાગે, નહીંતર એ સત્ય સામે સૂઝ, પણ ઉપજે ! આથી વિવેકીને તો ભોગકાળે પણ સુખ પણ દુઃખમિશ્રિત જ લાગે છે ! જે આ નથી સમજતો-સમજતો છતાં જે નથી સ્વીકારતો-સ્વીકારતો છતાં જે તે પ્રમાણે નથી

જે આપણું સહજ સ્વરૂપ નથી તેનો આપણામાં સંચય કરવાથી શા લાભ ? એ તો વિવેકહીનતા ! સુખ અને દુઃખ જન્મે છે પુણ્ય અને પાપમાંથી. સૂક્ષ્મ દુષ્કૃતમાંથી, આપણને મૂળમાં એ સૂક્ષ્મ દુષ્કૃત પણ નથી જ. પુણ્યકર્મથી આત્મા પુષ્ટ નથી થતો. અપુણ્યકર્મથી સૂક્ષ્મ નથી જતો. આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ ઉમેરો કે ઘટાડો-આવાપ કે ઉઘાપ સહી સકતું નથી. અને આપણે તો મૂળ સ્વરૂપ છીએ, આરોપણ વિકૃતિ છે. અને સુખ દુઃખ જે સ્વાભાવિક હોત તો તેનો કદાપિ વિયોગ ન થાત ! નાશ ન થાત ! કેમકે સ્વભાવનો કદી અભાવ થતો નથી ! અને આ સિદ્ધાંત પ્રાણીમાત્ર માટે સાચો છે. સૌ જીવોની સુખદુઃખની કલ્પના તેમના પાપપુણ્યથી નિયમિત થાય છે ! એ કલ્પનામાં વિવેકી ન રાચે ! અને વિવેકને પચે પડેલ માટે તો નિર્ભેજ સત્ય જ સ્વીકાર્ય હોય છે. અને આથી જન્માદિ આપણને ન ખપનાં હોવાં પડે. એટલે કે ત્યાગ્ય હોવાં રહ્યાં.

આદ્યો એક સકા સભવે, પાપ મુલક દુઃખ તો આપણને ન ગમતું હોઈને આપણે સૌ કુદરતી રીતે જ તેના ત્યાગ માટે ઝંખીએ, પણ સુખ તો ગમે છે. કાંઈને સુખ નથી ગમતું એમ નથી. તો સુખનો ત્યાગ એ અત્યાચાર નથી ? એને માટે વિધાન કરવું એ નિર્દયતા નથી ? વાત યોગ્ય છે. પણ જરાબ એ હે કે સુખ ગમતું હોય તો નિત્ય અને સ્થાયી સુખ માણવું પડે. વિષયજન્ય સુખ પણ દુઃખમર્લ જ છે એ વિવેકીને જ સમજાય ! વિષયમાંથી ઝરપતું લાગતું સુખ વિવેકમાંથી ઝરતાં સુખ સમક્ષ શીકું છે અને પરિણામે ખીદામણું હોઈને વિવેકીને તે શરુઆતમાં પણ દુઃખરૂપ જ લાગે. વ્રત કે પિશાચ શણગાર સહને આવે તેથી સુદર ન બને ! ! અને આ પ્રકારથી તો વિવેકીનું છે આથી વિષયસુખે આદ્રં બની જતી મતિ વિષય-સુખમાં રહેલાં શૂનને ન પણ સમજી શકે, પણ તેથી વિવેકીને દર્શનાંધ થતો ન પાસવે. તેની દૃષ્ટિમાં વિવેકવિચારથી પેદા થતું સુખ જ વધુ કીમતી છે.

અને આખી ય માનવજાત માટે પણ વ્યક્તિને માટે જે સાચું છે તે જ વિધાન લાગુ પડે છે ! પ્રારંભિક સુખની મોહિની નથી ટાળી શકતા તેથી જ અતે જીવનનો સંખ્યાકાળ દુઃખમય બને છે ! જન્મતની વૃદ્ધાવસ્થાનો આ વિષયમાં તટસ્થ મત લેવા જેવો છે ! નિર્મોહી સત્ય નિર્ણય અને નિર્ણય અનુસાર જીવનપદ્ધતિ જે સૂત્રે તો જ આ સૂત્રમાં રહેતું કમનીય સત્ય બતાવું લાગે. નહોતર એ સત્ય સામે મંડા પણ ઉપજે ! આથી વિવેકીને તો ભોગદારે પણ સુખ પણ દુઃખમિશ્રિત જ લાગે છે ! જે આ નથી સમજતો-સમજતો છતાં જે નથી સ્વીકારતો-સ્વીકારતો છતાં જે તે પ્રમાણે નથી

જ્યારે સમાજવિદોહી અને હીન જાતો છૂટા રમતા હોય ત્યારે સામાન્ય માનવી આમ જ અગદાય ! અને સામાન્ય માનવી જ તો સમાજની ધમારતનો પાયો છે ! કોણ જાણે કંઈ કશી પણ માણસે પૈસાને આટલું મદત્તવ આપ્યું ! મને તો માનવાતું મન થઈ આવે છે કે તે માણસ માનવજાતનો ભારે વેરી હતો જેણે પૃથ્વીના આતરઘમાથી સોનું, ચાંદી ખોદી કાઢી તેના ઉપર ભાવ મૂક્યા હતા ! ધાતુના આકરે માણસ ઉપર કેવું પર્યસ્વ જમાવ્યું છે ! અર્થ અને ડામ, જાણે આ બે જ પન્નપુરુષાર્થ છે ! વ્યાસ જેના વ્યાસ પણ કંઈકાંઈ કરીને નામશેષ થઈ ગયા કે-ઋષ્યશાહુ ચિરૌમ્યેવઃ ન ચ કશ્ચિત્ શૃણોતિ મે ! ! આ હાથ હાથ ! આ પૈસા પાછળનું ગાંડપણ ! આ વિત્ત પાછળનો વસોપાત ! ભાઈ ! નથી સમજાતું કે આપણે આથે જ માણસ છીએ ? શકા થઈ આવે છે ! છતાં વીસમી સદીના મિથ્યાભિમાનનો ક્યાયે આરો નથી ! નરકદારના આગળા ચોમેગથી ખુશ્કા છે ! બુદ્ધિની આવી માહગી કહાય ઇતિહાસે નહીં લાગી હોય ! હીક પણ એમ દત્તાસ કે કતોરસાહ થયે કા પાસવશે. આ પરિસ્થિતિમાંથી જ આપણે વૃત્ત જનન થડવાતું છે ! એટલે શોક કે ખચાતાપ કે દીનતા દત્તવનું કશું જાણું નથી આપણાથી જ આપણે શરુ કરીએ, અને આકાનાલું પેલપેલાની સલાહ ઉપર જ હોડીએ ચોગાદિ પવિત્ર શાસ્ત્રોની આ યુગમા જ સાચી જ જરૂર છે ! તો જ્યાંથી આટકયા છીએ ત્યાંથી યુનચ હરિ છો કરીએ.

જન્મ આયુષ્ય અને ભોગ સુખદાયી મને છે કેમકે તેની પાછળ પુણ્ય અને અપુણ્યનું નિયામક ખજ હોય છે ! એટલે કે કર્મનુસાર સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ હોય છે. દરેક છાંને પોતાના કરેલા જ ભોગનનાર્ના હોય છે ! અને એ ભોગમાંથી દોષને મુક્તિ નથી કોટિકપે પણ આધાતના પ્રત્યાધાતમાંથી ખચાતું નથી. આથી કર્મનુસાર, છત્રમાનને જન્મ, આયુષ્ય કે ભોગ મળે છે. તો અહીં પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે હુ ખરાબી જન્માદિનો ત્યાગ તો મમશ્ચ શકાય છે ! કેમકે હુ ખ તો સ્વર્પે જ ત્યાગ્ય છે ! પણ જે જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગ સુખદાયી હોય તેનો ત્યાગ મનિર્મા માતો નથી એમાં શો વિવેક ? હુ ખત્યાગે વિવેક હોય સુખત્યાગ તો અવિવેક જ અજ્ઞાયા ! સુખનો પણ જ્યારે ત્યાગ કરવાનો હોય તો શાસ્ત્રના શાસ્ત્રપણમા થકા ન ગહે ! આ પ્રશ્નનો જવાબ પાળતા લમતમ પનજલિ મનાતમ મત્ત ઉચ્ચારે છે. કે -

परिणामतापसंस्कारदुःखः गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखं एव सर्वं

विवेकिनः ॥ ૧૬ ॥

વિવેકિનઃ=સુખદુઃખનો વિવેક કરનાર જગત્વી પુરુષને માટે તો સર્વ=મધુય જોષેનું કે સામજેનું નિષ્પ સુખમાન દુઃખમેવ=અનિદ્રા વેદનીય

છે. નહીં કે અતુલ્ય વેદનીય. કારણ? કારણ કે એ સુખ પરિણામઃ પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ અને સંસ્કારદુઃખની વીધાયેલ છે અને તે ઉપરાંત શુણ્ણવૃત્તિઃસૂત્રમાંના 'સ્વ' શબ્દ આ બીજું કારણ છે એ સ્પષ્ટતા માટે છે. સુખવૃત્તિના કારણરૂપ ચિત્તરૂપે પરિણામેશ્વ સત્, રજ, તમોગુણમાં વર્તમાન જે વિરોધ તે શુણ્ણવૃત્તિ વિરોધ અર્થાત્ સુખદુઃખ મોહરૂપે પરસ્પર વિરુદ્ધ ત્રણ ગુણોના પરિણામરૂપે હોવાથી પણ સંપન્નું સુખ દુઃખ જ છે.

અર્થાત્ આ નો વિવેકનું પ્રકરણ છે અને આથી અહીં ઉપરજીતી શોધ આદરપાત્ર ન ગણાય। વિવેકના વધમાં જાણક દરખાય. વિચારવૃદ્ધ નહીં. વિચારવૃદ્ધ તો વિવેકમાં જ શરણું શોધે કેમકે વિવેકજ સત્ય હોઈને તારણહાર છે. અવિવેક જૂઠું હોઈને દુઃખાક્રાંત છે. આપણે તરતું છે. દુઃખવું નથી. અને જો દુઃખવું નથી તો પછી વિવેકનો પાલત કેઈપણ પક્ષે ન તળાય। વિવેકને છૂટાછેડા ન અપાય। વિષયસુખમાત્ર દુઃખગર્ભ છે। આરંભે મીઠું પણ અંતે કડવું છે. અને અંતે જો કડવું થતું હોય તો આરંભની મીઠાસ વંચક જ છે। વધે પશુને મિથાજના શા આનન્દ? આથી જન્મ આયુષ્યને ભોગ મજાના ભાગતા હોય-મીઠા ભાગતા હોય, સુખદાથી ભાગતા હોય તો તે વિવેકનો બહેરા જ છે। અને અહીં જ સત્યનાં મૂલ્યાંકન છે. 'સત્યની કસોટી છે. સત્યામકને સત્યામક જ જો આપણને ખપતો હોય તો વિવેકથી દૂર તો પળભર પણ ન થવાય। હાં. એક વાર્તા શક્ય છે. માણસોમાં કેટલાક આંખ જેવા હોય શકે. કેટલાક જરા જેવા હોઈ શકે. આંખમાં રેતો રેસો પડે તો પણ ઉદ્ભવ થાય। જરા હિપર ડીફેક્સીમાં પડે તોપણ કદાચ વેદના ન થાય। વિવેકી આંખ જેવા છે. બીજા જરા જેવા હોઈ શકે. અહીં આંખનું પરરણ છે. અને આથી જ વિવેકીનો તો નિર્મોહી નિર્ધુય છે કે વિષયજન્ય સુખમાત્ર દુઃખવિદ્ છે। અને આથી જ હેમ છે. ત્યાગ્ય છે. તો એ સુખની દુઃખવિદ્તા કેવી રીતે? વિષયસુખમાત્ર પરિણામે દુઃખદાથી છે. એવન કે અચેતન સાધન ને અધીન આપણો સુખમાત્રનો અનુભવ મુજબ રાગથી ખરડાયેલ હોય છે। કારણ કે જોને-જેમાં રાગ નથી તેનું તે સુખ હોઈ શકતું નથી એ દ્રુવનિયમ છે। રાગ પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. પ્રવૃત્તિ ક્યાં તો પાપ કે ક્રોધ તો પુણ્યનો પણ સત્ય-કારણ જ. અને આથી રાગમાંથી જન્મતો કામિક, વ્યવિક કે માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારનો કર્મોદય જન્મે જ. માનને અમુક સુખને માટે મારે વિશિષ્ટ કે નિષિદ્ધનું આચરણ કરવું પડે છે, એ જાનનો માનસિક કર્મોદય વચનકૃત તે વાચનિક અને ક્રાંદીની પણ રહેજ પણ ક્યાંક પણ દિસા સિવાય ભોગ સંભવતો ન હોઈને દિસાકૃત કામિક કર્મોદય પણ હોય છે જ। આમ સુખનો અનુભવ કરતો

જ્ય તેમાં ચોટ છે, આસકત બને છે, આ અવસ્થાનો વિચ્છેદ એને પસંદ નથી. અને તે કાળે વિચ્છિન્ન અવસ્થામાં દેવ તો જીવતો રહેતો જ હોય છે. પરિણામે એ દેવને લઇને એ સુખના વિચ્છેદ એવા દુઃખના સાધનોની ચીક કરે છે. દેવ કરે છે ! અને એની ચીક પણ જ્યારે વાંગણી નીવડે ત્યારે એટલે કે દેવના સાધનોને દૂર કરવામાં જ્યારે એ લાચાર બની જાય ત્યારે મૂર્છિત થઇ જાય છે ! આમ રાગની આક્રં જ રાગાનુભવ વેળાએ પણ એ દેવ અને મોહનો કર્મશય એકઠો કરતો જ જાય છે ! તેમાંથી જે દુઃખ પેદા થાય તે પરિણામ દુઃખ !

તેજ મુજબ સુખના અનુભવ કાળે પણ દુઃખ અને તેમાં સાધનોનો દેવ કરતો હોઇને અને પોતાના સુખનો કદી પણ વિચ્છેદ ન થાઓ એવું અંતરથી પ્રાર્થતો હોઇને ઉઠજતા હોયે તે દુઃખનાં સાધનોને ત્યાગવાને તકપાપડ બનતો હોઇને તન મન વચનથી વૃણા એ અનેક પ્રકારનાં કર્મો કરતો જાય છે. આ રીતે યતાં કર્મોના આશય દેવમાંથી જન્મે છે ! તેને દૂર કરવાને અશક્ત યતાં વૃણા મૂર્છિત થાય ! એ મોહમાંથી વૃણા ત્રિવિધ આશય હોય છે ! એજ મુજબ સુખમાં અનુરાગી હોઇને તેનાં સાધનોની પ્રાર્થના સેવતો હોઇને કોઇના ઉપર ઉપકાર તો કોઇના ઉપર અપકાર કરતો ચાલ્યો જાય છે. આમ રાગજન્ય કર્મશય પણ ઉપજતો જ જાય છે ! અને આમ દિનરાત ઉઠજાટમાં જ પસાર થતા હોઇ તે તાપ દુઃખ છે ! આમ વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થશે કે એક વેળા સુખાનુભવ થયો કે તે વિષયને ભગતો ચિત્તમાં સંસ્કાર જામે, તેમાંથી સ્મૃતિ જન્મે. તેમાંથી રાગ પ્રકટે રાગમાંથી તન મન વચનથી પ્રવૃત્તિ પેદા થાય. તેમાંથી કર્મશય ઉદ્ભવે. તેનાથી દુઃખાનુભવ. તેનાથી પાછો સંસ્કાર પાછી સ્મૃતિ, પાછો રાગ, વૃણા પ્રવૃત્તિ, વૃણા કર્મશય, વૃણા દુઃખ ! આમ સંસ્કારનું ચક્ર રાતદિવસ ફરતું રહે છે ! અને સનત દુઃખનો ઉપહાર આણે છે. આને જ સંસ્કાર દુઃખ કહેવામાં આવે છે. આમ વિષયસુખનું ઔપાધિક દુઃખત્વ છે જ.

આટલું જ નહિ સ્વરૂપે પણ વિષયસુખ દુઃખવિદ્ જ છે ! દુનિયાના પદાર્થમાત્ર અંદરના કે બહારના પદાર્થમાત્ર ત્રિગુણમય છે. એ ત્રણ ગુણો તે સત્, રજ અને તમ. આ ત્રણે ગુણોના ક્ષીણ ધર્મ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે. યદ્યપિ તેમ દિવેદ અને અગ્નિની માફક એ ત્રણે પરસ્પરના ઉપર અનુગ્રહ કરી ભોગ અને અપવર્ગરૂપી પુરુષનાં પ્રયોજન સાધવાને માટે વર્તે છે. પણ તેથી તે એક બીજાની કાષ્ટીમાં નથી રહેતા એવું નથી. સત્ત્રણને કાંઈ કાર્ય આરંભે તો તેમાં પણ રજોગુણ અને તમોગુણ-પણી ભેદ એ તો નહીંવત પણ આવવાના જ. કેમકે કાર્યમાત્રમાં

કારણ અતુલ્ય રહે જ જે રખતે જે ગુણ પ્રધાનપણે વર્તે તો હોય તે ગુણ ઉપનથી તેની અવસ્થા ઓળખાય છે એટલું જ બાકી બાકીના જે પણ સાથે લપાતા હોય જ દોષપણ ગુણની માત્રા અધિકપણે વર્તેલી હોય તો તે વખતે સામાન્યપણે ખીજા જે ગુણની માત્રા દબાઈને બેસી રહે છે આથી સુખકામે પણ તેના ગર્ભમાં દુખ અને મોહની છાંય અદરપણે હોય જ છે! વળી સુખકાળ પણ નિરંતર નથી રહેી શકે તો કેમકે ગુણોનું પરિણામ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય જ કરે છે! સત્ત્વગુણનો ઉલ્લેખ આવે તો હોય તો પ્રતિપદે સત્ત્વગુણ ઉભરાય પણ તે પછી વળગારમાં રજોગુણ પણ ઉભરાય આવે ક્ષણ પછી તમોગુણ પણ આવી પડે એ કેમકે ગુણનું વર્તન ક્ષણે ક્ષણે હોય છે એ નિયમ છે આથી દોષપણ કાળે દોષપણ સુખવૃત્તિના વિરોધી-દુખવૃત્તિના આક્રમણનો સતત પ્રકૃતિના ક્ષેત્રમાં તો સતત છે, અને આથી વિવેકસુખ માત્ર અસ્થિત છે, આથી સ્વરૂપે પણ વિવેકસુખ દુખપ્રદ જ છે! આમ પરિણામે દુખ, સતાપનું દુખ અને સંસ્કારનું દુખ દરેક સુખમાં રહે જ છે તે ઉપરાંત પ્રકૃતિની નિયંત્રણ જ પ્રતિપદે નવા રંગ સજે એવી છે! આથી એને બરોસે બેસવું અને એણે આપેના સુખમાં શ્રદ્ધા રાખવી એ તો બાળકનું જ મમ છે વિચારવૃદ્ધનું નહીં વિચારવૃદ્ધ તો શાશ્વત અને કદી અજ્ઞા ન થતા સુખને શોધે કદી મિટ્યા ન થતા સુખાનુભવને વાચે અને એની એ ક્ષત્રી એ વાચી બધા સુધી એ પ્રકૃતિના ક્ષેત્રમાં વિચરે છે ત્યાં સુધી તો પૂરાતી નથી અને આથી જ આત્માના ધામની પાત્રા એણે કરવી ઘટે એક આત્મસુખ જ એવું છે કે જેમાં વૃદ્ધિદાસ થતો નથી! અને આત્મસુખ વિવેકસ્વરૂપ છે મુદ્ધ દૃષ્ટિને બંને જન્મ, આયુષ્ય કે ભોગ સુચિકર લાગે વિવેકદૃષ્ટિને માટે તો એ જુગુપ્સાનું જ કારણ હોઈ શકે અજન્મા જીવને જન્મીને બાળ થવું પડે, પ્રકૃતિના કાળપારો બધાવું પડે, એના અજ્ઞા ભોગે એકા થવું પડે, પરંતુ થઈને સ્વસ્થ સુખ ગ્રાહવું પડે-એમાં રહી જીવન, સ્વમાનભગ, અને નરી નક્કરતા સૌની સમજમાં ન આવે એ જૂદી વાત છે! બાકી એ વિવેકદૃષ્ટિએ રમણીય તો નથી જ એ સિદ્ધાંત છે! અને માનવ જાતિએ વિવેકી બનવું ઘટે આજે નહીં તો ક'પાંતે પણ આ સિવાય છૂટકો નથી, આથી જ માનવજાતિએ મોક્ષાન્સુખ થવું ઘટે આથી જન્મ આયુષ્ય અને ભોગરૂપી સંસાર વિવેકદૃષ્ટિએ ત્યાજ્ય છે, દુખમય છે ગુણમય છે કંઈશમૂલક છે, અને કંઈશ આપણું સ્વરૂપ જ નથી શોભા જ નથી આપણું કલક જ છે અને આ સત્ય છે માટે પ્રશ્નથી પર છે પ્રભુકૃપાએ આ વિવેકના વેરાન માર્ગે એ બેઠકલ પ્રનાસ કરવાનું આપણને લાગ્ય સાપડો-કેમકે એ ગૌરવ છે એટલી પ્રથનાપૂર્વક આજે તો વિરમીએ એજ શિવ લાઈના હેતવદન.

(૫૪)

પ્રિય બાઈશ્રી,

ગઇ કાલનો દિવસ પાછો પડ્યો જ ! દિવસ પડે છે તે ખૂબે જ છે !
પથ નિરુપાય થઇને પાડવો જ પડે છે. ગઇ કાલે બ્યાવહારિક કાર્યે વાપી
બહાર હતો ! અને રાતે ૧૧ ને સુમારે આવ્યો, પછી લખતું યોગ્ય ન
લાગ્યું. કેમકે બ્યાહાર વિહારને યોગ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. બ્યાહાર વિહારમાં
જે ચૂકે તે યોગ ઉપર ન ચડી શકે. જગત્કાળનું વચન છે કે મિત્ર બ્યાહાર
વિહારીને માટે, મિત્ર એટલા કરનારને માટે, મિત્ર નિદ્રા અને ભગૃતિ
રાખનારને માટે યોગ દુઃખનાશન બને છે. જો કે આ લખાય છે એટલું જ !
મારાથી એ પ્રમાણે પૂરું ને કેમ વેળા તો અધૂરું પણ વર્તાતું નથી !
આપણે વર્તો કે ન વર્તો સિદ્ધાંત અસિદ્ધાંત થઈ જતો નથી અને આથી જ
સિદ્ધાંતને મેળો કરવાનો કે ચીનરવાનો કશો અર્થ નથી. મારાથી ન બને
તે જગતથી ન બને એમ માનવાની શૂઘ્ર કેમ કરાય ?

વળી આપણે આપણા બ્યક્તિગત સુખદુઃખના, ગમા અલુપ્તમાના, ઇચ્છા
અનિચ્છાના વર્તુળમાં એટલા તો ફસાયા હોઈએ છીએ કે આપણાં એનાથી
પર ચવાની શક્તિ છે એ પણ વિમારે પડે છે ! આપણા બ્યક્તિગત સુખદુઃખમાં
સમષ્ટિને કશો રસ હોઈ શકતો નથી. અને ન હોવો જોઈએ. સમષ્ટિને એ રસ
ક્ષેત્રો પણ ક્યાં પાલવે ? સૌને પોતપોતાનાં જ શેઠશું હોય છે. અને એ સૌને
સામાન્ય હોવાથી જ એના વિશેષમાં કાંઈને રસ નથી. આથી અમુક દિવસે
અમુક કારણને લઈને અમુક ન થયું એમ કહેવાનો સમષ્ટિ સમક્ષ કશો જ અર્થ
નથી. 'હું' ના મધ્યબિંદુથી માણસ ધારે તો, ઇચ્છે તો, પર યથા શકે છે
અને એમાં જ એનો વિકાસ છે. અને આમાં કાર્યો તરફથી પૂરતાં તો 'હું'
માંથી ઉદ્ભવ્યાં જ હોય છે ! ઠીક. 'હું' નું જ આ બધું તોફાન છે !

વિષયો એકરસ રહેતા ન હોવાથી પરિણામે વિરસ થઈ જતા
હોઈને પરિણામ દુઃખ આવે જ છે ! ચોવીસ વર્ષના યુવાને સંસાર
કેટલો રસમય, કેટલો કાન્ત, કેટલો રમણીય અને આર્થિક લાભે છે ! પણ
એનો એ જ સંસાર ૮૦ વર્ષના અંતે ગલિત પલિત મુંઢે દશનવિહીન
જાતું તુળદમ્ ને ? કેટલો નીરસ, કેટલો ખીલામણો, કેટલો કદૂરો અને

કેટલો અનાકર્યક લાગે છે? આ પશ્ચિમી પિંગ્સતાજ દુખ છે તે ઉપગત વિયોગના વિયોગને લઈને ભોળીને તાપ-સતાપ નારમામા મળે છે। વિયોગનો સયોગ વિયોગ આણેજ। કાયદામા એટલો કે પોતાના સ્વર્ગ દેશમાંની વાસના મુકતો જાય। અને એ હેનાજ વિવિધના વિયોગમા મતોષા નહીં એટલ વગર ચિદ્વાએ, વગર અગ્નિએ માણસ અતૃપ્ત તૃપાના સતાપે રીમાય છે। અને સસ્કાર દુખ તો અનન્ત। ડમકે આમોક્ષ મસ્કાર તો ભૂમાય નહીં। વિયોગની ઉપાધિ દુખદાયક છે આ ઉપગત ગુણ-ત્રિગુણના વર્તનનો પણ વિરોધ હોનાથી વિયોગ રસરપે પણ દુખદાયક છે જ ત્રિગુણની બનાવટ જ આખું વિશ્વ। અને વગી ત્રણે ગુણો પણ કાણુપશ્ચિમી। આથી વિવેકમાજ સુખ માનનાર માનની અને મનુષ્યને જો પોતાનું કાર્યપણુ ગૌરવ રહ્યું હોય કે રાખતું હોય તો એ વિવેકી જ હોવો ઘટે-વિવિધમા ઉપાધિએ અને સ્વરૂપે દુખને જુએ છે। આટલી વાત આગના પત્રમા આપણે જોઈ

૭ આમ દુકમા આખાય શાસ્ત્રાયતુ નિરપણુ ચક્ર ચૂમ્યુ હવે વિસ્તાર પૂરક એની એ વાત સામાન્યમા સામાન્ય માનવની સમક્ષ પણ ધરવી જોઈએ આથી વૈવ શાસ્ત્રની પેરે હવે પછીના શાસ્ત્રને ચાર વ્યૂહમા શાસ્ત્રકા? હચી નાખે છે જેમ રોગ રોગનું નિદાન રોગનું ઔષધ, અને રોગમુક્તિ-આરોગ્ય એ ચાર મોરચામા વૈવક શાસ્ત્રનો વિભાગ છે તેમ હેય તેવું હેતુ દાન અને હાનોપાય-એ ચાર ચૂકે યોગશાસ્ત્રને વહેએ છે તે પૈકી 'હેય' એટલે શું એનું નિરપણુ મરતા આચાર્યદેવ વહે છે—

હેય દુ સ્વ અનાગતમ્ ॥ ૨૬ ॥

અનાગતમ્=ન આવેનું-એટલે કે લવિધ્યનું દુ સ્વ=ત્રિવિધ ॥ સાર દુખ હેયમ્=હેય છે=ત્યાજ્ય છે

અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રે-ખાસ કરીને માનવે લવિમા આનંદ દુખ દ્વર કરવું જોઈએ કેમકે માનવની પ્રતિજ્ઞ આપણે જાણીએ છીએ ત્યાંમુખી બુદ્ધિપૂર્વકની કે માણસ મુદ્ધિપૂર્વક વર્તતો દેખાય છે-અજર તો મહો મનાય છે! તો બુદ્ધિપ્રધાન માણસે લાવિ દુખ સામે કવચ ગચ્ચા જોઈએ। લાવિ દુખ જ શા માટે ત્યાજ્ય છે? આ રાગ કલ્પ યાચ! બરોબર છે લાવિ દુખ જ દુ - વુ આપણા હાથની વાત છે માટે જૂનકાનીન દુખ તો આપણે અનુભવી ચૂક્યા છીએ અને આથી ભોગગ્રાત જૂનકાનીન દુખ તો આપણે ઝોળીગી ગરાજ છીએ ત્યાં કયા પુરુષાર્થને અવકાશ નથી

કહેવત છે કે મહ તિથિ તો જોવી પણ ન વાગે. વળી ચાલુ દુઃખ તો વર્તમાન ક્ષણે ભોગાઉઠ જ છે. ક્ષણાન્તરે એ સ્વયમેવ નષ્ટ થનાર છે. ઉપરાંત પ્રારબ્ધ તો ભોગવ્યે જ છૂટકો. આથી ચાલુ દુઃખ પણ આપણા પુરુષાર્થ માટે અવિપય છે! અને પ્રારબ્ધની સાથે તો ઈશ્વર પણ બાથ ન ખીડી શકે! એટલે બાકી રહે છે અનાગત દુઃખ, ભાવિ દુઃખ! આથી શાસ્ત્રકાર કહે છે કે ભાવિ દુઃખ દૂર કરવા યોગ્ય છે-કેમકે તે આપણા પુરુષાર્થનું ક્ષેત્ર ઘર્ષ શકે છે।

આ સૂત્રમાં કેવું ભારે આધાસન છે? પ્રાણીમાત્રની આવતી ક્ષણ અનન્ત શક્યતાથી ભરેલી છે. અગ્નેઃ તક્ષી ભરપૂર છે! ચાલુ ક્ષણ સુધી જે કાંઈ થઈ ગયું, જે કાંઈ થાય તે માટે આપણે લાચાર પણ હવે પછીની ક્ષણ આપણે માટે ખૂબ ઉપયોગી છે અર્થાત્ જ આવતી ક્ષણે કાંઈપણ મુક્તાત્મા થઈ શકે છે. ફક્ત એને આવતી ક્ષણનો પૂરો લાભ ઉઠાવતા આવડે તો જોઈએ. આથી કાંઈપણ આત્મા ખોવાયેલ નથી, એકેએકને ભાવિમાં એકસરખી તક છે. જમૂન એ તક ઝડપી લે છે-જિંદગી એને જવા દે છે. આવતી ક્ષણનો આપણે માલિક છીએ તેથી જ દુનિયાને માટે અનન્ત આશા છે. અનન્ત સભવ છે! હવે પછીનો ક્ષણની ઉપકારકતાનો પાર નથી. આથી જૂનની હાવવશાળ છોડી, વર્તમાનમાં વર્તતા ગઈ, ભાવિને આત્મસામગ્રી કેરવવાની વાત આપણા હાથમાં છે. અને આથી જ કોઈને રોકાણ કરવાની છૂટ નથી, કોઈને ફરિયાદો થવાની જરૂર નથી. કોઈને લાચાર થવાની આવશ્યકતા નથી. ભાવિની ક્ષણ પ્રાણીમાત્રની સુકિતની ક્ષણ છે. અને આ કાંઈ નાનોસૂતો ફાધો છે? આ કાલણુધિ આપણામાં કરેલાં યાત્રા એટલી પ્રભુ પ્રાર્થના સાથે આજે અહીં જ અટકીશું.

સિંઠ ભાઈના હૃતવંદન.

(૫૫)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

દિવસ ઉપર દિવસ વલે જાય છે અને સમગ્રય પણ નહીં એટલું ઝડપથી આવુણ, છિદ્રાણુ ધમામાંથી પાણીની પેરે, વર્ષુ જાય છે! કાળને ધન્યવચ્ચાની કોની ગાંન? કાળની કારમી કચા કહેવા ઈતિહાસ સિવાય ખીજું કોણુ સમર્થ? છેલ્લો પત્ર અને આજનો!-વચ્ચે ફિરમો વહી ગયા! ગીતાનુ અંગે મુખ્ય મૂંઝવણુ તે આર્થિક! એ કાળવાને માટે ધનચતોને ત્યાં જતું જ રહે! સૌ કાળમાં જ સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાથયન્તે છે! તેમાં જ આજે

તેથી પણ વધુ! ભાગવતમાં કથાકાર કહે છે કે પરીક્ષિત રાજાએ ક્યારે વસવા માટે ચાર પાંચ જગ્યાઓ નક્કી કરી આપી! તેમાંની એક તે ઓં સોનું-પૈસા! આજે સૌને માપવાનો એક જ મજ છે અને તે પૈસા! તમારી કને બધુય હોય પણ પૈસા જ ન હોય તો રૂપવતી પણ રહેજ આખે ખોડવાળી કન્યાની માફક, ભાવ ન પૂઝાય! યુધ્ધે પ્રાણ આપનાર ઘણા છે, પણ પાત્રે ધન ત્યાગ અને ત્યાગના અર્થમાં ત્યાગ કરનારા વિરલ છે! દાન દેવડો મોટો સદ્ગુણ છે! માણસની મમતાને સમજાવવાનું મોળી કરવાની એ રાષ્ટ્રીય રીત છે! છતાં દાની ભાગ્યે જ કાંઈ હોય છે! અને આમ તો પૈસા નથી આપતા એમ નથી, પણ અર્પણ પાછળની સમજની શુદ્ધિ હોવી ઘટે સ્થિતિ સંપન્ન સમજાવવાનું અર્થવ્યય કરે એ દરેક યુગમાં ધ્રુવવા ચોખ્ખું છે. અર્થવ્યય પણ સર્જક હોવો જોઈએ. ઉત્પાદક હોવો જોઈએ, એક અગર તો ખીણ રીતે આતુ પેઢીને કે ભાવિ પેઢીને ઉપકારક હોવો ઘટે, આજે એવી સ્થિતિ જોઈ છે. મિથ્યાવ્યય વધારે છે સ્વપ્નવ્યય જોઈ છે, અને આથી પોષવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ શોષાઈ જાય છે. ગોપવા જેવી કમીરવડની પેરે ફાલે પુલે છે! એટલે કાંઈક યુગદર્શનની જ ખામી લાગે છે! સર્જક પ્રતિભાને અર્થોપાજ્ઞનની લમણાંડીકમાંથી મુક્ત કરી દેવી ઘટે. વિવેકી સમાજ પાસે એવી ઉંચી સમજની અપેક્ષા રખાય! સમાજનું એકમ જ જો રૂપરૂપ સ્વતંત્ર અને સત્યમય ચિંતન ન કરી શકતું હોય તો એકમના જ અભિદેશ સમા સમાજનો શો વાંકે કાઢવો? ભારતવર્ષમાં આપવાની વૃત્તિ પુષ્કળ છે. પણ ક્યાં અને કેવી રીતે તે બાજતનો રસપૂર્વકનો વિચાર જોઈ છે! અરતુ આપણી ફરીવાર કાંઈ વસ્તુસ્થિતિમાં ફેર થોડો જ થાય! છતાં વિચારોને અવારનવાર માંજ્યા કરવા ઘટે, નહીંતર વિચારો ઉપર કાંઈ અડતાં બહુ જોઈ વાર લાગે છે!

મયા પત્રમાં લખ્યા દુઃખ દૂર કરવા મોખ છે એ આપણે યુદ્ધિપૂર્વક જોઈએ. એનું રહસ્ય પણ જોવા પત્ર કર્યો લાવેલી કાણ પ્રાણી માત્ર માટે પ્રભુદત મહાન તક છે-જે ઝડપતાં આવડે તો, અટવાઈ રાજાએ ઝડપી હતી. પરીક્ષિતે ઝડપી હતી. અને આથી તેઓનાં નામરોપ પણ ઉદ્ધારક અને પ્રેરક નીવડે છે! સૌએ ઝડપવા જેવી છે! જે કાંઈ પ્રમાદ કરશે તેને ઋષિએ સન્નિવૃત્ત લય દર્શાવે છે કે- ન ચેદ્ દૃહ અવેદીત્ મહતી વિનષ્ટિઃ અનામન, છે મંશિર વિનાશ-જે બહુજા જેવું નથી બહુજો તેને માટે! આથી બહુજા જેવું બહુજાની વેળાએ જ એટલે, કે ધુવાનીમાં જ બહુજી જેવું રહ્યું! ધુવાની, યોગદાતા યોગેશ્વરના દર્શન માટે છે. ધ્રુવરત્નો આ સંકેત જે

કોઈ જાણે છે તે સંસાર ભોગના દેહવા માટે યુવની ન નીચેવે. બાકી બધી રીતે પરવારીને પછી જે જીવનના મહા રહસ્યો જાણવા માટે વલખાં મારે તે દયાજનક દાસ્યરસ રેસાવે છે ! સંકસાયર્વાની ભાષામાં કહીએ તો-શુદ્ધે નીરે કાઃ કાસારઃ ? પાણી મૂકાય પછી તળાવ કેવું ? તો એ ભાવે દુઃખ-સંસારનું કારણ શું ? કેવી રીતે આ પરદેશી તત્ત્વ આપણા ઉપર આક્રમણ કરીને આપણા મૌલિક ઓગસને ઓલવી નાંખે છે ? અર્થાત્ દુઃખ ભરપૂર સંસાર જો હેય હોય તો તે હેયનું મૂળ કાણુ શું ? અર્થાત્ અહીં તો મૂળમાં જ હિંગ પૂરવાની ઇચ્છા છે. ડાળપાંદડે વળમવાનો સમય નથી, હેય એવો જે સંસાર તેનું મૂળ ક્યાં ? સનાતન સત્ય ઉચ્ચારતાં લગવાન પતંજલિ ભણે છે કે:-

દ્રષ્ટૃદૃશ્યયોઃ સંયોગઃ હેયદેતુઃ ૧૧૭

દ્રષ્ટૃ=દૃષ્ટા અને દૃશ્યનો જે સંયોગઃ=પરસ્પર સંબંધ તે હેય=હેય તંત્રવા યોગ્ય જે સંસાર-દુઃખ તેનું કારણ છે.

અર્થાત્ દુઃખનું કારણ છે સંયોગ, કેનો સંયોગ ? તો દૃષ્ટા અને દૃશ્યનો, તો દૃષ્ટા એટલે ? દૃષ્ટા એટલે બુદ્ધિનો પ્રતિસંવેદી પુરુષ, દૃશ્ય એટલે બુદ્ધિ વગેરે રૂપે પરિણમેલી પ્રકૃતિ, એ બે વચ્ચેનો સંબંધ એટલે કે સ્વ-સ્વામીભાવ એટલે કે માલિક અને મિલ્કત ભાવનો જે સંયોગ તે.

અર્થાત્ બીજી ભાષામાં કહીએ તો દુઃખ માત્રનું મૂળ છે પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચેનો માલિક અને મિલ્કત વચ્ચેનો હેય તેવો સંબંધ । આપણે સૌ અનુભવીએ છીએ કે આ દુનિયાના તમામ પદાર્થો જાણે મારે માટે છે । આપણને ભોગની લાલસા છે, અને દુનિયાના પદાર્થો જાણે આપણી એ લાલસાને તૃપ્ત કરે છે । પદાર્થો ભોગ્ય છે એવી આપણને કાંઈક અધન્યપણે સમજ મળી ગઈ છે । આ સમજ ખરાબ છે ? વિચારીશું તો ખરાબ નહીં લાગે । આપણે પદાર્થોના માલિક નથી, પદાર્થો આપણી મિલ્કત નથી । જે જેનું સ્વરૂપ ન હોય તે તેમાં રાચે કેમ ? દુનિયાના પદાર્થો આપણું સ્વરૂપ નથી, આપણું સ્વરૂપ દુનિયાના પદાર્થો નથી. બન્ને વચ્ચે મારે અને ગળથૂંથીનો જ ભેદ છે, એક છે જડ, બીજો છે ચેતન છતાં આણું લાગતું નથી, અને એનું જ નામ લગવાનની માયા છે । આણું જે જેનું નથી તે તેનું જ છે એમ માનીને વર્તવાની અવિવેકી માત્રને છૂટ છે । કેમકે એમાં સજ્જ થશે તો તે ખોટું માનનારને જ. ઇન્દ્રિયોની પ્રશુલ્લિકા દારા દુનિયાના તમામ પદાર્થો બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, આ તમામ સ્વરૂપ પ્રતિબિંબોને બુદ્ધિ, પુરુષ સમક્ષ ધરે છે, પુરુષ અવિવેકને લઈને-બુદ્ધિ

સાચેના પોતાના સનાતન કુદતી જ છૂટકેડા હોવા જાણી શકીના બતાવા પ્રમાણે માની લે છે અને આ તો આનન્દ છે ક્યા તો વસોપાત કરે છે! અને સસાર પૂર્વજ્ઞ ચાલ્યા કરે છે! અરે અનન્ત કાળ સુધી હજી ચાલ્યા જ કરશે કેમ? વિવેક સર્વજ્ઞ માધારણ નથી! આ મૂળથી જ ગેર-સમજૂતીના પાયા ઉપર સસાર અનાદિ જાણી ચકી રહ્યો છે! આ ભોક્તા અને ભોગ્યનો અવિચાર-ગેરસમજૂતીમાંથી જન્મતો જે પચાન એજ સયોગ છે અને એ સયોગ જ સસાર દુખેનું કારણ છે સ્વરૂપની મહાવિસ્મૃતિમાંથી એ સયોગથી બધાર જાય છે! અને સ્વરૂપની સદા સસ્મૃતિથી જ એ કાર્પનિક પણ કેર વર્તાવનારી અથી કપાલ જાય છે પ્રકૃતિ મારી ભોગ્ય છે અને હુ એનો ભોક્તા છું-આ સમજ એવેજ સયોગ એ સયોગનો સદા વિયોગ થાય તોજ યોગ મળે

આ સયોગ મર્વ સાચારણ છે અને એ મર્વ માધારણ હોઈને જ એમાં રહેલી કદ્રપતા સૌને જણાતી કે સમજાતી નથી અને આ સયોગ સર્વ-પાપી હોઈને માનવમાત્રને એમાંથી એક સરખી મુક્તિ મળવી જોઈએ વળી આ સયોગ પણ આનિષ્ઠ અને આથી જ કેવળ કાર્પનિક હોઈને પ્રાણીમાત્ર અત્યારે પણ મુક્ત જ છે હજી એ મુક્તિને સૌ દંડપણે સમજીએ એવું જ કર્તવ્ય છે! આ હેવહેવું સૌને સમજાવ્યો એટલું પ્રાર્થા આજે તો અહીં વિગતીશુ ધડીઆળ બારની ટકટક કરે છે!

નિઃ લાઈના હેતુદન.

(પંદ)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

ધણે દિસે કુશળ પૂછું છું આજે યોગપરાવતિ તખાશે એવી કદ્રપતા પણ ન હતી! જપો-ની ગાડીએ ગીતાનધુ માટે બહાર જવા નિર્ણય મ્યો હતો પણ ગાડી જ ચૂકી ગયો! જપોરના તાપમા ધરે જવા પણ ઈચ્છા ન થઈ! એક તો સરસ-તાવી નાખે એટલો તાપ-અને ખીજી ધરે પણ એવો જ! કમઘાથી મધા મુ મરજ ગયા છે! એ-નો અને અટલો? અને એક! તો પ્રનુતે પણ નહોતું ગમ્યું! સ ઘમાકી ન રેમે-એવું ઉપનિષત્તુ દર્શન છે આથી રોચનથી લગભગ એક મધન દૂધ ધરે ન ઉપકતા મિત્રોને ત્યાં જ જપોગનો ખોણ વખત ગાળી નાખ્યો ખાસ કામ મ્યુ નહીં ઈચ્છા જ ઝોડી હતી! આપુ ધણી વખત થાય કે અને ચર્ચ ગયા પછી પરતાવો પણ થાય પણ પડી શું ગમતું? પાછીની મનોદશા ભય કરે છે!

આજસને દાંકવાનો એ સુધરેલો ઉપાય છે નરગ માણસ ન ગમવાને બદલે
 દુનિતે ઉપદ્રવ ઉપજાવે છે. અને પશ્ચિમ સમાજમાં મુન્દેગાર વૃત્તિ નિકમે
 છે ! એ ! ગતેજ લખવાનું કાવે છે

ગર્હ કાલે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો અવિચક સંયોગ દુષ્કર્મ સમારતુ
 મૂળ છે એ જોયું પુરુષને-આપણા મળ સ્વરૂપને-ભોગ કે મોક્ષ જેમાંથી
 એકે અપતુ નથી ! આપણો આત્મા સ્વયં પરિપૂર્ણ છે. નિત્યગદિત છે.
 આમકામ છે સમાસકામ છે. અકામ છે આથી એને પ્રકૃતિ ભોગની
 મૂળમા જ જરૂર નથી ! ભોગની મીઠાશ પણ એના આનન્દોના પડાવો છે.
 મોક્ષ પણ એને બદારથી મળતો નથી એ મૂળમા જ સુક્ત છે કેમકે એને
 બમનતુ કાષ્ટ કારણ નથી ! અજવાણ અધાગથી યેગતુ નથી અને જ્યાં
 આપણને ભોગ અને મોક્ષની ક્ષપનાઓ પ માર્ય સત્વ ટોચ એમ લાગે છે !
 લાગતુ અને હોતુ બે જૂદી ચીજ છે ! 'લાગતુ' એના જૂઠું હોષ શકે છે
 'હોતુ' એ વસ્તુસ્વરૂપ છે. આથી સત્વ છે આપણને જે ભોગ અને મોક્ષની
 તરફ છે તે જ મૂળમા આત્મા અનાત્માના અવિવેકને લઈને છે ! આથી એ
 બેના સંયોગ અકુદરતી છે. વિયોગ કુદરતી છે ! યોગ, પ્રકૃતિ પુરુષના સંયોગને
 વિયોગ કરાવે છે, એ સંયોગ પણ સ્વસ્વામી ભાવ સ્વરૂપનો છે એટલે કે
 યોગ્યતાનો સંયોગ છે. ભોગ્યમા ભોગ્યતાની યોગ્યતા છે ભોક્તામા ભોગ્યતાને
 માટે યોગ્યતા છે અને આથી એ બન્ને એકબીજાની દૃષ્ટિએ
 ભોગ્ય અને ભોક્તા-દરમિયાન અને દૃષ્ટા અને દૃષ્ટ છે ! આ બે વચ્ચેના
 આ સંયોગ અનાદિ છે એટલે એની પ્રથમતા નથી ! સનતન કાળથી એ
 ચાલ્યો આવે છે. પણ તેથી તે અનન્ત એટલે એવું નથી આત્માને સ્વરૂપની
 માત્રી સમજ આવે એટલે એ સમજ જ આ સંયોગ વચ્ચે કાયમનું ભગણ
 પડાવે છે. અને પછી બન્ને-પ્રકૃતિ અને પુરુષ સ્વસ્થ થઈ જાય છે. અત્યાગની
 માફક પગપગપિત આત્મભાવવાળાં બંદી થકના નથી. બમ અસ્તિએ કે
 માનવાળો સ્વસ્થ જ થવાનું છે જ્યાં સુધી પાગમાર્થિક સ્વસ્થતા ન આવે
 ત્યાં સુધી સાચું જીવન સ્વાસ્થ્ય પણ નહીં મળે. આ કુવ નિષમ છે આપણો
 પ્રપાત એ બન્નેની વચ્ચે વિવેક પૂર્વક વિયોગ કરાવવાનો છે. બન્નેની વચ્ચે
 તડ પડાવી બન્નેને પેનપેનાના સ્વરૂપમા અસ્થિત કરવાનો છે. અને એ
 એ બન્નેના સ્વરૂપજ્ઞાન મિશ્રણ અશક્ય છે. તો એ બે પૈકી જે દરમિયાન-પ્રકૃતિ
 ભોગ્ય તેવું સ્વરૂપ શું ? કાર્ય શું ? પ્રયોજન શું ? આ અમલી મદામાત્ર
 સ્વરૂપે કેવી છે ? એની પ્રગતિ કી છે ? આપને માટે એવું અસ્થિત અને
 લીધવાય કયા પ્રયોજનને સાધવાને માટે છે ? આ બંને અમલના પ્રકારો
 ઉપર વાળનાં ભગવાન પત્રજાતિ કહે છે -

પ્રકાશક્રિયાસ્થિતિશીલં ભૂતેન્દ્રિયાત્મકં ભોગાપવર્ગથિં દૃશ્યમ્ ॥૧૮॥

ભોગાપવર્ગથિં=સુખદુઃખાત્મક વિષયોનો અનુભવ એટલે ભોગ; વિવેક વ્યાપ્તિ એટલે અપવર્ગ-મોક્ષ. એ એ છે પ્રયોજન જેનાં તેવું ભૂતેન્દ્રિયાત્મક= પૃથ્વીથી માંડી તે ગંધ તન્માત્ર સુધીનાં દશ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ભૂતો, કાનથી માંડી તે મહતત્ત્વ-બુદ્ધિ તત્ત્વ પર્યંતની ઇન્દ્રિયો એ છે આત્મા એટલે કે પોતાનાથી અક્ષિત પરિણામ જેનું તેવું પ્રકાશ=જ્ઞાન પ્રકાશ અને ભૌતિક પ્રકાશ એટલે પ્રકાશ, સત્ત્વગુણ; ચત્ત્વ અને ચક્ષુ એટલે ક્રિયા. રજોગુણ; પ્રકાશ અને ક્રિયાનો પ્રતિબંધ એટલે રિમિતિ-તમોગુણ. આ ત્રણ-પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ ૩ સ્વભાવ અનુક્રમે જે સત્તાદિ ત્રણ ગુણોનો તેવું તે દૃશ્યમ્=દશ્ય છે.

અર્થાત્ દૃશ્ય એટલે પ્રકૃતિ. પ્રકૃતિ એટલે સત્ત્વ, રજસ અને તમસની સમવિષમ અવસ્થા. સૃષ્ટિકાળે એ ત્રણે ગુણો વિષમાવસ્થામાં હોય છે. પ્રલયકાળે સમ અવસ્થામાં હોય છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિ એટલે ગુણુવૈષમ્ય. પ્રલય એટલે ગુણુસામ્ય. આ પ્રકૃતિ પરમાત્માની અચિન્ત્ય શક્તિ છે. એ ત્રિગુણાત્મિક છે. તે પૈકી પ્રકાશ સત્ત્વગુણનો સ્વભાવ છે. સૂર્યાદિ ભૌતિક જ્યેષ્ઠ કે બુદ્ધિ વગેરેની વૃત્તિજ્ઞાનરૂપી જ્યેષ્ઠિ એનું સ્વરૂપ છે. ચક્ષુ-વાન-એષ્ટા-હીનઆલ એ રજોગુણનો સ્વભાવ છે. પ્રકાશ અને ક્રિયાનું સંતલન કરવું એ તમોગુણનો સ્વભાવ છે. આજની પરિણાપામાં સત્ત્વગુણ એ હૃદયતા શક્તિ, રજોગુણ એ ગતિ શક્તિ, તમોગુણ એ આકર્ષણ શક્તિ. બસ. આ ત્રિગુણાત્મિક મહામાયા પ્રકૃતિ શક્તિ પરમાત્માની ઇશ્વરીય નિર્માણાદિ શક્તિ છે. દ્રમાત્રમાં કાર્ય કરતી આ મહામાયાનું ભગવાને ગીતાના ૧૪મા અધ્યાયમાં સરસ નિરૂપણ કર્યું છે. ભગવાનની પરિણાપામાં પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ-એજ ત્રિગુણનું સર્વના અનુભવમાં આવે એવું સ્વરૂપ છે.

આ મહામાયા, ઇશ્વરીય સૃષ્ટિ સંકલ્પ દ્વારા, જીવના કર્માનુસાર, પચ મહાભૂત, પંચ સૂક્ષ્મભૂત તથા અંતર કે બહિઃ ઇન્દ્રિયો રૂપે પરિણમે છે અર્થાત્ પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, રાજ, રપસ, રૂપ, રસ, ગંધ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અગ્નિઆર્યું મન, અહંકાર અને બુદ્ધિરૂપે પરિણમે છે. આ એનું કાર્ય છે. વ્યક્તિ અને સમક્ષિત શરીરથી માંડીને બુદ્ધિ પર્યંતના તમામ પદાર્થો એ ત્રિગુણાત્મિક માયાનું પરિણામ છે અને કાર્ય કરણથી સિન્ન નથી હોઈ શકતું. કારણની જ અવસ્થા વિશેષ તે કાર્ય છે. આથી આ પૃથ્વીથી માંડીને તે બુદ્ધિ સુધીનાં કાર્યો એ પ્રકૃતિનો જ પોતાનાથી સિન્ન નહોં એવો પરિણામ વિશેષ-અવસ્થા વિશેષ છે.

આ ભૂતેન્દ્રિયાદિ રૂપે વર્તી રહેલી ત્રિગુણાભિન્ન પ્રકૃતિનું પ્રયોજન શું? અર્થાત્ એની આ પ્રકૃતિ પાછળનો ગ્રેસ્ક હેતુ શો? ભોગ અને અપવર્ગનું જીવમાત્રને દાન હેતુ એ એની અસ્તિત્વ પ્રયોજન છે. ભોગ એટલે સુખદુઃખનો અનુભવ, અપવર્ગ એટલે કેવળ ભાવ-મોક્ષ. પ્રાણી માત્રના અનુભવ માત્રને વેળે છેવટની અસરની દૃષ્ટિએ તપાસીશું તો તે ક્યાં તો સુખદાથી કે ક્યાં તો દુઃખદાથી જ હશે. પશ્ચિમે અસરની દૃષ્ટિએ જ પ્રયોજન નહીં થાય, અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રને સુખદુઃખનો અનુભવ આપવા માટે પ્રકૃતિની અસ્તિ છે. ભોગથી કંટાળે ત્યારે તેમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શોધે આ ભોગની ચૂકમાંથી છૂટવાનો એક માત્ર ઉપાય વિવેક જ્ઞાન છે. એટલે કે આત્મા અને અનાત્માની ભિન્નતાનું દૃઢ જ્ઞાન છે. એ વિવેક જ્ઞાન પણ સાત્ત્વિક વૃત્તિ વિશેષ જ છે એટલે એટલે કે પ્રકૃતિની જ અનાવર છે. પણ એ પ્રકૃતિ અને પુરુષને એકબીજાથી અલગ પાડતી હોઇને અને છેવટે પુરુષને સ્વમદિમામાં પ્રતિષ્ઠિત બનાવતી હોઇને એને અપવર્ગ કહે છે. અપવર્ગ એટલે મોક્ષ : **અપવૃજ્યતે=કેવલી ક્રિયતે અનેન** इति **अपवर्गः**—અર્થાત્ જે કેવળ-એકાકી-અભિશ્રિત કરી મૂકે તે અપવર્ગ. પ્રકૃતિ સાથે પુરુષની બેળસેળ થઇ થઇ ગઇ છે, આ પ્રકૃતિની શૂલભૂલામણીમાંથી પુરુષને એકાકી, કેવળ, એક અને અદ્વિતીય રાખતી જે વૃત્તિ તે મોક્ષ. આમ મોક્ષ પણ પ્રકૃતિનો જ છે. ભોગ પણ પ્રકૃતિનો જ છે! પુરુષે તેને પોતાના ઉપર ંહેરી લીધો છે. આરોપી લીધો છે, અને એ આરોપિત અવસ્થામાં પોતાને ભોગી અને અપવર્ગેશુ માને છે! અર્થાત્ આત્મા સ્વરૂપે જ ભોગારૂપ અને મુક્ત છે. ભોગ અને અપવર્ગનો એના ઉપર આરોપિત સદ્ભાવ છે! જપ્ત અને પરાજપ્ત જેમ યોદ્ધાઓના જ હોય છે પણ રાજા ઉપર તેના આરોપ થાય તેમ ભોગ અને મોક્ષ થયેલે છેવટે તો ખુદિનો જ છે પણ તેના આરોપ તોટશે પુરુષ ઉપર થાય છે, આમ તત્ત્વજ્ઞાનાદિ પણ વૃત્તિરૂપ હોઇને પુરુષને તેમની સાથે લાગતું વળગતું નથી. બસ, ભોગ અને અપવર્ગ આપવા એ પ્રકૃતિનું પ્રયોજન છે.

તો આ સૂત્રનું રહસ્ય શું? રહસ્ય એ કે પ્રાણીમાત્ર મુક્ત જ છે. કોઇ આ સંસારમાં સ્વરૂપે બાંધે કે મુક્ત નથી. બાંધે અને મોક્ષ આપણી અવગતી સમજને લઇને આપણામાં આપણે લાદીએ છીએ. આપણે સ્વરૂપે સારા રહેનાર, શુદ્ધ, ખુદ્ધ અને મુક્ત સ્વભાવ જ છીએ, આટલું જાણવું અને એ જાણવા પ્રમાણે જીવનને વળાંક આપવા એટલું જ સૌનું એકમાત્ર કર્તવ્ય છે. દરેકમાત્ર સર્વ સાધારણ છે. જીવમાત્રને માટે એક સરખાં પ્રયોજનવાળું છે. સૌનાં શરીરદિમાં પણ પ્રકૃતિનાં તે તે તત્ત્વો જ લારેલાં છે. અને આથી

પ્રાણીમાત્રમા જોમ આત્મદૃષ્ટિએ તદ્વાવત નથી તેમ પ્રકૃતિ દૃષ્ટિએ પણ મૂળમાં તદ્વાવત નથી. ત્રિગુણનું વર્તણૂક પ્રમાણમાં સૌનામાં મિથ્ય છે. અને ત્રિગુણ આપણુ મૂળ સ્વરૂપ નથી તો ત્રિગુણની વર્તણૂકની માત્રા એ વિષમતાના પ્રસાર માટેનું કારણ નથી. પ્રાણીમાત્રમા ગ્રહેણી મૌનિક એકતા અને અનુદરતી વિવિધતાના સાચા મૂલ્યાંકન આ સૂત્ર આપણને શીખવી શકે—જો એને એના મૂળ રૂપે સમજીએ તો, બસ. દૃશ્યનું સ્વરૂપ, કાર્ય અને પ્રયોજનનો જાણકાર સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ જાય. અને આ કાંઈ નાની સૂની વાત છે! માનવજાતિ જો આ વિવેકને અપનાવે અને સમાજ કે સંસ્કૃતિના પાયામાં એને રાખે તો ભાપિ વિશ્વરચના સરળ થઈ જાય ઠીક તો આજે અહીં જ.

શ્રી. ભાઈના હેતવદન.

૬૭

(૫૭)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

અનેક રસેલીઓના પત્ર આવે છે તેમાં પૂછાવે છે કે અત્યારે તો રાત્રિ એટલે યોગપત્રાવધિ વગેરેનું લખાણ ઠીક ઠીક ચાલતું હશે! આવું હોવું જોઈએ એ કપૂર પણ આ “જોઈએ” શબ્દ જ લખાંકર નથી? જે જગતમાં આપણે જીવવાનું અને વર્તવાનું હતું છે તેની રચના જ એવી છે કે જેથી આપણુ “જોઈએ” એ જડતું જ નથી! ‘જોઈએ’ એટલે આદર્શ, ‘છે’ એટલે વસ્તુસ્થિતિ! આદર્શ તો ક્ષિતિજ જેવો છે. પાસે જાઓ જાઓ ને આધે સગે! આવી રહ્યું એમ લાગે ને લાખો ગાઈ દર ને દર જ હોય! “આમ હોવું જોઈએ” મા રહેલી લગ્નતા સમજાય એવી છે. છે તે ઠીક નથી એવો એમાં રહેતો કપકો અને આત્મસુધાર તરફનું વક્રણ પ્રશસનીય છે. પણ ‘જોઈએ’ અને ‘છે’ની વચ્ચે જ પુરુષાર્થનું અપાર ક્ષેત્ર છે ‘છે’ તે ત્યારે ‘જોઈએ’ તેનું થાય ત્યારે જ વિકાસ પૂર્ણ મને. ત્યારે જ આત્માને એન કે કળ પડે. આથી ‘જોઈએ’ શબ્દના બહુમુદ્ય અકાયા હશે. માત્રી વસ્તુસ્થિતિ એનાથી ઉતરી જ છે! સસાગના પ્રયંક તાપમા જોમ જીવન તેમ આજકાલના હિમ તાપમા વખત લગભગ એવે જ જાય છે! ધારુ છું તેટલું નથી જ બખી શકાતું. એ કપૂરતાન કંતા શો સંકેત? અધ્યાત્મ જીવન તો પાપનો પણ પ્રસન્ન દીવે એકરાર મળે આથી ‘જોઈએ’ને સ્મારક તરીકે સ્વીકારી માનવે થાય

સોટું 'હે'માં આગળ જવું! એ દષ્ટિએ વિચિત્રતાવરણના કયેશની પેરે, જ્યારે જ્યારે લખવાનું રહેજ દીલ થાય ત્યારે તેટલું નિમિત્ત મળતાં પ્રકટ કરવું રહે છે!.

ગર્ભ કાલે આપણે દૃશ્યના સ્વરૂપનું આલોચન એવું. તેના કાર્યોનું નિરૂપણ લાભ્યું. તેના પ્રયોગન વિષે નિશંક થવા પાત ક્યો. હવે એ દૃશ્ય-ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિના વિકારો-કેટલી અવસ્થા વિશેષમાં પ્રકટ થઈ શું કાર્ય કરે છે તે બજવું રહે છે. એ જણાવતાં પતજ્ઞિ બણે છે.—

વિશેષ-અવિશેષ-લિંગમાત્ર-અલિંગાનિ ગુણપર્વાણિ ॥ ૧૧ ॥

વિશેષ.=આકાશાદિ પાંચ મહાબૂતો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચકર્મેન્દ્રિયો અને ઉભયાત્મક ઇન્દ્રિય ૩૫ી મન-આ સોળ વિકારો તે વિશેષ; પાંચ સ્થૂળબૂતો-તન્માત્રાઓ અને ઓત્ર વગેરે અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયોના કારણરૂપ અહંકાર-આ છ તે અવિશેષ; તન્માત્રાઓ અને અહંકારના કારણરૂપ મહત્તત્ત્વ તે લિંગમાત્ર અને એ મહત્તત્ત્વનું પણ કારણ ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ તે અલિંગ બ્રહ્મ આ ચાર ગુણપર્વાણિ સત્ત્વ રજ અને તમેગુણના પર્વો-ગાડો-અવસ્થા વિશેષ છે.

અર્થાત્ આ સૂત્રના શબ્દો કેવળ પારિભાષિક છે. પ્રશ્ન એ છે કે ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિના કયા કયા વિકારો છે? કયા કયા રૂપે એ દૃશ્ય છે? બ્રહ્મ. એ પ્રશ્નના જવાબ રૂપે આ સૂત્ર છે. દુનિયાના તમામ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ પદાર્થોના આટલામાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તે પૈકીના “વિશેષ” પદાર્થો કયા? એમની વિશેષતા તે શી? તેા વિશેષ શબ્દ અહીં પાંચ મહાબૂતો, અને અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયોના વાચક છે એમ સમજવું. આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી, પૃથ્વી એ પાંચ બૂતો કાન, આંખ, આગળ, જીભ અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. ઇન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્ર=જીવાત્માનું ચિદ્ન એટલે કે જીવાત્મા છે એ બતાવનારું લક્ષણ અર્થાત્ જીવના બાહ્ય જગતના આકાશાદિ પદાર્થોના શબ્દાદિ ગુણોને જાણવાના સાધન તે જ્ઞાનેન્દ્રિય. તેજ મુજબ પાંચ કર્મેન્દ્રિય તે વાહ, હાથ, પગ, ગ્રુદેન્દ્રિય અને જનનેન્દ્રિય. જ્ઞાનેન્દ્રિય સાથે જ્ઞાનેન્દ્રિય બનતું અને કર્મેન્દ્રિય સાથે કર્મેન્દ્રિય થતું મન એ અગ્નીઆરમી ઇન્દ્રિય છે. આ સોળ પદાર્થને યોગની પરિભાષામાં વિશેષ કહેવામાં આવે છે. શાન્ત ધોર મહતારૂપી વિશેષ ધર્મોથી ખચિત હોઈને એમને વિશેષ કહેવામાં આવે છે. અમર તેા એમ સમજો કે આ સોળે પદાર્થો સદા કાર્ય રૂપે જ હોય છે. કોઈ તત્વાન્તરની હિપતિનાં કારણરૂપ જનતાં નથી. આથી જ કોઈ બીજાનાં

કાય છે પણ પાન કાઢના કારણ નથી તેને સાંખ્ય અને યોગની પરિભાષામાં વિશેષ કહે છે અગીઆર ઇન્દ્રિયો અહંકારના સત્વપ્રધાન અંશમાંથી પેદા થાય છે. પાંચ મહાભૂતો પૃથ્વી તન્માત્રામાંથી જન્મે છે આમ એ પદાર્થો કાંઈ બીજા પદાર્થોમાંથી ઉદ્ભવે છે પણ બીજા કાંઈ તત્વાન્તરના સ્વયં કારણરૂપ થતા નથી આથી એમને વિશેષ-સ્વયંમાત્ર કે વિકાર એમ અહીં કહેવામાં આવે છે.

શબ્દ તન્માત્રા, સ્પર્શ તન્માત્રા, રૂપ તન્માત્રા, રસ તન્માત્રા અને ગંધ તન્માત્રા એ પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો કહેવાય છે. ‘તન્માત્ર’ એટલે ‘ફક્ત તે.’ એટલે કે ફરક મહાભૂતની મૂળ અમિશ્રિત અવસ્થા આપણી સમક્ષ જે આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતો જણાય છે—તે તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પકડાય છે તે પાંચે મિશ્રિત અવસ્થામાં હોય છે તે પાંચની જે અમિશ્રિત કેવળ અવસ્થા તેને તન્માત્ર કહેવામાં આવે છે. આ પાંચ તન્માત્રાઓ પાંચ મહાભૂતોનું કારણ છે. અને સાંખ્ય શાસ્ત્રની પ્રક્રિયા અનુસાર એ અહંકારના ત્રયઃ પ્રધાન અંશ-માંથી ઉદ્ભવે છે. યોગની પ્રક્રિયા અનુસાર એ પાંચે અહંકારના જ નાનાં ભાંડુઓ અને મહત્ત્વના ફરજ દો છે એમ મનાય છે આ પાંચ તન્માત્રાઓ અને અહંકાર અવિશેષ કહેવાય છે એટલે કે આગલા સોળ પદાર્થોના કારણરૂપ મનાય છે. સત્ત્વગુણી શાંતતા-રજ્જીગુણી ધોરતા કે તમેગુણી મૂઢતા એમાં સ્પષ્ટ પડાતી નથી માટે કહો કે તે અવિશેષ છે. અગર તો એ એક બાજુથી આકાશાદિનાં કારણ છે તેથી અવિશેષ છે એમ માનો.

સમષ્ટિ બુધ્ધિ—મહત્ત્વને લિંગમાત્ર કહેવામાં આવે છે. એ બુધ્ધિમાંથી અહંકારાદિ તમામ તત્વો જન્મે છે. એ બુધ્ધિ પણ એના કારણરૂપ પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જતી હોઈને તેને લિંગમાત્ર કહેવામાં આવે છે.

અને એ બધાંબના મૂળ કારણ રૂપ, પણ સ્વયં કારણરૂપિત જે ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ તેને અલિંગ કહેવામાં આવે છે. એ ક્ષયિ લય પામતી નથી. પ્રવ્રય ક્ષણમાં પણ તેની સરૂપ પરિણામ પરંપરા ચાલ્યાજર કરે છે.

આમ મૂળ પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, અહંકાર, પાંચ તન્માત્રાઓ, અગીઆર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ સૂક્ષ્મ મહાભૂતો—આટલાં ચોવીસ તત્વોજ આ જગતમાં છે. પાંચ મહાભૂતોથી માંડીને તે પ્રકૃતિ સુધીના તમામ પદાર્થો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી સાગિત થઈ શકે છે એટલું જ નહીં એમાં કોણ કોનું કાર્ય અને કોણ કોનું કારણ એ પણ પ્રમાણપૂર્વક સ્થાપિત થઈ શકે છે. અને આ ઉપરાંત વિષયભરમાં એક પણ પદાર્થ નથી—સિવાય કે ચેતન આત્મા.

પ્રકૃતિ સહિત ચોવીસ બુદ્ધ્યાદિ તત્ત્વો અને પચ્ચીસમેા પુરુષ-આ પચ્ચીસ તત્ત્વોનો જે પ્રયોજનપૂર્વકનો મેળો-મહાસમેલન તેજ વિશ્વ । તેમાં પણ વિકારોત્તે-કાર્યોત્તે-કારણની જ અવસ્થા વિશેષ માનીએ એટલે ચોવીસ તત્ત્વોમાં પણ છેવટે કાર્યકારણ લાવની દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિ જ મૂળ તત્ત્વ ગણાય. આથી છેવટે મેજ તત્ત્વો આ દુનિયામાં છે. એક પુરુષ, બીજી પ્રકૃતિ. અને હજી રહેજ આગળ વધીએ તો એ તત્ત્વો પણ જગતમાં નથી. એકજ તત્ત્વ છે અને તે પુરુષ-ચેતન-સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા જ એક માત્ર અદ્વિતીય અજોડ-અપ્રતિમ-અનન્ય-અતુલ્ય-અખંડ તત્ત્વ છે. પ્રકૃતિ પણ પરમાત્માની શક્તિ સ્વરૂપેજ છે. એમાં પરમાત્માનો ફક્ત સત્તા અંશ તેટલોજ જોવામાં આવે છે. જીવાત્મામાં સત્તા અને ચિદ્રશ જોવામાં આવે છે. પરમાત્મામાં સત્, ચિત્ત અને આનંદ એ ત્રણે અંશો વિદ્યમાન છે અને આથી જ કેવળ સત્તામયી પ્રકૃતિથી જીવને ચેતન નહીં પડે. સત્તા તો જીવમાં પણ છે. પોતાનામાં પણ એને ચેતન નહીં પડે કેમકે એનામાં પ્રકૃતિ કરતાં ચિદ્રશ વધારાનો છે. પણ આનંદ અશષ્ટ છે. અને આથી જ એનામાં ખૂટતા આનંદ અંશને પ્રાપ્ત કરવા એના પ્રયત્ન છે. યોગદ્વારા એ નિરાહિત અંશ પ્રકટ થાય છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિ પણ પુરુષ સ્વરૂપ જ છે પણ તે તો છેક છેતરતી મજમે. જડનો શાસ્ત્રીય અર્થ મહત્તમ ચેતન એટલો જ થાય છે-જેમ અધકાર એટલે પ્રકાશનું મહત્તમ સ્પન્દન-જેમ ઢાંડી અટલે અતિ ઝોંછી ગરમી તેમ જડ એટલે અતિ અસ્પષ્ટ અતુલ્ય ચેતન. કેવલાદિતની કેડી અદ્વિતી શરુ થાય છે અને તે પ્રમાણપૂર્વક સાચિન થઇ શકે છે. પણ તે આપણો અદ્વિત વિષય નથી. આ વિશેષાદિ તત્ત્વોની શાસ્ત્રીય અર્થો જ આપણો અદ્વિત વિષય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિનો જ વિસ્તાર તે બાકીનાં ત્રેવીસ તત્ત્વો. અને સૌમાં ઝોંછાવત્તા પ્રમાણમાં આજ તત્ત્વો કામ કરી રહેલાં છે. એક વાત અહીં લક્ષમાં રહે. પ્રકૃતિ, પ્રધાન, અબ્યક્ત, અસિંગ વગેરે નામેો તેટલાં જ જૂઠાં છે । પણ વસ્તુ એક જ છે. ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા એટલે પ્રધાન એટલે કે પ્રલયાવસ્થા અને એ ત્રણે ગુણોની પરમાત્માના પ્રહાસથી જીવમાત્રના કર્મનુસાર જે વિષમાવસ્થા તેજ સૃષ્ટિ. એટલે કે વિશેષ-અવિશેષ અને સિંગમાત્ર-ટૂંકમાં દેખાતી અનન્ત અપાર સૃષ્ટિમાં મૂળમાં ત્રણ ગુણોજ છે. અને તે સત્ત્વ રજસ અને તમસ. એ ત્રણ ગુણોની પ્રયોજન પૂર્વકની અવસ્થા વિશેષ તે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિગત સૃષ્ટિ છે. પ્રયોજન એટલે ભોગ અને અપવર્ગ. પુરુષના-દરેક જીવાત્માના ભોગ અને અપવર્ગને સાધવાને માટે જ પ્રકૃતિની આ નિયમ અવસ્થા છે. પ્રકૃતિની વિષમાવસ્થા દાણી તેને સમ અવસ્થામાં રહે એવું કરવું અને અને જગતમાં

નામતો આવ્યો છે, તે પાંચાવે એટલું પાણી પીતો આવ્યો છે. તેના હાથે
હસનો, રુદને ગતો, ભૂતિવાસે મલકાતો, ભૂમગે કરમાતો આવ્યો છે !
માયાની માધુરીભરી ગોદમા-સોડમા સમૃદ્ધ સૂઝને એ સ્વરૂપ વિસર્પો છે,
વીસરેલાને યાદ દેવરાવવી, ભૂલેલાને રસ્તો દેખાડવો, ગ્તાધિજાને દૃષ્ટિદાન
દેવા એ તો મહાપુરોહિતુ જીવનવ્રત છે. ભગવાન પતંગજી એ મહાપુરોહિતી
દારમાના એક છે. અસ્થાઓ સહિત દસ્ય પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ દર્શાવી હવે
આપણું-દૃષ્ટાનું-પુરૂષનું-જ્ઞાન ભૂલેલાનું-માયાની ભુલભુલામણીમાં ભચકાતાનું
મગ સ્વરૂપ ખતાવતા કહે છે:—

દ્રષ્ટા દશિમાત્રઃ શુદ્ધઃ અપિ પ્રત્યાનુપદયઃ ॥ ૨૦ ॥

દ્રષ્ટા-શુદ્ધ જ્ઞેનારો પુરૂષ દશિમાત્રઃ-કેવળ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અને
શુદ્ધ, અપિ-શુદ્ધ જ્ઞા પણ પ્રત્યાનુપદયઃ=શુદ્ધિની વૃત્તિને અનુસરીને
જ્ઞેનારો છે.

અર્થાત્ દૃષ્ટા એટલે કે દસ્ય પ્રકૃતિને જ્ઞેનારો પુરૂષ કેવળ એટલ સ્વરૂપ
છે અર્થાત્ આપણું સ્વરૂપ છે કેવળ એટલ. આપણે કેવળ જ્ઞાન સ્વરૂપ છીએ
આ જ્ઞાન તે શુદ્ધિની વૃત્તિ સ્વરૂપ જ્ઞાન નથી. અર્થાત્ શુદ્ધિની વૃત્તિ પગપા
રૂપી જે જ્ઞાન તે તો વૃત્તિ છે, આપણે તો એ વૃત્તિના પશુ પ્રકાશક છીએ
દૂંધમાં આપણું સ્વરૂપ અનન્ય પ્રકાશ-સ્વપ્રકાશ અને અન્ય પ્રકાશક છે
આપણને કોઈ અજવાળતું નથી. આપણે જ્ઞાને જ્ઞાનને અજવાળાએ
છીએ આપણે સ્વયંભ્યોતિ છીએ અને આપણામાં રહેલી એ સ્વયંભ્યોતિને
પ્રકાશવા મારે આપણે કોઈ બીજી ભ્યોતિની અપેક્ષા નથી. આત્મ નામ
અનન્ય પ્રકાશ અને સ્વપ્રકાશ છે. એ ઉપરાંત આપણું સ્વરૂપ અન્ય પ્રકાશક
છે. અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞિજ્ઞાન આપણું સ્વરૂપ નથી. કેમકે વૃત્તિઓ તો રાજ
પતિજીમી છે, એ રાજ પતિજીમી વૃત્તિઓના ઉપ અને અન્ના મધિકાને
પણ આપણે રાજ જ્ઞાન નથી આ અખંડ પ્રમાણના એજ આપણું આત્મ
સ્વરૂપ છે. પ્રતિજ્ઞે જાણતું જ્ઞાન એ આપણું સ્વરૂપ નથી. પણ એ
જાણનાં જ્ઞાને પણ જે અખંડપણે પ્રકાશિત કરે છે. જ્ઞાને અપતિજીમી
દેખે જે પતિજીમી વૃત્તિઓને એક સમગ્રી રીતે અજવાળે છે તે જ્ઞાન
સ્વરૂપ સ્વરૂપ છે સમગ્રી જ્ઞાન અપણું સ્વરૂપ છે અને એજ

વાત “દશમાત્રઃ” માં યોગસૂત્રકાર કહેવા માંગે છે. સૂત્રમાનો “માત્ર” શબ્દ એ સૂચિત કરે છે. માત્ર એટલે ફક્ત ફક્ત જ્ઞાન જ. એટલે કાર્યપણ્ય કાર્યકારણભાવ વિનાનું—ધર્મો સિવાયનું જે જ્ઞાન તે આપણું સ્વરૂપ છે. આમ સ્વરૂપે આપણે શુદ્ધતમ—અમિશ્રિત ચેતન સ્વરૂપ છીએ. આપણે દૃષ્ટા છીએ, તો દૃશ્યની સાથે આપણો સંસર્ગ નથી એમ જ સિદ્ધ થાય. વાત બરાબર છે. દૃશ્ય સાથે આપણો ચેતાનો યોગ કે સંસર્ગ નથી જ. કેમકે દૃશ્ય અશુદ્ધ છે. આપણે શુદ્ધ છીએ. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ—પુરુષ અને પ્રકૃતિની વચ્ચે સ્વરૂપે સંબંધ નથી જ. અને એટલું જ બહુતું એ આ શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. જે આમ જ છે તો પછી આપણામાં આ દૃષ્ટાપણું આનું આંધી? દૃશ્યના સંસર્ગ સિવાય દૃષ્ટાપણું સળવે નહીં. કેમકે દૃષ્ટાપણું દૃશ્ય સાપેક્ષ છે. એ વાત પણ યોગ્ય છે અને અહીંજ સૌ શુદ્ધનું મૂળ થયે થાય છે. દૃષ્ટા કેવળ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. શુદ્ધ છે. એટલે કે વૃત્તિજ્ઞાનનો મૂળમાં એ આશ્રય નથી. છતાં એ દૃષ્ટા થાય છે તે બુદ્ધિ સાથેના તાદાત્મ્યને લધને. બુદ્ધિરૂપી ર્પણમાં પુરુષ પ્રતિબિંબિત થાય છે. પદાર્થો બુદ્ધિસ્થ હોય છે. અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત ચેતન બધું બુદ્ધિસ્થ પદાર્થો સાથે સંબંધવાળું થતું હોય એવું લાગે છે. અર્થાત્ બુદ્ધિ અને પુરુષ વચ્ચેના સ્વરૂપ ભેદના અવિવેકને લધને બુદ્ધિની વૃત્તિ સાથે તદ્દૂપ થઈ જતો પુરુષ દૃષ્ટા બને છે. આ દૃષ્ટાપણું એના—બુદ્ધિ સાથેના પુરુષના—ભેદજ્ઞાનના અભાવને લધને જ આરોપિત છે. બાકી સ્વરૂપે તો પુરુષને દૃષ્ટાપણું નથી જ. બુદ્ધિ સાથેની એની ધાતમેકને લધને—તદ્દૂપતાને લધને એના ઉપર એ દૃષ્ટતાનું આરોપણ કરીું છે. આથી આ પુરુષ બુદ્ધિના—પ્રકૃતિના નામે નામતો હોય છે. આથી સ્વરૂપે કેવળ જ્ઞાનમાત્ર અને શુદ્ધ—પ્રકૃતિથી અસ્પૃશ્ય હોવા છતાંય પુરુષને આ દૃષ્ટા અને દૃશ્યપણની ઝંઝટ લાગે છે. અવિવેકનો ફેટો ભયંકર સીતમ હોય છે તે આ સૂત્ર ઉપરથી જણાયો. સ્વરૂપના વિસ્મરણમાં કેવી ભવોભવની યાતના ભોગવવી પડે છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે. જ્ઞાનમાત્ર ચેતનની શુદ્ધ રશ્મિકા છે. પણ અવિદ્યાને લધને એણે પોતાના ઉપર કેવી રૂપનાઓ લાદી છે તે જ્ઞાના ઉપરથી સમજી શકાયો. મૂળમાં પ્રાણી-કેવી રૂપનાઓ લાદી છે તે જ્ઞાના ઉપરથી સમજી શકાયો. મૂળમાં પ્રાણી-માત્રનું સ્વરૂપ એકસરખું—સર્વજ્ઞ અભિગમ છે. છતાં ચેતસમજને લધને સૌ

પોતાને ખીનથી જૂદા માનીને ડેવી બેદગથી વિકૃતિઓ ઉપજાવી શક્યા છીએ ? સૌમા રહેલા મૌનિ- અવિરોધના દર્શન કરી તેના ઉપર સર્કૃતિના સર્જનના પાયા માડવાનો વખત શુ હજીએ નથી આવ્યો ? આ દૃષ્ટિએ આપણે સૌ સૌ રીતે એક છીએ અજ્ઞાન પણ સૌમા સમાન છે જ્ઞાન પણ સૌમા સમાન છે મૌ પ્રકૃતિના જ સમપિપમ આપિષ્કારો છે દરેક સમવિપમ પ્રકૃતિના આવિર્ભાવમા દૃષ્ટાનુ પણ સ્વરૂપે એકત્વ ॥ ૧ ॥ ચોવીસ કરતા કાઠન દોને કશુ વધારે નથી । આ અદ્વર રહેયો આત્માનો અવિરોધી સમન્વર જ્યા સુધી આપણે નહીં ભાળીએ-નહીં સ્વીકારીએ-વર્તનમા ઉતારવાને આગ્રહ નહીં પનીએ-ત્યા સુધી માનવજાતના યુગે યુગે એકના એક જ પ્રશ્નો જૂદ જૂદા રીતે આવીને આપણને પજવવાના છે આથી આ સર્વધર્મ સમન્વયની-સર્વ સર્કૃતિના સમન્વયની-સૌમા રહેલા તાત્વિક અવિરોધન સૌમા રહેન મૌલિક સામ્યની દૃષ્ટિ હવે તો આપણે સ્વીકારવી જોઈએ ગેરમમજૂતીને છોડને અમરતુ દુખી તો માણુસ જ થાય । લાઈ ! વે વધારવા કરતા વઘાવ જ વધારણુ ધટે એ આનો-આ સૂત્રનો મર્મ સમજું સમજશે આપણને સમજાવે આગળ હવે પછી કુશળ હશે એજ

નિઃ કાર્ધના હેતુવદન.

(૫૯)

પ્રિય બાઈશ્રી,

બપોરે એક પત્ર લખ્યો. મને તે નિમિત્તે અને સાચે જ મહર્ષિની સંગતિ હૃદયશોધક નીવડે છે. ચિત્ત પાવન નીવડે છે. બપોરનો પત્ર પૂર્ણ કર્યા બાદ એક સ્નેહીને ત્યાં ગયો. રાતે દસ વાગી મયા ! મોડું થયું કેમકે ત્યાં પણ સત્સંગની જ વાતો હતી ! પરિણામે યોગનો નસો જ કઢોને-એ પણ માફ જ છે ને !-હજી ઉતર્યો નથી અને એ હૃદયની પ્રદુર્લભ અવસ્થા સદા ટકતી હોત તો ? પણ ખેર ! જે પ્રકૃતિના ક્ષેત્રમાં આપણે વર્તવાનું છે તે સ્વરૂપે જ ક્ષણે ક્ષણે અદ્વિતીય છે; એટલે એક એકલા અને અટૂલા આત્માને હોડીને કોઈ વસ્તુ સદાને માટે એક જ સ્વરૂપે ટકતો નથી. આ કુદરતનો મહાસુંદર નિયમ છે ! જે વસ્તુમાત્ર પરિવર્તનશીલ ન હોત તો જગતની સુંદરતા મારી મઈ હોત, જગતમાં કંટાળા સિવાય બીજું કંઈ ન હોત. એટલે જગવાને મૃદિ ઉપગમવતાં પહેલાં જે દીર્ઘ તપ કર્યું હતું તે બેરબર જ છે ! જે સૂર્ય ફરવાતો ન હોત-એક ને એક જ જગ્યાએ હોત તો જગત ગંધાર્ધ હૃદયું ન હોત ! જે ચન્દ્ર પરિવર્તનશીલ-પરિવાળક ન હોત તો ! સૂરજ-ચાંદ-તારા-પૃથ્વી-અરે અણુ અણુ ફરવાતાં રહે છે, એ સરમ જ છે ! એકસો શીયાળો જ હોત ? એકસો દીર્ઘ ઊનાળો જ વર્તતો હોત તો ? એકસી વર્ષા જ હોત તો ? સૃષ્ટિના સૌંદર્યની દૃઢતા ન થાત ! પરમાત્મા સૌંદર્યમર્તિ છે. સૌંદર્યનિશાન છે. આથી એની મૃદિની વિગતમાત્ર-વસ્તુમાત્ર-અણુમાત્ર સુંદર જ છે ! આપણને વિરાટનું સૌંદર્ય પીછાનવા માટેનું હૃદય નથી એટલે ક્ષણપરિણામી જગતનું એ જ કારણે મારે સૌંદર્ય છે એ સમજાતું નથી. ગાનારાઓ તો ગાઇ મયા છે કે ક્ષણે ક્ષણે યત્ત્વ નવતાં ઉપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયા = “ક્ષણે ક્ષણે જે નવતા ધરે છે સ્વરૂપ છે તે (જ) રમણીયતાનું.” આથી ક્ષણ પરિણામિનાનું સૌંદર્ય આપણે માણ્યું રહ્યું. પરમાત્માએ જે કંઈ કર્યું છે તે તેની પૂર્ણ પ્રતિભાનો જ વિસ્મયકારક અમકારો છે ને ! અસ્તુ.

બપોરે દલા પુરુષનું સ્વરૂપ આપણે જાણ્યું. કામળ ઉપર તેમ અંતરમાં પણ જે તે દેખાય તો તે લાગવની શી વાત ? દલા-પુરુષ અને દસ્ય-પ્રકૃતિ એ જે વચ્ચે સ્વસ્વામિભાવનો સંબંધ છે. એ સંબંધને જ સ્પષ્ટ કરતાં હવે એક ભવ્ય સત્ય ભગવાન પર્વજલિ ઉચ્ચારે છે:-

तदर्थ एव दृश्यस्य ज्ञात्मा ॥ २१ ॥

તદર્થઃ એવ=ને દૃશને અર્થે જ દૃશ્યસ્ય=દૃશ્યનું સ્વરૂપમ્=સ્વરૂપ છે-
આત્મા છે

અર્થાત્ આ દૃશ્ય-પ્રકૃતિનો આત્મા પુરુષાર્થે જ છે. બીજા ભાષામાં કહીએ તો દૃશ્યનું પ્રયોજન શું ? પ્રકૃતિ પ્રકૃતિને માટે છે ? જવાબ છે-ના. પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ માટે હોઈ શકતી નથી માટે નથી એ પુરુષને માટે જ હોઈ શકે છે માટે પુરુષને માટે જ છે. પુરુષનો અર્થ એટલે ? જવાબ આગળ અનેક વખત આવી ગયો છે પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ રૂપી એ અર્થો-પ્રયોજનોને માધ્યમને માટે પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ છે. અને એ બુદ્ધિપૂર્વક સમજાય એવી ચીજ છે. આપણો ક્ષત્રે ક્ષત્રુ અનુભવથી બ્યાસ છે કોઈ, પણ ક્ષત્રુ અનુભવ વિનાની હોઈ શકતી નથી. આ અનુભવ તે ક્યા તો ભોગનો કે ક્યા તો મોક્ષનો. આપણા તમામ અનુભવો ક્યા તો સુખ દુઃખ મોક્ષના ભોગથી વેધાયેલા કે ક્યા તો અપવર્ગ-મોક્ષથી વીધાયેલા હશે. આ ભોગ શબ્દની જાણિ અપાર છે. દુનિયાનો એકેએક ભોગ અનુભવના ક્ષેત્રમાં આવી જાય છે, જેનો અનુભવ થાય તે અનુભવ કરનારથી હમેશાં જુદો હોય છે. અનુભવ પોતાને માટે તો નથી એટલે કે સુખ અને દુઃખ, સુખદુઃખને માટે તો હોઈ શકના નથી, ટચતી આગળી જેમ પોતાના ઉપર ચાલી શકતી નથી તેમ સુખ કે દુઃખ પોતાને માટે હોના નથી, પણ પોતાનાથી ભિન્ન કોઈ અનુભવ-કર્તાની વેદનાને માટે છે ! ભોગનો અનુભવ છે આથી ભોગ્યનો ભોગ કોઈ ભોજના માટે જ છે ! અથી આખીય પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ જ તેનો ભોગ કરનાર પુરુષ માટે જ છે ! અર્થાત્ પ્રકૃતિની પ્રકૃતિ-મદતત્ત્વ વગેરે રૂપે પશ્ચિમ પાનની પ્રકૃતિ, પ્રયોજનસાગી છે, નકામી નથી. એ પ્રયોજન તે પુરુષને ક્યા તો સુખદુઃખદિનો અનુભવ આપવો કે છેતરે અપવર્ગ-મોક્ષ આપવો એ છે.

અને આ સૂત્રનું આતર ગદ્ય જરા રૂપરૂપથી સમજવા જેવું છે. પદેલા તો 'તદર્થ' ને જગ વળાંક આપો. તદર્થ એટલે ? તત્ત્વ એટલે પદ્મમાત્મા તેને ખાતર-તેના વિનોદને ખાતર જ પ્રકૃતિનો આત્મા છે ! એટલે કે મગમાં તો પ્રકૃતિ અને તેનો પશ્ચિમ, પદ્મમાત્માની સીધામાત્ર છે ! પદ્મમાત્મા પણ દૃષ્ટા તો છે જ. પદ્મમાત્માને પ્રમત કરા-એટલે કે તેની દૃષ્ટિ પ્રમતે પર્વણ માટે પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ છે ! આ અર્થની મૂળમાં કદાચ કદાચ ન પણ હેય. પણ જે એ અનુચિતપણે નીકળતો દોષ તો કદાચ વારો નથી મદાત્માઓની વાણીના અર્થ વિરના અને રમખીયનાને આશરે દે તો નથી.

પંચાત્માની લીધામાત્ર માટે પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ છે એ જોને નજ ગળે ઉતરે તેને માટે તદ્દર્થ એટલે પુરુષાર્થે પ્રકૃતિ છે એ અર્થ હા પશુ અહીં પશુ જીડા વિચાર કમ્તા ઉપરો અર્થ જ નીકળશે પ્રકૃતિ પુરુષને માટે છે તો ક્યા પુરુષને માટે ? જો આપણે તટસ્થ વિચાર કરીએ તો દુનિયાના તમામ જીવોને માટે પ્રકૃતિ છે અને જો તમામ માટે સામાન્ય છે તે કાઠ એની એમ્બી ન હોવી થટે આનો જ અર્થ જીવો અને જીવતા ધો એમ ફળે છે અને આપણી મૂઝવણ એ છે કે આપણે એમ્બાએજ જીવનું છે અને ખીજાને જીવના રેડુ નથી આથી જો કાર્ડ એમ સમજે કે પ્રકૃતિ પુરુષ માત્ર માટે છે-સૌના એના ઉપર એ- મરખો હમ્ક અને અધિકાર છે-એમ સ્વીકારે છે અને પ્રમાણિકપણે સ્વીકારે છે તે પોતાની એમાથી-એ હક્કના ભોગવદામાથી બાહમાડી કરી લે તો જ સૌના એને ભોગવવાનો હ- એ સ્વીકારે છે એમ સાબીત થાય કેમકે ભોગમાત્ર દિસારિદ્ધ-પરકાને-ખીજાને ભોગે જ મળે છે ! અર્થાત્ જ એમાથી એનો ત્યાગજ સલાવે તોજ સમજાય કે પ્રકૃતિ પંચાત્માને અધે વર્તે છે આ સમજ આવે એટલે મોક્ષ તેનાથી આધુ નથી હોતું

વળી પ્રકૃતિનો ઉપદેશ પુરુષે સ્વીકારવા જેવો છે ! જડ જેવી જડ પ્રકૃતિ પશુ પરાપગરિણી જ છે ! તે પછી પુરુષ તો ચેતન છે એ સ્વાર્થ કેમ અને ? પ્રકૃતિના તમામ શુભે પરાધે જ છે ! તો પછી જીવ પશુ મા એટલું સૌજન્ય ન હાખરે ? પરાધે જ તેણે જીવનું રહ્યું જીવાત્માને માટે પરાધે એટલે પરમેશ્વરાધે જીવાત્માએ પ્રકૃતિ જેમ પુરુષાર્થ માટે છે એટલે પુરુષ માટે એ કદા છૂપાવતી નથી પશુ જન પાથરી દે છે-ત્રિન સમક્ષ જેમ પ્રિયાને ખાનગી નથી-સાગરમા જેમ મગા સમર્પિત થઇ જ જાય છે-તેમ પુરુષે પશુ પરમાત્માધે જન પાથરી દેવી થો પરાધે વતતી પ્રકૃતિ પુરુષ માટે સમય ઉપદેશથી ભરપૂર છે !-જો એ ઉપદેશ સંભળના જેટલો એ નમ્ર હોય-એ ઉપદેશ સંભળના જેટલો એ એમ્બુ ધમ્મીયાયુ સ્વીકારના હોય તો !

સામાન્ય વ્યવહારમા પશુ આજ મહા સિદ્ધાન્ત એત્રોત્ર જધ્વાગે સી મોટે ભાગે પરમાર્થ છે, પુરુષ સ્વાર્થ છે હુ અને તમો પુરુષ છીએ એટલે જ આપણુ અભિમાન આ સ્વીકારથી ન ધરાવે બાકી સ્ત્રીના સ્વાર્થણની ગાથા સમક્ષ પુરુષ સદાય ઝાખો જ છે ! સ્ત્રીને ગુરુપદે સ્થાપી પુરુષે ધણુ શીખવાનું છે-વ્યવહારમા પદેયા અને પરમાર્થમા પછી પશુ પુરુષનું 'અહ' એટલું રહેતું પીગડે એવું વ્યા છે !

પુરુષને આ ધણીપણનો કેવળ મેલો અને ગદો ખ્યાલ વ્યવહારમાં અને
પરમાર્થમાં અગ્રુષ બનાવે છે. બન્ને દસામાં એ ખ્યાલ જ એને દુષ્ટ બનાવે
છે. ખરી રીતે જોતા તો માનવ ભાષામાંથી “ધણી-ધણીઆણી-કે ધણીપણ”
એ શબ્દો જ દર્શાવે છે. માટે જુગી નાખ્યા જેવા છે. એ શબ્દોએ માનવ
પ્રતિદાસને કલકિત કર્યો છે-સોમાદીન રાખ્યો છે-કદૂપો બનાવ્યો છે. ધણી
શબ્દ આમ જનાય જો વાપર્યો જ દોષ તો તે પરમાત્માને માટે જ વાપરવો
ધટે આથી દરેક પ્રકૃતિ પુરુષાર્થે છે એમ જ્યારે મદર્ષિ પતંજલિ કહે છે
ત્યારે સત્ય સાથે પુરુષની લજ પણ નેટવી જ રપટનાથી પણ રહસ્યમય
રીતે કહે છે. આ અર્થમાં જો આ સૂત્ર માનવજન સમજે તો કલ્યાણ વડું
નજીક આવે. આપણને સૌને આ ગભીર અર્થ સ્પષ્ટ થાયો અને આપણી
વ્યક્તિગત અને અન્યગત માનસ મંદકી ધોવાયો એટલી આસા, બસ તો
બાળના ટકોગ પડું પડું થઈ રહ્યા છે. પ્રકૃષ્ટપાએ આગળ દેવે પડી, એમ.

સિંહ ભાઈના હેનવંદન.

(૬૦)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

આજનો પત્ર સ્થાનાન્તરેથી નસખાઈ ગયો છે. સ્થાનાન્તર-દેશાન્તર-
કાલ ના-અવસ્થાન્તર-દેહાન્તર-જન્માન્તર વગેરે અંતરો તો હવનમાં થયા જ
કરે, નથી જ થવો સ્વજાતન્તર. ન થતું જોઈએ ધ્યેયાન્તર. ન ધટે આદર્શાન્તર.
નથી યોગ્ય હૃદયાન્તર. બીજાં ગમે તે અંતરો આવો. ધ્યેય-આદર્શ અને હૃદયનું
અંતર ન થતું થઈ. બીજાં અંતરો આવે પણ ધ્યેયાર્થના અંતર ન થાય તો
માનુષ્ય ગોત્રે, ધ્યેય વગેરેનાં અંતરો થાય અને સ્થળાન્તર વગેરે ન થાય
તો મનુષ્ય એ હતો નથી. આથી જો આજે સ્થળાન્તરથી યોગપત્ર લખાય.
પણ તેમાં જાણ કે હૃદયનું અંતર તો નથી જ.

અને આમ જતાં પણ વાતવજી અદ્યાનાં મન પૂરું ન અદસાય તો પાત્ર
ગેજ તો અદ્ય વ તન્દુ દો જે મની સાધના આત્માના એકાંતની અપેક્ષા રાખે છે.
તે એ એકાંતમાં જીવનાં, વિદગ્નાં, ટકનાં કે ગમનાં ન આવડે તો જે ગમાં વિશેષ
પડે તો મંદિર છે. આત્માના એકાંતમાં જતાં આવડે તો યોગ સગળ થાય. અને
યોગ સગળ થાય તો આત્માના એકાંતમ, જગતી બીડમાં-કુદરેશની બીડમાં-પણ
સદાચરુ દુનરી જળાય આવી છેવટે યોગ એ તો રાધીન મનની ગમન

છે. પાણીમાં ગળાળૂક રહેતું કમળ, હાર વરસાદમાં પણ સહેવાઈથી મસ્તક ઉત્તન રાખી શકે છે. પદ્મવતે પાણીથી અણુઓટયુ ગમી શકે છે. કાઠવમાં જન્મીને પણ ગાલ હિપર ગુલાખી રંગ રાખી સરોવરનું સૌંદર્ય વધારી શકે છે, યોગ એ કમલ-સદેશ ડે! પુરુષને પ્રકૃતિનો સપૂર્ણ અરપણ રહેવો એ યોગનું છેવટનું કૃણ છે. અને એ અનરથા તેજ છેવટનું આત્માનું એકાન્ત છેને? એકાન્તમાં આપણા સિવાય કંઈ હોતુ નથી. આત્મા સિવાયનું બીજું કંઈ ન હોતુ — ન સાગવું એજ યોગનું છેવટનું રસમય કૃણ છે અસ્તુ

દરમ માત્ર પુરુષાર્થે જ છે આત્માને ભોગ અને મોક્ષ આપવા માટે જ છે. એજ એનું પ્રયોજન છે એ આપણે ગઈ કાલે જોયું એ વિચારનું કાલ્પ-અને ધ્વનિ પણ આપણે જોયાં. પણ શકાને કાંઈ અંત છે? પ્રશ્નને કાંઈ અવધિ છે? નવો પ્રશ્ન ઉઠે છે. અને તે પણ અમલનો. જે પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ પુરુષાર્થે જ હોય-પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગને સાધવા એ જ જે એની પ્રવૃત્તિ પાછળનો આશય હોય તો તો જે પુરુષને એ ભોગ અને અપવર્ગ પૂરા આપી ચૂકે-તેની સમક્ષ વર્તવાને-ચાતુ રહેવાને તેને કશું પ્રયોજન નથી. પાણીથી તરસ છીપ્યા બાદ જેમ પાણી નિષ્પ્રયોજન છે-અનથી ભૂખ ટળ્યા પછી અન્ન જેમ નકામું છે તેમ પ્રકૃતિદ્વારા ભોગ અને અપવર્ગ મળી ચૂક્યા બાદ પ્રકૃતિની દસ્તી ટળી જવી જોઈએ. અને એમ થાય તો એક પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ ખતમ થનાં હુનિયાના તમામ જીવાત્માઓ શુદ્ધ હોઈને મુક્ત થઈ જાય. એટલું જ નહીં, સંસારનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જાય. અને પૂર્વે એવા અનેક ભગ્ન પુરુષો થઈ ગયા છે જેઓએ મોક્ષ મેળવ્યો છે એટલે કે પ્રકૃતિની એણે તેમને માટે ખતમ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ અને આપણને પણ તેમના યોગનો લાભ મળ્યો હોવો ધટે. પણ આપણે તો ખાસ્સા ગળાળૂક સંસારમાં જ ખૂચી બેઠા છે! મોક્ષ અને આપણી વચ્ચે તો અનાદિકાળ પૂર્વે હતું તેટલું જ અતઃ આ ક્ષણે પણ છે! તો પછી આ પ્રશ્નનો શો ઉત્તર? ભગવાન પતંજલિ સમાધાન આપતાં કહે છે કે -

કૃતાર્યં પ્રતિ નદં અપિ અનદં તત્ત્વં અન્ય સાધારણત્વાત્ ॥૨૨॥

તત્ત્વં=શુદ્ધિરૂપે પશ્ચિમ પામેયુ ત્રિશુલાત્મક દરમ-પ્રધાન કૃતાર્યં પ્રતિ= સંપન્ન થઈ ચૂક્યો છે જેમનો ભોગ અને મોક્ષ એવા પુરુષ માટે નદં અપિ= નાશ પામી ચૂક્યું છે છતાં અન્યસાધારણ=કૃતાર્યની પેરે અદૃશ્ય પુરુષને માટે પણ એ સમાન હોવાથી અનપ્દમ્=મામાન્ય રીતે એ નાશ પામેયુ નથી.

અર્થાત્ શંકા ઉચિત છે. કૃતાર્થ પુરુષ માટે તો દૃશ્ય નષ્ટ થાય છે જ; એટલે કે તે હવાત્મા પૂરતો પ્રકૃતિનો દેહાદિ પરંપરાનો પ્રવાહ અટકી જાય છે. કેમકે હવે દેહાદિની ઉત્પત્તિને માટે કશું કારણ રહેતું નથી. દેહ વિવેક જ્ઞાનના પરિણામે તેવા પુરુષના ભાવિજન્મ વગેરેનું કારણ જ નાશ પામે છે. આથી તે પુરુષ પૂરતો પ્રકૃતિનો દેહાદિભાવે વિશેષ આવિર્ભાવ નહોતો નથી. તે હમેશને માટે મુક્ત થાય છે. પણ તેથી દુનિયાનાં તમામ હવે મુક્ત થઈ જતા નથી. કેમકે પ્રકૃતિ તો સૌને સમાનપણે ભોગ અને અપવર્ગ આપવાને ઈશ્વરાજાથી પ્રવર્તે છે. જેના ભોગ અને મોક્ષરૂપી પ્રયોજનો સિદ્ધ થયાં નથી એવા પુરુષને માટે તો તેની પરિણામ પરંપરા-દેહાદિભાવે તેનો આવિર્ભાવ થાય જ કેમકે અન્ય હવે હજી કૃતાર્થ નથી થયા. ધરાયેક્ષને માટે અન્ન નિરર્થક હોઈ શકે પણ તેથી ધરાયેક્ષ સિવાયના બીજા ભૂખ્યાને માટે તો તે સાર્થક જ છે! અતરસ્યાને માટે પાણી નકામું થાય તેથી તરસ્યાને માટે નકામું થોડું જ છે! આથી કાર્ષ એક મુક્ત થાય તેથી બીજા બંધાય મુક્ત થાય એવું નથી. સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રની પ્રક્રિયા મુજબ પ્રકૃતિ એક છે. હવે અનેક છે! આથી જ્યાંસુધી એકે એક જીવ કૃતાર્થ નહીં થાય ત્યાંસુધી પ્રકૃતિ, માતાની પેરે તેને ભોજન આપ્યા જ કરશે, અને હવે અનન્ત છે. તેમની સૌની મુક્તિ અનન્ત ભાવિકાળના ગર્ભમાં છે. અને ભવિકાળ પ્રલય પર્વત ખૂટવાનો નથી. હવેની સંખ્યા પણ ખૂટવાની નથી અને આથી સસારનો ઉચ્છેદ પણ થવાનો નથી. વ્યક્તિનો મોક્ષ સંભવે છે. સમક્ષિનો અહીં જે અર્થમાં છે તે અર્થમાં મોક્ષ નથી. સમક્ષિનું તો મોક્ષ તરફ વલણ જ કરવું રહે.

વળી અહીં પ્રકૃતિનો નાશ એટલે તાત્વિક નાશ એવો અર્થ ન સમજાવો, અહીં નાશ એટલે તે કુશલ પુરુષ પૂરતો દર્શારંભનો અભાવ. હવે તે કુશલ-કૃતાર્થ-મુક્ત પુરુષને જન્મવાની સામગ્રી નથી. માટે તે જન્મતો નથી. આથી જ મરતો નથી. એટલે કે પ્રકૃતિનાં શરીરાદિ બુદ્ધિ સુધીનાં કાર્ય કારણભાવના આવિર્ભાવ માટે કૃતાર્થ હોવાથી શક્યતા જ નથી. એટલે તેવા પુરુષે પરમત્તમ સ્વરૂપે જ રહે છે! જાત્રીના બંધાવને માટે પ્રકૃતિ છે તેવી જ મટે છે! ક્ષયિ પીંગળીને વરાળ ચર્ષી જતી નથી. અર્થાત્ વ્યક્તિ ધારે તો પ્રકૃતિની પરિણામ પરંપરાને યજ્ઞની શકે છે. અને આ જેવું તેવું છે! દરેક વ્યક્તિમાં મુક્ત થવાની શક્યતા છે. આજનો બદ્ધ આવની કાલનો મુક્ત છે. અજનો અકુશળ આવની કાલનો કુશળ છે. આથી સૌને કૃતાર્થ થવાની પધ્ધતિ મમાન તક જન્મની યોજનામાં ગળી છે. અને તે વિવેકદારા જ.

આ મિત્રાપ નાન્ય પન્વા વિદ્યતે અયનાય. જગનની યોજનાનું મેટું સત્સ રહસ્ય છે-તે આ સૂત્ર ઉપગ્રી સમજાઈ શકે છે વગી પામ્મની પચાત છોડી જાતની પચાતમા જ રોકાયેન નેસની એટલે કે સ્વર્ત્વ્યનો નિર્ણય અને તે સુજ્ઞ અમય માટે આમા રહસ્ય સમજીને જણાશે અને સૌ પોતાના એકમાત્ર કર્ત્વ્યમા-પ્રધાન ત્વર્ત્વ્યમા-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના ત્વર્ત્વ્યમા લાગી જતા હોય તો? દુનિસની મોટા ભાગની ઉપાધિ ટળી ન જાય? હીક તો સમય પૂરું થયો છે એટલે આને અહીં જ અટકીશું.

લિ૦ સાર્ધના હેતુ-૧૬૦.

(૬૧)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

વ્યતિત યથેવ જીવ જેમ અભ્યાસ-મગે પાડો સમાહિત થાય અનાતમ લોકમાથી જેમ આત્મલોકમા આવી જાય તેમ નનમાડથી આજે ગતે વાપી આવી ગયો છું દુન્યવી મોર્મીમા મન વેગાઈ જાય પછી તેને એકઠું કરવું જરા મુશ્કેલ થાય છે-વેરાઈ ગયેલ પાનની પેરે બાહ્ય વ્યતિતી રિક્ષિત થિત જે મોગાભ્યાસ કાચો હોય તો, ક્ષિત અવસ્થામા આવી જાય છે અને તેને ઊભી ભૂમિકાએ અડાવતા જરા હાફ લાગે છે અડનારને પૃત્વી પણ આડે આવે છે પડનારને પૃત્વી પણ મદદ કરે કે આથી યોગારૂઢ થયા ઇચ્છનારે તો નિશ્ચયનજે તમામ પાર્થિવ બલો કે આકર્ષણથી થગ થવું રહે છે જેને પાર્થિવ આ પંજો અનાકર્ષક નથી થયા તેને માટે યોગ એ જાદુ જ મહેજે. યેમ તરફ તેની અભિરુચિ જ નહીં થાય! આથી મોગાભ્યાસીએ તો રોજ રોજ અપ્રમત રહીને અભ્યાસમા મયાસકિત મયાવકાશ લીન રહેવું જોઈએ વ્યુથિત અવસ્થા જેટલી જ સમાધિ અવસ્થા જ્યારે સદ્જન, અકૃત્રિમ એવ્જા માત્રે હાજર થાય ત્યારે યોગ વિદ્યાનો સાચો અમતકાર સમજાય છે! જેટલો ભોગનો, તેનો સો મો ભાગ પણ જે યોગનો અભ્યાસ કરવામા આવે તો તેનું કલ્યાણ નહક આવે આથી યોગારૂઢ થયા ઇચ્છનારે તો સતીને યુરુપ આપવું જોઈએ કુલરધૂની દીશા લેવી જોઈએ કુલરધૂ બંધ કરે પણ પ્રતિપ્રજ્ઞા થઈને યોગાભ્યાસી બંધ મરે પણ યોગપ્રાણ ચળે છવમાત્રે પરમાત્માનો યોગ મગ્વે હોય તો કુમારી થવું નવોળ થવું ગોદા થવું કર્મયોગ છાની કુમારી

અવસ્થા છે એ યોગ્યતા મેળવવાની સાધના છે. ભક્તિયોગ એ નવોદા અવસ્થા છે. જ્ઞાનયોગ એ પ્રૌઢાવસ્થા છે. અને એ સૌ અવસ્થામાં, આત્માની પેઠે, પાતંજલયોગ એતપ્રોત છે. પાતંજલ યોગ સિવાય બીજો એક યોગ સિદ્ધ થતો નથી. અને આથી જ તો આપણે ભગવાન પતંજલિને પીછો પકડ્યો છે. અસ્તુ.

ગદ્ય કાવ્યે આપણે જોયું કે એકની મુક્તિથી સૌની મુક્તિ થતી નથી. જીવમાત્રને માટે મુક્તિ એ અંગન સાધનાનો પ્રશ્ન છે. પ્રકૃતિનો નિષ્પક્ષપાત ઉપકાર છે. આથી કૃતાર્થ પુરુષ સમક્ષ એ નિવૃત્ત થઈ જતી હોવા છતાં હજી જે અકૃતાર્થ છે—જેમના ભોગની અવધિ આવી નથી અને જેમને મોક્ષ હજી આપે જ છે—તેમના કલ્યાણાર્થે પ્રકૃતિ વર્તે જ જાય છે. તો આમ દૃષ્ટ અને દૃશ્યના સ્વરૂપને અંગેનો વિચાર પૂર્ણ થાય છે. હવે એ દૃષ્ટ અને દૃશ્યનો જે સંયોગ ઉપર કલો—જે સંયોગ આ બંધીય ઉપાધિનું મૂળ છે—એ સંયોગ શું? એ સંયોગનું સ્વરૂપ શું? ઉત્તર વાળતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે :-

સ્વ સ્વામિશક્તયોઃ સ્વરૂપોપલબ્ધિદેતુઃ સંયોગઃ ॥ ૨૩ ॥

સ્વસ્વામિઃ=સ્વશક્તિ એટલે બુદ્ધિરૂપે પરિણામ પામેલી ભોગ અને અપવર્ગવાળી દૃશ્ય પ્રકૃતિ. સ્વામિશક્તિ એટલે ચેતન પુરુષના સ્વરૂપ-સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારમાં કારણરૂપ જે સંબંધ-સ્વસ્વામી ભાવ લક્ષણ જે સંબંધ તે સંયોગ=સંયોગ છે.

અર્થાત્ સ્વશક્તિ એટલે પ્રકૃતિ અને સ્વામી શક્તિ એટલે પુરુષ. સ્વ એટલે પોતાનું, પોતાની મિલકત, ધન. પ્રકૃતિ એ પુરુષનું ધન છે. મિલકત છે, ભોગ્ય છે. પુરુષ પ્રકૃતિનો સ્વામી છે. ધણી છે. બોક્તા છે. યથાશક્ત્ય જીવમાત્રને ભોગ અને અપવર્ગનાં ભોગન દેવાં એ પ્રકૃતિનો ઉદ્દેશ છે. પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપનું દર્શન થાય-પુરુષને પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપનાં દર્શન થાય—એને જ ભોગ કહેવામાં આવે. પુરુષને પોતાનાં સ્વરૂપનાં દર્શન થાય એને અપવર્ગ—મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપનું દર્શન કે પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન, પુરુષ પ્રકૃતિના સંબંધથી જ થાય છે. પ્રકૃતિના સંબંધ સિવાય ઉભય દર્શન શક્ય નથી. આથી સૂત્રકારે પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેના સ્વરૂપનાં સાક્ષાત્કારના કારણને સંબંધ કલો છે.

આ તો યદ્ય શાસ્ત્રીય પરિભાષાની વાત, આપણે આમાં શું સમજવું? સ્પષ્ટપણે સમજવા ચલ કરીએ. પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેના સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારના કારણરૂપ જે સંબંધ તે સંયોગ. અર્થાત્ પ્રકૃતિ દૃશ્ય છે, દૃશ્ય માત્ર દૃશ્યને માટે છે. દૃશ્ય દ્વારા દૃશ્યને ભોગ અને અપવર્ગ રૂપી ઉપકાર મળે છે. એ ઉપકાર મેળવનાર તે દૃશ્ય. એ ઉપકાર કરનાર તે દૃશ્ય. અર્થાત્ દેહથી માંડીને તે બુદ્ધિ સુધીના સાધનો દ્વારા જીવાત્મા આ જગતમાં સુખદુઃખના ભોગરૂપી ભોજન આરોગે છે, અને એ બધાં દ્વારા જ જ્યારે યોગ્ય અને ત્યારે પોતાનો મોક્ષ પશુ એ જોળાયે છે. આ ભોગ અને મોક્ષ બન્ને પ્રકૃતિનાં જ છે. પ્રકૃતિથી જ થાય છે સ્વરૂપે આત્માને નથી તો ભોગ નથી તો મોક્ષ. એ તો સદાય નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સુક્ત સ્વભાવ છે, મોક્ષ એને મળતો નથી. મોક્ષ એને સ્વયંસિદ્ધ જ છે! પ્રકૃતિ જ જલને બંધાય છે, જાતે છૂટે છે, જાતે જ ભોગવે છે, જાતે જ સુક્ત થાય છે, પ્રકૃતિ સાથે કાંઈ અધન્યપણે જીવે પોતાનો સ્વરૂપની લાવ સંબંધ બાંધી લીધો છે—અને તેથી વફાદાર પતિની પેરે એ પ્રકૃતિના જ ભોગ અને મોક્ષને પોતાના ઉપર આરોપી લે છે. અને આરોપિત વસ્તુના શુદ્ધધર્મ કર્મથી જેના ઉપર આરોપણ થાય છે તેને લેશમાત્ર પશુ સ્પર્શ થતો નથી. કરોડો વર્ષ સુધી કાંઈ દારડીમાં સાપનું—અને સાપના શુદ્ધધર્મ કર્મ વગેરેનું આરોપણ કર્યા કરે તો તેમ કરવાની તેને સરીકામ છૂટ છે! પણ તેમ અનન્તકાળ સુધી કર્યા કરવાથી પશુ સાપનો એકે લાવ દારડીમાં વસ્તુમત્તા નથી જ આવતો. જ્યાં સુધી દારડીમાં સાપ માનીને જેને ચમકવું હોય, ડરવું હોય, ધક્કા ચઢાવવી હોય, માંદા પડવું હોય ત્યાં સુધી તે તેમ કરવાને મુખત્યાર છે. તેવું જ પ્રકૃતિ અને પુરુષની બાજતમાં જાણવું. મોક્ષ એટલે શું? આત્માની સ્વરૂપાવશિષ્ટિ. બુદ્ધિ વગેરેથી કેવળ બિન આત્માની પાતાની પોતાના મહિમામાં રિધિ એટલે મોક્ષ. આત્મા તો સંસારકાળે પણ સ્વરૂપમાં—પોતાના મહિમામાં જ રહે છે. આપણને કાંઈક ધન્યપણે—પરમાત્માની—શાસ્ત્રી—ગુરુની અને આપણી પોતાની કૃપાથી એ સુઝે છે. આ સુઝ પશુ પ્રકૃતિની—એટલે કે બુદ્ધિની જ—સમજણની જ એક અતિ ઉચ્ચ સાર્વિક અવસ્થા છે. અને મમે તેવી ઊગી પણ એ શુદ્ધમયી જ અવસ્થા છે. એ અવસ્થા ઉપર કરું તેટલી કૃપાથી સાંપડે એટલે આપણને જાણે મોક્ષ મળતો હોય—તે! મોક્ષ આત્મો હોય એમ લાગે છે, બાકી મોક્ષ તો કોનો જ. રાજસ તામસ વૃત્તિઓની અટલ મીડમાં છૂપાપો જ હતો. રાજસ તામસ વૃત્તિઓની વિગેર અવસ્થામાં, અને સાર્વિકવૃત્તિની ઉદારતમ અવસ્થામાં, પારદૃશ્યક અવસ્થામાં આ દર્શન થાય છે. થયેલું દર્શન દર્શનના માહાત્મ્યે જ સ્થિર થાય છે. અને પ્રકૃતિ પોતે જ પોતાને

છોડવે છે મત્તગુણમયી યદીને રજસ્તમસના છાયાચહમાંથી જાતને મુક્ત કરે છે. વચક્ષી અવસ્થામાં ગુણમગને લઈને આત્માને ગમે તેવું માની લેવાની ખાંધી ટેવ પડી ગઈ છે! અવિદ્યાના ઔઘારે પીડાયેલ આત્મા પોતાના ઉપર સમાગ્ને અધ્યાસ કરી ગતદિન સ્વરૂપિસ્મૃતિના નગ્નકાગરમાં રુધાવ્ય છે! આ મૂત્ર એના એ ઔઘારને, સૂર્યકિરણ જેમ ધુમ્મસને, તેમ ઉરાડી મૂકવા કહે છે. અપવર્ગ-મોહનો આટલો જ અર્થ છે. અને ભોગ? ભોગ એટલે પ્રકૃતિનો સમર્ગ. એ સમર્ગે પ્રકૃતિની રિદ્ધિઓ માથે લાડું થઈ જવાની ટેવ. શબ્દ સ્પર્શદિરૂપે પ્રકૃતિનો જ વિલાસ છે. એ શબ્દદિ પ્રકૃતિની પરિણામ પાવગને ઇન્દ્રિયો દ્વારા, મનમાં હાવડી, મન પડી અહ મારમાં મુદ્રિત કરી, બુદ્ધિમાં ખાલી કરવી-અને મુખદુખ વગેરે રૂપે પરિણુત બુદ્ધિથી પોતાની જાતને જૂની ન જોતા તેજ સ્વરૂપે આપણે છીએ એમ માનીને વર્ત્યા કરવું એટલે કે સુખ આવે કે ખીની ઉઠવું-દુખ આવે એટલે કરમાઈ જવું-હસવું અને ગડવું-આવા અપ્રામાણિક ખેલ કરવા અને એ ખેલમાં લીન રહેવું એનું જ નામ ભોગ છે આ પશુ પ્રકૃતિની જ લીલા છે, બસ આ ભોગ અને અપવર્ગ ત્યાં સુધી જ રહે છે જ્યાં સુધી પુરુષ સ્વરૂપમાં જાગૃત થયો નથી. જાગૃત થયો નથી એટલે કે જીરે છે. અને એ મદાનિદ્રાને લઈને પોતે સ્વામી અને પ્રકૃતિ એનું ‘અ’ એમ માનીને ચાલ્યા કરે છે. સૂત્રકાર કહે છે કે આ જાતની જે મન્યના તેજ મળ્યું છે, તેજ મયોગ છે. એને અવસ્થામીભાવ લક્ષણ કહે, કે ભોગ્યભોગ્યુત્તર લક્ષણ કહે, દૃશ્યદૃશ્યભાવ-લક્ષણ કહે, કે યેગ્યનાલક્ષણ કહે-આ માન્યના સંબંધ છે.

આ ભવના મહાકારના કાન્થરૂપ જે સ્વયોગ તે યોગ્યના લક્ષણ સંયોગ સમગ્તવો જડ પ્રકૃતિમાં ભેગ થઈ જાયના. એન પુરુષમાં ભોક્તા થવાની યોગ્યતા છે એ સૂચવતા સૂત્રમાં “સદિન” શબ્દ વપરાયો છે.

અને આ યેગ્યનાલક્ષણ સંબંધનાં મહાજુ ક્યારે થયા દનાં એમ ને રેખને શકા થાય તો? શકા યેગ્ય છે પણ એનો જવાબ જ જૂદો છે. એ મયેમની પ્રથમતાની પગ જ નથી એ અનાદિ છે. કેમકે એ અનદિ અજનની વામનામયી જન્મ્યો છે એટલે એ ક્યારે જન્મ્યો એનાં ધડીપગ મેધન કાર જોડી જન્મ્યો નથી-નિરવ કે એક હથડ

તે પડી જે અનદિ દેવ ને અનન્ત પણ દોષ જ ને? બરાબર છે. અનદિ દેવ તે અનન્ત દોષો ધરાવે. પણ અદી એવું નથી. આ મયોગ નિમિત્તમયી જન્મે છે. એનું નિમિત્ત છે અજ્ઞાન. એટલે નિમિત્ત ને જલ્પ ને નિમિત્તમયી જન્મેને સુયોગ પણ જલ્પ જ. આ અર્થ પડી તેજ માને

હોકરો નહીં જન્મે એ સિદ્ધ જ છે! આથી નિમિત્તનો અભાવ થતાં અનાદિ છતાં આ સંયોગ અનન્ત નથી, સાન્ત છે. અર્થાત્ સૌનો ભાવિ મોક્ષ અનામત છે જ, વિશ્વંશ ફક્ત અજ્ઞાનની વર્તમાનતાનો જ છે. અજ્ઞાન એ જ્ઞાનકાલીન થઇ જાય તો ભોગ નષ્ટ થાય અને અપવર્ગ જન્મે.

અને એનું—અજ્ઞાનનું દરીફ કોણ?—જ્ઞાન જ, અધારું અજ્ઞવાળે જ આંસરાય એને માટે ખીજો ઉપાય નથી જ અને આથી જ સમ્યક્ દર્શન હીક હીક—સાચી સમજ પ્રાણીમાત્રને આપવી જ જોઈએ, આ એક જ રથને પ્રાણીમાત્રનો એક સરખો અધિકાર છે. જવાદગલાલ નહેરુ ભવે સૌથી ન થવાઓ—પણ અજ્ઞાનની ચૂકમાથી તો સૌએ મુક્ત થવું જ જોઈએ.

આ સૂત્રનો ધ્વનિ જો સૌ સમજે તો જ માનવજાતને કઇ પણ માચી સમજની જરૂર નથી? ભાઈ! આજે હજારો સમાચાર પત્રોનાં પ્રકાશન થાય છે, હજારો રેડિઓનાં પ્રવચન થાય છે, કરોડો લોકો લખી વાંચી જાણે છે, પણ જે અજ્ઞાનનું—સૌથી અજ્ઞાનનું તે તો મૌ વીસરના લાગે છે. સવારના સમયે દૈનિક સમાચાર પત્ર માટેની તાલાવેશી જોશમાં આવે છે, પણ સાચી સમજણ માટે નરી ઉદાસીનતા જ દેખાય છે. હીક આપણને આપણું કરવામાં મસ્તી હો, છેવટે જીવમાત્ર આપણું જ સ્વરૂપ છે ને! સૌ મૂળ રૂપે મુક્ત છે—એ વિચાર જ આત્માનન્દમાં મસ્ત રહેવા માટે, અને કરોડો આપણા જ જોવા જ્ઞાન જૂએલા છવે માટે, આ દયામય પ્રકાશની પ્રેરણા આપવા માટે મક્ક નથી! હીક તો આપણને આપણા કર્તવ્યમાં પરમાત્મા દલ રાખો, વધુ હવે પછી.

શિવ ભાર્ગવ હેતવંદન.

(૬૨)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

મઝ કાલે રાતે શરુ કરેલો પત્ર આજે સાંજે પૂરો થયો. રાતે પાછો લખવા બેસું છું. રહેજ માથું દુઃખવાની દરિયાદ કરું! આજે બપોરથી જ રહેજ શરીરમાં જાણે કસર છે! હીક, શરીરની બનાવટ જ એવી છે! માણસના કાયમાં એ શરીર આવે ત્યારે એ ગમે ત્યારે બગાડી શકે છે. ઇશ્વરના કાયમાં જે એ રહે તો કદી ન બગડે. ઇશ્વરે શરીરની રચના પાછળ ભારે પ્રતિજ્ઞા ખર્ચી છે, ભારે જહેમત ઉઠાવી છે, એક જ વાન સમજીને. સ્વસ્થ બનાવનાં

પરમાત્માને પણ પણ લાગતી નથી. માનવ શરીરનું, માતાના ઉદરમાં ધડતર કરતા, ઇશ્વર જેવા ઇશ્વરને, પણ નવ મહિના લાગે છે. અને એ નવ મહિનામાં તો એ રચનાની કારીગરીની અવધિ બતાવે છે. આથી જ શરીર જેવી ભારે સુદૃઢ ગ્યનાને માણસે ન બગાડવી ઘટે. પણ આપણે એને બગાડીએ જ છીએ બાણી જોઈને બગાડીએ છીએ. અને જેનું શરીર બગડે તેનું જીવન ન સુધરે. તે પૃથ્વી ઉપર ભાર જેવો ચઢે જ રહે! નથી સમજતું કે માણસગન શી પ્રગતિ કરે છે! કરોડો વર્ષથી એ ખાતી આવી છે. અને હજી એને ખાવાની કળા હસ્તગત નથી થઈ! જેવટે ખાવામાં જ એ ખવાઈ નથી જતો! દુનિયાના રોગમાત્રને જઠરાગ્નિની મંદતા સાથે સીધા કે આડકતરે સંબંધ હશે. હું વૈધ નથી એટલે છેવટનું તો કેમ લખી શકું પણ સામાન્ય અક્ષત આમ કહે છે. આદિવાસી માનવ કરતાં અધર્તન માનવ ઘાઈ ખાસ સાચી રીતે સુધર્યો હોય એમ લાગતું નથી. બાકી આદ્ય રિધિતિ આજે તો એ હોવી જોઈતી હતી કે દુનિયામાં આયુર્વેદ નકામે ગણાતો હોત. માંદગી એ પ્રજાપગલની-પછી તે વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક-પણ અવધિ જ છે. બીજમ પિતામહની પેરે સ્વાધીન મૃત્યુ એ તો આદ્ય જ ગણાય! ભગવાને ગીતાના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાણ ત્યાગની જે કળા શીખવી છે તે અનુસાર તો લાગ્યે જ કોઈ પ્રાણ તજતો હશે! ભગવાને તો પ્રજાજીવને અચળ મન, ભક્તિકાવપૂર્વક હૃદય, યોગાભ્યાસ બલ, અને ભવામાં પ્રાણ ઉત્તથનપૂર્વક પ્રાણત્યાગની વિધિ બતાવી છે! એ રીતે મરવામાં પણ માનવનું ગૌરવ છે. માનુષ્ય કે આપણે જીવવાની કળા જ બોધ બોધ છે એટલે મરવાની કળા હસ્તગત નથી કરી શકતા! જે યોગ્ય જીવે નહીં તે બરોબર મરે કેવી રીતે! જીવનને મોન સાથે ભારે સંબંધ છે! આથી દવાખાનાં વગરનો સમાજ એ સાચી પ્રગતિવાળો સમાજ ગણાવો જોઈએ. અદાસન વિનાનો સમાજ એ સુધરેલો મમાજ ગણાવો જોઈએ. જે પ્રજાના જીવનમાં દર દસમે ધરે દવાખાનું હોય અને આઠમે ધરે વકીલ હોય તેનું શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય જોખમાયેલું છે એમ માનવું રહે છે! અને છતાં દવાખાનાં વધે જ નય છે. એટલું જ નહીં એ ધધાને ખૂન પ્રતિષ્ઠિત માનવામાં આવે છે, કોઈ વ્યક્તિ-ધધો કે શાસ્ત્ર પ્રત્યે આમાં સૂચ નથી પણ આપણી જીવનસરણીને ત્યાંક દર્દે ચડ્યું છે! એ દર્દના ઉપગ્નાં ચિહ્નોનું આ તો નિદાન માત્ર છે. તન-મન-મનિ અને આત્માનું પૂર્ણ અને પ્રજાગ્રાપી કે માનવગ્નિ-આપી આરોગ્ય મેળવવું હોય તો યોગશાસ્ત્રને શરણે જવું જીવું. ભક્ષા! મહતમાં ઉપદા બધાંય આરોગ્ય મમે! સંત સંસ્કૃતિના માર્ગે જમત નહીં ચાલે ત્યાંસુધી આ બધુંય અરુપ દુદન જ છે ને! હીક. તો આપણે યોગના વિચાર તેટલા તો કરીએ.

આગલા સૂત્રમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિના સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારના કારણરૂપ સંયોગ આપણે જ્યાંમતિ ચર્ચ્યો, પણ અગત્યનો પ્રશ્ન ખીન્ને જ છે. આત્મા સ્વરૂપે મુક્ત જ છે—એ લાગે હો. લાગતું કેમ નથી? આપણને સાચે જ શું આપણી મુક્તાવસ્થાનો અનુભવ થાય છે? આપણે તો શાસ્ત્રના પાના ઉપર મોક્ષ વાંચીએ છીએ. જીવનમાં અનુભવતા નથી. આથી આપણે માટે તો સંયોગ એ હકીકત છે. એ પ્રકૃતિ પુરુષના સંયોગનો વિયોગ શોધવા નીકળ્યા છીએ, અને એ વિયોગ કરાવવામાં પરુષજન તો કામ આવતું નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ બે વ્યક્તિના જેવો સંયોગ હોત—એકબીજાને બાધમાં લાઇને ઉભેલી બે વ્યક્તિ જેવો સંયોગ હોત તો એકલા નહીં તો બેયાર જણા મળીને પણ મળજીપરીથી એ સંયોગમાં તડ પડાવી હોત. પણ અહીં તો વાત જ અનોખી છે. અહીં તો સમજ—અને સાચી સમજ જ એક માત્ર સહાયકારિણી છે. એ સમજ સાચી દિશામાં વિચાર કરવાથી જ આવે છે. સંયોગ છે એ વાત ચોક્કસ. તો એ સંયોગનું કારણ શું?—સમજ આ પ્રશ્ન પૂછે છે! પ્રકૃતિ અને પુરુષની વચ્ચે જે આ અનાદિ બોધ્ય-બોક્તાલાવનો સંબંધ છે—એનું નિમિત્ત શું? એની જનતા કોણ? ઉત્તર વાળતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

તસ્ય હેતુઃ અવિદ્યા ॥૨૪॥

તસ્ય=તેનો—ભોગ અને અપવર્ગના કારણરૂપ સંયોગનું. હેતુઃ=નિમિત્ત
 ॥ અવિદ્યા=અનાદિ વાસનાથી ચાલતું આવતું અજ્ઞાન.

કેટલું નાતુંસરખું સૂત્ર છે? પણ ૨૪માં વડ સમાધેશ છે. નિઃપ્રપંચ આત્માને પ્રપંચની જાળમાં ગૂંચવી ગૂંચવીને, રુધી રુધીને, શુંગળાવી શુંગળાવીને બેભાન બેભાન કરી મૂકતો જે આ સંયોગ છે તેનું મૂળ કારણ છે અવિદ્યા. અવિદ્યા, અજ્ઞાન, વિપર્યયજ્ઞાન, મિથ્યાજ્ઞાન, ભ્રાન્તિજ્ઞાન, અવિવેક, ભ્રમ વગેરે શબ્દો તેટલા જ જૂઠા છે. બધાપનો અર્થ એક જ છે. અજ્ઞાન એટલે હિંદુ જ્ઞાન. જ્ઞાન તો ખરું પણ જેમાં જેવું ભેદજે તેવું નહીં પણ તેથી ઉત્પન્ન જ્ઞાન. સમજણો થયો તે દ્વિતીયી ‘હું’ અથક ‘હું’ એમ માનીને હું વર્તી રહ્યો છું. જેમ હું તેમ જ તમે. અને તેમજ આપણે બધા. આપણને આપણી જાતને લગતું જે કંઈ જ્ઞાન છે તે પોણીસો ટકા જાણું જ છે. હું માણસ છું. લાંબો છું, ટૂંકો છું, હાથપુટ છું, કૂચ છું, મૂર્ખો છું, પંથિત છું, પરણેલો છું, કુંવારો છું, અગ્રજ છું કે અતિગ્રજ છું. સિદ્ધ છું, વકીલ છું, ડોક્ટર છું, શૂદ્રસ્ય છું કે સંન્ધ્યાસી છું—આ અને આવું બહુંચ જ્ઞાન કેવળ નાપાયાદાર છે. તાત્વિક દૃષ્ટિએ શોખચ્છેત્રીમાં અને આપણામાં ફેર ફોલ તો

એટલે જ કે શેખચલ્વી મા'પનિક છે અને આપણે હકીકતમાં શેખચલ્વી છીએ ! અને પ્રાણીમાન-ખાસ કરીને માનરમાત્ર આ જાતના વિતકમાં વર્તી રહ્યું છે ને વિચારીએ તો આપણે જે છીએ તે કહેવાય એવું નથી અને જે કહેવાય એવું છે તે છીએ નહીં ! ખસ, આજ અજ્ઞાનની બહિદારી છે છીએ તેને છૂપાવે અને નથી તેવું જતાવે બિધા પાટા બધાવીને સસારને અનન્તપથે વિના અટકે ચલાવ્યા કરવો એ અજ્ઞાનનું મહાપરક્રમ છે ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેજ તો તત્ત્વ છે, તે બેમાં આપણું સ્વરૂપ શું ? પ્રકૃતિ કે પુરુષ ? જો પુરુષ આપણું સ્વરૂપ છે-અને એમાં શકા તો ઓછો ગણો જ કરે-તો આપણે આપણું સ્વરૂપમાં શા નથી ? ખસ આપણા સ્વરૂપમાંથી આપણને જાણે ગમડાવી પાડી, પરરૂપમાં-પ્રકૃતિમાં આપણને વનમય રાખવા એ અજ્ઞાનની એકમાત્ર અને અનન્ય રમત છે ! સયોગ હોઈ શકે જ નહીં ! છતાં તે છે જ એમ આપણી પાસે પ્રતિબંધ કબૂલાવે અને તે પ્રમાણે વર્તાવે એ અજ્ઞાનની સગમુખત્યારી નહીં તો બીજું શું ? જુલમ અને સીનમ નહીં તો શું ! ખસ અનાદિ કાળની આ અજ્ઞાન વાસનાથી આપણે એટલા તો ઘેરા ગગાયેલ છીએ કે આપણું સ્વરૂપજ્ઞાન જેવી પણ કોઈ ચીજ છે એ પણ સ્વીકારવા આપણને રુચિ નથી ! કુલકર્ણુ એક જ ન હતો માનરજાતનો મોટો ભાગ કુલકર્ણુ જ છે ! ખસ તો આજે હવે કુલકર્ણુનો આશ્રય અને શરણુ શોધનાનો સમય આવી ગયો છે

લિ૦ ભાઈના હેતવકેન,

(૬૩)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

રાતે ૧૧ ના રંગેગ થયા છે ને દાયમાં કમ્મ લીધી છે ઈન્ડ કાર્પ-અકાર્પમાં વિસ વહી જ નામ છે, અને ભગવાન પતન્જલિનું મિત્રન રાતે જ થાય છે ! એક રીતે મને એ ખૂબ ગમે છે કેમકે સ્ત્રી વખતે એવા મહા-પુરુષની સોજનનો રંગ તો લાગે બાકી મારા જેવા સામાન્ય માણસના ચિત્તને તો શેવાળ-ચીવચળા તળાવના પાણીની ઉપમા અપાય. થોડો વાર દાય પાણીમાં દવાવો એટલે તલગ પૂરતી લીન આડીપાછી યથ જન-વેનાઈ જાય ! દાય ઉપાડી લ્યે ને થોડો વખતમાં પાછી પથગ્લ જાય ! સાંસારિક રતિએની લીલ ચિત્તના તળાવમાં ખૂબ હોમ પનજલિ જેવાનો થોડો વખત દાય રે એટલે લીલ દૂર થયેની લાગે પણ પાન હતા ત્યાંને ત્યાં જ ! કદાચ થેગા

અપવાદોને બાદ કરતા બધાંને જ આવું થતું હતું! પણ ખીજા વિષે તો હું શું ત્યાજું? માથુસ કેટલું અસ્પષ્ટ જાય છે. અમસ્તું જ 'હું' સમજું છું' એમ લવારા કરે છે. બાકી એ જે કંઈ સમજતો હતો તેનાથી જે નથી સમજતો તે જ વધારે નથી? છતાં ગાની હોવાની એની હસ્ત્યજનક ટેવ છૂટતી નથી. ખરી વાત તો એ કે જે દુનિયામાં સર્વજ્ઞ ભગવાન વસે છે ત્યાં મદાયોગી પણ બાચખડી જેટલું જ ભણે છે! કદાચ ધર્મચરણે આપું અસ્તિત્વ જ હાસ્તરસ ભરપૂર હતું? આપણે ઘડું ભણીએ છીએ એવો જવાબ દોંગ કરીએ છીએ ત્યારે ભગવાન ખીલખીલાટ ને સમાય નહિ એટલું હસતો હતો. સાચેજ. ભણકાર અગભૂ છે, અને અગભૂ ભણકાર છે! હીક, એ તો જે હતો તે આ દુનિયા એક ખૂન સરસ વસ્તુ છે એટલું નહીં, કેમકે અહીં વધ્યાપુત્રોજ વરણે છે. હુંકાઓ જ હાર ચૂંચે છે. આધજાઓ જ વરણેડે હાનર રહે છે. પાંગળાઓજ ચાલે છે. ને બહેરાઓજ ગીત ગાય છે! હીલ જરા એાછી કે આછી કે આધીપાછી ચાપ છે તેટલો વખત તો આનન્દ, અને એજ લાલ! હીક, તો પતંજલિ મુનિને મળાએ.

ગાદ કાલે અવિદ્યા એ સંયોગનું ચૂક છે એ આપણે જાણીએ. આમ અત્યાર સુધી આપણે હેયનું સ્વરૂપ જાણ્યું. હેય એટલે ભોજ્ય એવો સંસાર. હેયનું કારણ નિહાળ્યું. કારણ સહિત સંયોગ પણ વિશેષ્યો. હેય, હેય કારણ, હાન અને હાનોપાથ—એમ ચાર મોરચે આપણે ચાલને વહેંચ્યું છે. તે પૈકી હાન એટલે શું એ જાણવું હજી બાકી છે. એ જાણવાનાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:-

તત્ સમામાત્ સંયોગમાયઃ જ્ઞાનં, તત્ દ્વદ્વેઃ કૈવલ્યમ્ ॥૨૬॥

તત્ સમામાત્=તેના અવિદ્યાના, સંયોગના કારણપૂર્ણ અવિદ્યાનો અમાત્ર યનાં સંયોગમાયઃ=મુદ્ધિ અને પુરુષના સંયોગનો ઉચ્ચનો અમાત્ર ચાપ જ્ઞાનં=તેને જ હાન કહે છે. તત્=તે હાન જ દ્વદ્વેઃ=જ્ઞાન સ્વરૂપ પુરુષનું કૈવલ્યમ્=અદ્વિતીયભાવ-અભિગ્રહ વ-મેક્ષ છે.

અર્થાત્ વિષયં જ્ઞાનરૂપ અજ્ઞાન જ સૌ દુઃખના ચૂકમાં છે. એ અવિદ્યાનો અભાવ થવો જોઈએ. એ અવિદ્યાનો નાશ તો કેવી રીતે સંભવે! ઉત્તર વારંવાર આશ્યો છે અને હજી અનેકવાર આવશે. અજ્ઞાનનું કાસળ જ્ઞાન જ કાટે. વિવેક ખ્યાતિ-સમ્યક્દર્શન-વિદ્યા જો જન્મે તો અજ્ઞાન આપધાન કરે. અને અજ્ઞાન આપધાન કરે તો તેના વજ્રાદાર ખીજા સેવકો પણ ન જીવે. કેમકે અજ્ઞાન જ તો સંસાર કુદંબનો ભસ્મપોષણ કરનાર છે. સૌની પુષ્ટિ

કરતું એ અજ્ઞાન જો મૂળમાંથી જાય તો એનાં ફરજદો કૃષ્ણ થાય અને
 છેવટે પુષ્ટિના અભાવે ખલાસ થઇ જાય. અને એમ જ્યારે થાય ત્યારે સયોગનો
 અભાવ થાય. કેમકે નિમિત્તાની ઝેરહાજરીમાં નૈમિત્તિક પણ ન જ જન્મે.
 આમ વિદ્યાનો ઉદય અને અજ્ઞાનનો અસ્ત થાય તેને જ શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં
 દ્વાન કહે છે. અને એમ જ્યારે થાય ત્યારે પુરુષનો કુચ્છ-કે દુઃસંગ છૂટે.
 અને જ્ઞાનસ્વરૂપ પુરુષની આત્મામાં-પોતાની પોતાનામાં જ પ્રતિષ્ઠા થાય. એ
 અવસ્થાને જ કૈવલ્ય કહે છે. કૈવલ્ય એટલે એકલાપણુનો ભાવ। દુઃખપણુનો
 ભાવ। પછી દ્વંત્ર પોતે જ પોતાનામાં વર્તે છે। તે અદ્વિતીય થાય છે।
 દ્વિતીયપણું એ શોભા નથી, કલંક છે. આત્મદેવની એ ભારે વંચના છે. એ
 તો પ્રિયપાત્રને આપેલું મહાદુઃખ છે. એ આગન્તુક છે, પણ પછી ધરમાલિક
 થઇને બેસે છે। બસ કેવળ ભાવમાં નિત્ય વિહાર, સદૃશ વિહાર, અદ્વિતિમ
 સંચાર એટલે જ મોક્ષ છે.

આ કેવળભાવ શક્ય છે કેમકે દ્વિતભાવ આત્માનું સ્વરૂપ જ નથી.
 અને જે સ્વરૂપ ન હોય તે આરોપિત સદ્ભાવવાળું જ હોય। આથી વધારે
 વ્યવહારમાં પુરુષને બધ મોક્ષ છે એમ કહેવામાં આવે છે પણ સ્વરૂપે તે
 બધે કે મોક્ષ તેને નથી. જો એને બધે હોત અને સ્વરૂપે જો એ બધાંતો
 હોત તો તો કોઈ દિવસ એ ન છૂટત. કેમકે બધ એનું સ્વરૂપ થાત. અને
 સ્વરૂપનો કદી વિયોગ હોતો નથી. આપણને આપણો વિયોગ હોતો નથી.
 કેમકે આપણે મૂળમાં જ અદ્વિતીય છે. સાચી સમજથી અવિદ્યા ઝોસરી
 જાય. અવિદ્યા ઉડી જતાં સંયોગ ખતમ થઇ જાય. સંયોગ દૂર થતાં દ્રશ્ય
 સાધેનો બુદ્ધિ સંબંધ હુપ્ત થાય છે. અને આ બુદ્ધિનો લોપ એ જ તો
 મુક્તિ છે. બાકી મોક્ષ એટલે કે સ્વરૂપમાં કાંઇ અનિશ્ચય થાય છે-કાંઇ વધવટ
 થાય છે-એવું નથી. વળી જ્યાં સંયોગ નિરૂપ થાય એટલે દુઃખ નિરૂપ થાય.
 અને દુઃખની નિરૂપ્તિની ક્ષણે જ જ્ઞાનન્દનો ઉપભોગ સરુ થાય છે. આથી
 સંયોગનો ઉપરામ એટલે જ દ્વાન. અને તેનું જ નામ મોક્ષ છે. કૈવલ્ય છે.
 પ્રાણીમાત્રે આ રિયતિ મેળવવાની છે. આજે નહીં તો કોટિ યુગ પછી પણ.
 તો. ૧૫૦. જ્ઞાનપદ્ય. ૩. મહા: આપણને સ્વદર્પમાં મહાવચનો સાચી ધગતી
 નથી. અને આથી આપણને દુઃખાવસ્થામાં પણ મુખાભાસ લાગ્યા જ કરે છે.
 પ્રભુદાસી સીને એ માગી સમજણનો યોગ થાઓ. એટલું પ્રાર્થો આજે તો
 અટ્ટીએ. જસ. તો કૃષ્ણ હશે.

સિંઠ લાઈના હેતવંદન.

પ્રિય બાઈથી, પ્રિય બાઈથી, પ્રિય બાઈથી

હૃદયે પત્ર તા. ૧૭-૪-૫૦ ની ગતે લખ્યા હતા. વચ્ચેના ૭ દિવસો મહર્ષિ પનગજિના સંસર્ગ સિવાયના ન ગયા. હવે તો કાંઈ એવી જાણ દેવજ પડી ગઈ છે કે જો આ પત્ર ન લખાય તો કાંઈ ભારે ખોટ જાય છે. એ ખોટ પૈસાએ ન પૂરાય, બીજા કામે ન પૂરાય નિત્રો સાથેની વાતચીતથી કે પ્રિયાના ચિનનથી પણ ન પૂરાય. દિવસ ઉપર દિવસ જાય ને આપણે આપણા પ્રિયના વિશેષે જ રુધાઈએ છીએ સિવાય કે યોગ આપણા સાથા પ્રિયનો યોગ નથી. અને પ્રિયનો જ જ્યાં વિશેષ ત્યાં મુખ દે ચેનનો યોગ ક્યાંથી! આપણો સૌનો પ્રિય છે પરમાત્મા. સાચો પ્રિય તે જ છે. એના વિના આપણો કોઈ સાચો બહાલો નથી. અને વિવેક એમ કહે છે કે આપણે પ્રીતિ બાંધીએ તો પ્રભુ ઉપર જ બાંધવી ઘટે. વ્યક્તિ ઉપર મનનાભરી પ્રીતિ એ સુક્ષ્મ દિશા છે. કેમકે એક વ્યક્તિના ઉપર અનેકનો અધિકાર હોય. મનતા હોય, જોને મળે તે રાજ થાય, બીજા દુઝાય! અને જે પ્રાપ્તિમાં આપણે આપણે પણ બીજાની દુઝવણી હોય-પણી જોઈએ તો તે લગભગ અદૃશ્ય કેમ ન હોય-એ પ્રાપ્તિ મોહવિદ્ જ છે. એ પ્રાપ્તિ સાચી પ્રાપ્તિ નથી-ખોટ છે. બાઈ પ્રીતિનું પાત્ર કોઈ વિશેષ ન હોય ઘટે સામાન્ય જ હોય ઘટે, સામાન્યના ઉપર સૌનો અધિકાર, અને પરમાત્મા જોયો સર્વસામાન્ય તો કોઈ પદાર્થ જ નથી! તમે કે હું કે કોઈ ગમે તે બીજો જીવ પરમાત્માને ચાહે એટલો ચાહી શકે છે. તે સિવાયના બીજા કોઈને એ મને તેટલો ચાહી શકે નથી. ચાહવા જાય તો અનેક મર્જાઓનો સ્વીકાર કરવો પડે. ન કરે તોય મુન્હો, અને પ્રેમને મર્જા શી? જે પ્રેમ મર્જા સ્વીકારે તે પ્રેમ નથી. એટલે શિક્ષના માત્ર હોઈ શકે. સાચો પ્રેમ મર્જાદાથી પર હોય છે. કેમકે તેમા સ્વાર્થની માત્રા પણ હોતી નથી. પ્રેમના સૌ શુભગાન ગાય છે. પણ જો તમે કોઈને જીવંતથી અને સાચી રીતે ચાહવા માંડો એટલે તમે મુન્હોગાર મવા માંડો છો! પ્રેમને આવર બુદ્ધિમાં ઉતરેલો જોવા બહુ યોગ રાજ છે! અને આથી જ પરમાત્મા જ એક ચાહવા જોયો થાય છે. કેમકે તે સૌને સમાન છે! કોઈને-વ્યક્તિને પણ ચાહો તો તેનામાં રહેલા પરમાત્મા ઉપર જ પ્રીતિ દોળવી રહી. એ સિવાય ક્યાંય દેવેલી પ્રીતિ, પાપસ્પર્શી પુણ્યની પેરે, અલગાઈ જાય છે! બહાલ બહો! સૌમાં રહેલા પરમાત્માને ચાહવાની રીત તેજ યોગ છે! ચાહવામાં રહેવી સચ્ચતા પણ જો સૌમાં રહેલા પરમાત્માને ચાહે તો જ સંમળજ એવી છે! જગવાન

પુદ્ગલો સૌને પ્રેમથી જોતા હશે ત્યારે જગદાત્મા કેટલો પ્રસન્ન અને નિર્મલ થયો હશે Love thy neighbour as thyself, એમ જ્યારે મહાત્મા ઈસુએ ઉચ્ચાર્યું હશે ત્યારે સર્વજનુષી દુનિયાએ કેટલી રાહત અનુભવી હશે ? અકો દેવ સર્વભૂતેષુ મહા. એ જ્યારે ઋષિએ અનુભવ્યું હશે ત્યારે આશ્વમેધના ગચ્છતી પામળ દુનિયા માટે કેટલો મગનમય ઉત્સાહ પસર્યો હશે ? સૌમા રહેલા પગમાત્રાને ચાહવા માડવો એ વિષ શાન્તિનો મુખ્ય ઉપાય છે વિશ્વને નામશેષ કરી મૂકનાની એ રામબાણ જડીમુદ્રી છે લાઘવ ! ચહનાગ માણસ-જીવ જેટલી લાન ચીજ આ જગતમાં મળી નથી ! ચાહ મેળવવા કરતા પણ આપનામાં જે મજા છે તે વળી ઘણું ઘેરજ છે ! આપવામાં જ પ્રાપ્તિ છે-સાચી પ્રાપ્તિ છે ! લેવામાં જ ખોટ છે ! લાઘવ ! આતરજીવનના દિસાન જ જૂદા છે ! હીક તો એ ચાહવા માટે પણ યોગજ જરૂરી છે ! તો આપણે મૂળિયુજ-યોગિયુ મધુ ત્યાંથી અનુસંધાન કરી ન કરીએ !

આપણો આત્મા-આપણું સ્વરૂપ કેવળ ચર્ચ શકે છે એકધુ અને એકાન્ત થઈ શકે છે અને આપણે આપણી અદિતીયતા જોવી જ રહી મેળવવી જ નહીં એ તો મિદ્ધાત છે. દ્વિતીય ચક્ર એ દુખના જ મહાધુ છે-શુ જીવનમાં કે શુ મસારમાં અનુભવી તો પેતાની અજ્ઞેય એકલતામાં રાત્રે મોકે ત્યાં જ સાચી શાન્તિ-સાચુ સુખ-માત્રી પ્રીતિ છે દૃશ્ય પ્રકૃતિની પકડમાંથી છૂટી-અને આપણે સ્વરૂપની સમજણે તેને છોડી જાનમાં જાતે જાતનો આનંદ ભોગવના યાવજીવ રહેવું, અને દેહત્યાગ પછી આપણી સ્વરૂપાવધિતિમાં જ વસવું એવું જ નામ હાન છે એ 'હાન' આપણે ગયા પત્રમાં લેધું

અવિદ્યાને ધોલી-સંયોગને ઉજાડ કરવો અને એમ કરી સાચો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો એટલે કે 'હાન'ની પ્રાપ્તિ એ આપણું ધ્યેય હરે છે તો એ ધ્યેયને હાસ્ય કરવા ઉપાય શો ? અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષના આ અવિદ્યાથી પેદા થના-જીવના-અને જરૂરના મધોગને યાગવાનો ઉપાય શો ? જવાબ વાળના દયાહિનિય મહર્ષિ પતંજલિ મ્હે છે -

વિવેકચક્ષ્યાતિ અવિષ્ટવા દાનોપાય. ॥ ૨૬ ॥

અવિષ્ટવા = વિષ્ણવ વિનાની વિવેકચક્ષ્યાતિ - વિવેક ચક્ષુ
દાનોપાય. = પાનનો ઉપાય છે

અર્થાત્ કૈવલ્ય-સમજના ઉપાય છે. મોક્ષ મેળવવાના અકુળ ઉપાય છે, અને તે વિવેકપ્રાપ્તિ. આ મિત્રાચ જીજ્ઞાસુ જ્ઞાપ્ય સાધનો દર્શા છે. વ્યર્થ છે. નિરર્થક કાળક્ષેપ છે. વ્યર્થમાં કૈવલ્યદૈત્ય અનુભવવું હોય કે સમગ્ર માનવજાતિએ અનુભવવું હોય, 'જનને વિવેકી સમજવાળા હોવું રહેશે. વિવેકપ્રાપ્તિને અપનાવ્યા સિવાય વ્યર્થિના કે સમજિના પ્રયત્નો હેવડનો અને પૂર્ણ સમાધાનમય ઉદ્દેશ નહીં જ આવે. યુદ્ધ એ મોક્ષ એટલે કે સસાર શાન્તિનો ઉપાય નથી. શમનું પ્રતિપક્ષ શસ્ત્રીય પાપા ઉપર ઉત્પાદન એ શાન્તિનો ઉપાય નથી જ. રાજ્ય સંન્યાસ પણ વિવેકપ્રાપ્તિની અપેક્ષા રાખે છે. સામુદાયિક વિવેકપ્રાપ્તિ જ દુનિયાના તમામ પ્રયત્નો સાચાં ઉદ્દેશ આણી શકે. મધ કાસે પણ એજ ઉપાય હતો આજે પણ એજ છે આનંદી કાસે પણ એજ હતો એના સ્વીકારમાં જેટલો વિજય તેટલો વ્યર્થિજાનિ કે વિશ્વશાંતિમાં વિજય અને આચીજ આજની દુનિયાની શાન્તિ મૃતસહીઓ નહીં જ આણી શકે. સતો અને સતો જ એ લાવી શકે. કેમકે મૃતમહીઓ પાસે વિવેકપ્રાપ્તિની ઉણપ છે. સતો પાસે ઉણપ નથી. સતોની દૈન્યણી નીચે, નિર્ણય પ્રમાણે, જો રાજપુરુષો વર્તે અને શુરુ સમક્ષ જેમ શક્તિ અને વિનીત શિષ્ય વર્તે તેમ વર્તે તો જ વિશ્વશાંતિ હકીકત થઈ શકે. જાન કે જગતના મોક્ષનો એટલે કે સાચા આનંદની પ્રાપ્તિનો અને તમામ દુઃખની નિવૃત્તિનો એકમાત્ર ઉપાય છે-વિવેકપ્રાપ્તિ।

તો એ વિવેકપ્રાપ્તિ એટલે શું ? વારંવાર એનો અર્થ આવી ગયો છે. વિવેકપ્રાપ્તિ એટલે સત્ સમજણે આંધી આપેલા વસ્તુમાત્રનાં સાચાં અને અકુર મૂલ્યાંકનો. જે મૂલ્યાંકનમાં સોના કે ચાંદીના કાચની પેરે વધધટ ન થાય, દેશે, કાળે કે નિમિત્તો જે પરિવર્તિત ન થાય, કાળવિક્ષ પ્રેમની પેરે જે મોળાં નહીં પડી જાય, જે સનાતન રહે-તેવાં મૂલ્યાંકનો. એ મૂલ્યાંકનો આંકવાનો મૂળ પાયો છે વિવેક. વિવેક એટલે આત્મા અને અનાત્માની વચ્ચે ભેદ, એ ભેદ કરી તેમાં આત્મા કોણ અને અનાત્મા કોણ એતું વર્ગીકરણ. તેમાંથી પછી આત્માની પસંદગી અને અનાત્માનો ત્યાગ. અર્થાત્ આત્મા અને અનાત્માને ક્રમથી માયી સમજ એટલે વિવેકપ્રાપ્તિ-સાચી કે ખોટી પણ સમજ જ વસ્તુમાત્રનાં મૂલ્યાંકન માટે છે અને મૂલ્યાંકનો પ્રમાણે માણસ વર્તે છે। દેહ અને તેમાં રહેલી પ્રકૃતિની તમામ વિકૃતિઓ અને આપણું સ્વરૂપ-આત્માના સાચાં મૂલ્ય સમજાય તો કોણ પ્રકૃતિની સમક્ષ લાચાર બને ? દીન થાય ? ગૌરવ યુગલે ? દયામણી સીકલ લઈ જશે ? તો વિવેક-જ્ઞાનથી આત્મા અને અનાત્માનાં મૂલ્યાંકનો મારી આત્માને જ વ્યવહારમાત્રમાં પ્રસ્થાપિત કરવાની-મૂલ્યવાની જે દુનિયા તે વિવેકપ્રાપ્તિ છે. ।

૭૧૧

અને આ વિવેકજ્ઞાન એને નથી ? સૌ આત્મા અનાત્માને લગતી ચર્ચા કરે છે નિશાંગો, કોતેજો કે પ્રવચન સ્થળોમાંથી આત્મા અને અનાત્મા જૂદા છે, ધર્મ, ગુણો, કર્મ, શીને, એ મે વચ્ચે જરા પણ સામ્ય નથી, એટલું જ નહીં વૈષમ્ય છે એમ કોણ નથી જાણતું ? વળી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારો પણ આ બધું તો સમજાય છે ! હા સમજાય છે અને તે બરોમર છે જો એ બરોમર છે તો પછી એ શાસ્ત્ર લખવાની જરૂર જ નથી ! કેમ ? કેમ ॥ આ શાસ્ત્ર લખ્યા પછી, વચાયા પછી, લખાયા પછી, પ્રવચનદ્વારા છણાનટ કર્યા પછી પણ માણસનો સસાર પહુના જેટલો જ ન સૂકાયેલ જોવામાં આવે છે શાસ્ત્ર લખ્યા એટલે સસાર સૂકાતો નથી, અને આમ જો એ સૂકાતો ન હોય તો પછી એ બધાની જરૂર જ નથી ! વિવેકખ્યાતિ તો છે જ અને છતાં સસાર પણ છે તમો તો કહો છો કે વિવેકખ્યાતિ આવે એટલે સમાર વિદાય લે હા, વિદાય લે અમો એમ જ કહીએ છીએ-અને ભાગ્યવૃત્તિ કહીએ છીએ-વિવેકખ્યાતિ છતાં જો સમાર ન જ ગયો તો જાણ્યો કે એ વિવેકખ્યાતિ ન જ હતી ઘોણું દેખાય માટે જ બગતું હસ થઇ જાય એમ કોણ કહે માફા વિવેકખ્યાતિ આવે એટલે સસાર જાય જ એ કુન મિદ્ધાત છે તો એ વિવેકખ્યાતિ કેવી હોવી થટે ? જવાબ છે-અવિપ્લવા-આ વિશેષજ્ઞનું રહસ્ય જાણી લે તેને હપયો પ્રશ્ન મૂકવી નહીં શકે. વિપ્લવ એટલે ડાહ્યમડોય સ્થિતિ અસ્થિતિ એટલે અડોલ સ્થિતિ. અકપ્પ સ્થિતિ-અવિચળ સ્થિતિ વદાણ જેમ સૂકાનીવાળું હોય તો બરફરીએ પણ હકારી શકાય તેમ વિવેકખ્યાતિ પણ અસ્થિતિ હોય તો સમારના ભગદરીએ પણ નિર્ભયપણે હકારી શકાય છે ! તો આ ડાહ્યમડોન વિવેકખ્યાતિ એટલે શું ? ડાહ્યમડોય જ્ઞાન એટલે સશય અને ઉચટા જ્ઞાનની-અજ્ઞાનની દુર્ગંધવાળું જ્ઞાન-જ્ઞાન જ્યાંમુખી સશયવાળું હોય, અજ્ઞાનની દુર્ગંધે લપટાયેલું હોય ત્યાંમુખી એ સિયર થતું નથી એટલે કે આચારબૂમિકાએ તેને હિતાના જેટલું મજબૂત થતું નથી ! આથી વિપ્લવ એટલે કે ઉવટે તો જન્મજન્મની વાસનાથી તન્મેજ યજ્ઞેલુ મિથ્યાજ્ઞાન જ છે અને એ મિથ્યાજ્ઞાન જ સાચ જ્ઞાનની કમિયા છે સશય અને ઉવટા જ્ઞાન સિવાયનું જે અમ્યક જ્ઞાન તે જ વિવેકખ્યાતિ છે એટલે કે તાગ્ક-જ્ઞાન છે અને આવું જ્ઞાન ત્યારે જ યાય ત્યારે તે વસ્તુના સાક્ષાત્કારમાંથી જન્મેતું હોય ! અર્થાત્ જ આત્મા અને અનાત્મા-પ્રકૃતિ અને પુરુષ-દેશ અને દેશનું જે સાક્ષાત્કારમય જ્ઞાન તે જ “ અસ્થિતિ વિવેકખ્યાતિ ” છે આનો અર્થ એ કે અનુભવ સિવાયનું જ્ઞાન, ર્જુની વિગાની પેરે, છેત્વી થડીએ રજો છે આથી આત્મા અને અનાત્માનું વામિક જ્ઞાન કે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મામ નહીં આવે કલ્પનાના લાકડાંએ

કે વાતનાં વાંચે કોઈ ધરાતું નથી. અને આથી જ સાક્ષાત્કારનાં મૂલ્ય છે. અર્થાત્ ભૂમિકાક્રમે જોઈએ તો પહેલાં આત્મા-અનાત્માનું શ્રવણ, પછી મનન, પછી નિદિધ્યાસન અને અંતે દર્શન આવે. એ દર્શનાત્મક જ્ઞાન જ આચાર પ્રેરક બની શકે. કેમકે એ જ્ઞાન તત્ત્વસ્પર્શી છે. એ સિવાયનું જ્ઞાન છેદ દેનારું નિવડે. અહીં દર્શનાત્મક સમજની વાત છે. અને એ સાધનાનો વિષય છે. જીવનભર જે સાધના કરે અને યોગ્ય દિશામાં સાધના કરે તેને અવશ્યમેવ આ જ્ઞાન મળે, છેવટની જ્ઞાનભૂમિકા તે અવિષ્કવ વિવેકખ્યાતિ છે. વિવેકી સમજથી વાસનાસહિત મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાન ભરતા સંયોગનું અવસાન થાય છે. અને સંયોગનું અવસાન થતાં દુઃખત્રયનું અવસાન થાય. અને દુઃખત્રય જતાં જ બ્રહ્માનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે કે કેવલાદૈત રિયતિમાં રમાય છે.

વિવેકી સમજ જ દુઃખત્રયના નાશનો એકમાત્ર ઉપાય છે, એ એના ઉપરથી સમજાવું જોઈએ, એટલે કે એ વિચારસરખીને અતુસરીને જીવનનો ક્રમ ગોઠવાવો જોઈએ. અને વ્યક્તિની પેરે સમઘિને પણ આજ ન્યાય લાગુ પડે છે. દુનિયાભરના પુરતકા કે શાળાઓ, કે કોલેજો, કે મહાવિદ્યાપીઠો, શિક્ષકો કે આચાર્યો, વિવેકને યોગે ત્યાં સુધી જ અર્થવાળા છે. વિવેકથી વેગળા થતાં આ બધાય સૌભાગ્ય વગરના છે. માનવજાતની શિક્ષણપ્રથામાં આ મૂળ વિવેક જો પાયામાં રાખવામાં આવે તો અગાધ અધારમાં અક્ષણનું, જગત થોડા વર્ષે પણ પાછું અજવાળું જુએ. વિવેક કે અવિવેકમાંથી જ ધરતુનાં મૂલ્યાંકનો જન્મે છે. એ મૂલ્યાંકનો ઉપરથી જ વર્તન થાય છે. વર્તનથી જ સરકૃતિ ધડાય છે, વ્યક્તિ અને સમઘિ સુખ કે દુઃખ મેળવે છે. આજની લારે અર્થશૂન્ય દોડધામ આ વિવેકના અંધાપાને આલારી છે. માણસજાતની નેતાગીરી આજે ગદ બૂલેલી છે. અને આથી દુનિયા આજે શાંતિસૂતી થઈ છે. અને આ હેતુથી જ આવા સત્યપથદર્શક શાસ્ત્રો કે વિચારકોના વિચારોથી દુનિયામાં સાચા અર્થમાં કાન્તિ આવશે. પ્રભુ એ દિવસ જશ્દી આણો-અસ્તુ. વધુ હવે પછી.

(૬૫)

પ્રિય ભાઈશ્રી, ૨૦/૧૦/૨૦૧૫

બીજી બધી ટપ નો પતાવીને આપને લખવા બેઠો છું. અત્યારે સમય થોડો જ છે કેમકે ગીતાનધુ અંગે બીલીમોરા પ્રેસમાં છ ની ગાડીએ જવું છે છતાં થોડું પણ લખાય અને એ રીતે સમયનો ઉપયોગ થાય એ લોભે લખી રહ્યો છે, હૈયું પણ કાંઈ બળમળ થયા કરે છે ધણી વેળા એવું થાય છે આપણને કારણ નથી જ સમજાતું અને આથી નિષ્કારણે જ હૈયું જળ્યા કરે છે. ધ્યાન પરમાત્માની દૂલવણી થઈ હશે નહીંતર અપ્રસન્ન થયાતું મુશ્કેલી કારણ જ નથી સિવાય કે પરમાત્માની દૂલવણી, ઉદાસીનતા કદી હોઈ શકતી જ નથી સ્વયં જે આપણે આનંદમય છીએ તો પછી ઔદાસીન્ય કોઈક પણ ટેકાણે થએલા આત્માપરાધનું જ કળ હશે આ લખવા બેસો છું, ત્યારે પણ હૈયું કાંઈ જાડી અન્યથા વેદના અનુભવી ગણું છે. હૈયું પરમાત્મા નથી જોયો તેની એ સજ્જ તો ન હોય. પણ જાણે રડુ રડુ એમ થઈ રહ્યું છે કાંઈ ઉચ્ચ વસ્તુને માટે મન મૂકીને અનુભવતું હશે ? કે પછી કાંઈ દુન્યવી ધન-શક્તિથી એ દેખીતું થઈ લાચાર બની આવું ઉદાસ થયું હશે ? બાઈ ! ગડવાનો પણ એક અનેરો આનંદ છે કાંઈ અદૃશ્ય અદ્ભુત આકર્ષણ હોય છવનની પેને પાગ કાંઈ રમણીય પણ પડદા પાછળનું મોલાવી રહ્યું હોય, કાંઈક સરસ જાણે નોતરી રહ્યું હોય પણ તેની નિકટ પહોંચાતું ન હોય, જાણે કૃતાર્થતા આવી પહોંચી હોય ને છે ની પળે સગડી જતી હોય એવી માર્ગિક વેદના થાય છે જાણે રડીને સમુદ્ર ભરી હઈ જાણે મહાનલની આગે સળગીને સૌને સળગાવી હઈ જાણે ધટધટમા પ્રસરી જઈ સર્વમય થઈ રડુ અને જગતને મુશ્કેલી કમડનુથી પળપળ નવરાતુ-પ્રેમની સરિતાએ-પ્રેમની મદાકિનીમાં ન્દાતું અને ન્દવરાવતું-આવું બધું થાય છે બ્દાયા બાઈ ! પ્રાણની માફક પરમેશ્વરનો પ્રેમ પરિભ્રમ-પ્રેમાનિગમ પાગ્રા સિવાય-જગતની અવસ્થામાં તેની રૂપમાધુરી અને સ્પર્શમાધુરી અનુભવ્યા સિવાય-તેનો પાવન સ્પર્ગો રોમાય અને મનોનયન વાણીની લખનમય સ્તમ્ભતા અનુભવ્યા સિવાય-તેની ગોદમાં બેસવાનું પગમ સોમાગ્ય માળ્યા મિત્રાય કેને એન પડે ? 'ધા' 'ધા' 'ધા' મોય બોલતા મદાધોળી મુખેવને છ મદિનાની દીર્ઘ મમાધિ થઈ જતી આનંદોદ્ભા અચાનક સગી પ ના તેમને આનેમા લાવવા પ્રયત્નો કરવા પડ્યા ભગવાન ગમકૃષ્ણ પગમદમ-મા' કહેતા સાથે બદિર્ભાન બ્રહ્મા જતા ! મદાએતનમા ગમ્મવ થઈ જતા ! ચિત્રવત્ સ્તમ્ભ તા' જતા ! 'હરિભોલ' મદેના સાથે જ નૈનન્ય મદાપ્રતુ મમાધિતીન થઈ જતા ! સૌમા મદેના હરિને

જ્ઞાનની સખાટી પર છતાં કરી દેતાં । હૃદયપતટો કરી નાખતાં । અહની કોરતાને-લોખડી દૃઢતાને પીંગળાવી નાખતાં । પ્રિયના નામરમરણુમાત્રે આ મહાત્માઓના નેત્રમાથી મગોત્રી જન્મોત્રી વહેતી । આવુ આપણને ન થાય ત્યાં સુધી શું એનું શી કળ । પરમાત્માને મહાપ્રેમ આપણને જ્યાં સુધી રસમય ન કરી ચૂકે ત્યાં સુધી શો આનન્દ ! તે આપણને તેના ત્રિગહે ન રહાવે, પાણીથી પાવેશ ન કરી ચૂકે તે શી મઝા ? આમળ પણ એક વેળા હામ્યુ જ હતું કે પરમાત્માને પામવો હોય તો ગોપીને ગુરુ કરો આપણામાં ગોપી ન જન્મે ત્યાં સુધી યોગ પણ વાઝીઓ જ જાણજો લૂખા અને નીરમ જ્ઞાનને કેવળ શું કરવું । જે જ્ઞાન પ્રિયના મહામહિમાને છતો કરી આપણને ઓગળી ન નાખે તે જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનનું જ પાસુ મમજનને બ્રહ્માનુભવી નીરસ કેવી રીતે રહી શકે ? પ્રેમચન્દ્ર કેવી રીતે દેહી શકે ? મક્તિરહિત કેમ સમની શકે ? એક દેહમાનમાં રુધાચેના આત્મા ઉપર આટલી અનૂપ પ્રીતિ છે ! તો જેને સૌમા મારે જ આત્મા રમી રહેતો છે એ સાક્ષાત્ સમગ્રય તેને પ્રાણીમાન ઉપર અનૂપ પ્રીતિ વહૂટે કે નહીં । અને એજ પ્રીતિ યોગની સ્વરૂપ ભૂમિકા છે પાનજલ યોગ પ્રેમયોગની પ્રસૂતિ કરી કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે । જ્યાં સુધી પ્રેમયોગ ન પેદા થાય ત્યાં સુધી પાનજલ યોગ વધ્ય છે પ્રેમ અને પ્રેમ જ ફક્ત સૌ યોગોનો એક યોગ છે । સાગર જેમ નદીઓની તેમ ઉપાધમાત્રની સમગ્રભૂમિ છે-પ્રેમ યોગ એ પ્રેમયોગની હિલુપેજ આજે હૃદયસીમતા દર્શે । હીક તો એ પરમપ્રેમની અવરધાનું જ શાસ્ત્રીય નામ છે “અવિષ્ટવા વિવેકરચાતિ” ગયા સુત્રમાં એ વિવેક પ્રમાતિ જ સસારરોગનું એકમાત્ર વારણ-મારણ કે તારણ છે એ જોયું એ વિવેક પ્રમાનિતે પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલ માનવ મહાત્મા યોગીની સર્મજ કેવી હોય છે એનો આંતરપ્રકાશ કેવો હોય છે ? એ બતાવવું એ હવે પછીના સૂત્રનો આશય છે એની સમજમાં આપણી સમજે તન્મય થવું રહે છે પ્રમદે આપણે પણ એ પ્રેમની મહાદશમાં જવાનું છે । અર્થાત્ આદર્શનું સતત રમરણ ધ્યેયવીરને માટે અનિવાર્ય ॥ તો માનવ આત્મા વિકાસમાં પ્માં સુધી જઈ શકે છે એ બતાવતા ભગવાન પતંજલિ કહે છે -

તસ્ય સપ્તઘા પ્રાન્તભૂમિ. પ્રજ્ઞા ॥ ૨૭ ॥

તસ્ય=તેની વિવેકપ્રમાતિ સપ્ત લગતવાન યોગીની સપ્તઘા=સાત પ્રકારની પ્રાન્તભૂમિ.=છેવટની પ્રજ્ઞા=ત્રુદિ થાય છે

મર્થાત્ વિવેકી માણસની છેવટની સાત પ્રકારની સમજ હોય છે. અહીં વિવેકી એટલે આત્માનો સાક્ષાત્કાર પામેલ પુરુષ. અર્થાત્ સાચા અર્થમાં પડિત. જેની આત્મા અને અનાત્માને લગતી સમજણમાં સંશયની કાંકરી નથી, ઉદ્ધતાં જ્ઞાનની ગંધ નથી અને તે ઉપરાંત તત્ત્વને અડકી આવેલી જેની સમજ છે-તે માણસના હૃદયમાં સાત પ્રકારની જ બુદ્ધિ હોય છે અને તે બુદ્ધિ પણ પ્રાન્તભૂમિ હોય છે. પ્રાન્તભૂમિ શબ્દ લગભગ પારિભાષિક છે. ભૂમિ એટલે અવસ્થા. પ્રાન્ત એટલે અત્યંત છેડાવાળી. જે છેડે પહોંચ્યા પછી આગળ જવાનું રહેતું નથી, તેને પ્રાન્ત કહેવાય. સમજણની પણ છેવટની ભૂમિકા હોય છે એ છેવટની ભૂમિકાને મેળવ્યા બાદ આગળ કશું મેળવવાપણું રહેતું નથી.

તો એ સાત પ્રકારની પ્રજાની પ્રાન્તભૂમિ કઈ? વિષયના બેદ પ્રજાના પણ બેદ પડે છે. જિજ્ઞાસા, જિહ્વાસા, પ્રેપ્સા, ચિકીર્ષા, શોક, લપ, વિકંઠપ આ સાતની નિવૃત્તિરૂપી ફળવાળી આ પ્રજા હોય છે.

અર્થાત્ રાજસ તામસ વૃત્તિનો છે દોનો નિરોધ થઈ જતાં અને સત્વ-શુચનો ચોવીસે કલાક સ્થિર ઉભરો થતાં સ્થિર વિવેકી સમજણ માણસને મળે છે. એ સમજ પેદા પહેલાં તો જિજ્ઞાસાની નિવૃત્તિ થાય છે. જિજ્ઞાસા એટલે જાણવાની ઈચ્છા. હેય=સંસાર જાણવા જેવો હતો. એમાં જાણવા જેવું શું હતું? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. જવાબ પણ તેટલો જ સરળ છે. પ્રકૃતિ અને તેના પરિવારમાં આવતી એકે એક વસ્તુ હેય છે. કેમકે એના સંસર્ગે પશ્ચિમ સંસ્કાર અને તાપ દુઃખનો આપણને લાભ મળે છે! તે ઉપરાંત શુભોના વર્તનમાં પ્રતિપજ વિરોધ હોય છે! આથી-
“દુઃસ્વમેઘસર્ગ” એટલું જાણવા જેવું હતું. અને સંસારનું આજ તત્ત્વજ્ઞાન છે ને! જેને એ દુઃખમય નથી જ લાગ્યો તેને માટે એ હેય-તાન્ય નથી જ. તેને તો એ ગમણીયતાનું આગાર લાગે છે. રસનો દરીયો લાગે છે. અને આટલો જ વિવેકી અને અવિવેકી વચ્ચે તફાવત છે ને! વિવેકી તો દુઃખમર્થ સુખને પણ દુઃખ જ સમજે છે. આ બીજામાં-સુખના હૃદયમાં રહેતું જે દુઃખ છે તે વિવેકનેવેગ જણાય એવું છે.

સમાપ્તિ મુખી પહેંચિસા આ વિવેકી ચોગીને જ આ વાન દીવા જેટલી ચોગી દેખાય છે. અનુભવાય છે. એને હવે એ સમજાવવા શાસ્ત્રના આધારની જરૂર નથી. હવે એ જન અનુભવે, જાતની નજરે જોઈ શકે છે કે દુઃખી છે આ દુનિયા. પણ તમારો મારીને મોડું લાવ રાખવાની એને જૂની રેવ છે! સમજણની ભૂમિકાએ ચોગીને આનો અફર નિશય થઈ ચૂક્યો હોય છે.

અને આથી જ એ એતરમાં અણી મળે છે કે દુઃખદુઃખ સંગા હવે છે. અને તેને મેં આથી લીધો છે. હવે એ હેવને લગતુ મારે કશુ વધુ જાણવા જેવું રહ્યું નથી. સંસારને લગતું વધુ જાણવા જેવું રહ્યું નથી એ જ આ મમજની સીમાદોરી છે. અર્થાત્ વિવેકની નજર આનાત્મા દુઃખદાયી છે એ સમજી જાય છે અને તે પ્રમાણે તેના જીવનમા મુલ્ય આકે છે. દુઃખને કાંઈ વેચાતું સેવા થોડુ જ ઈચ્છે કે સંસાર જો દુઃખ છે અને આપણે જો સુખના ગળતુ જ છીએ તો દુઃખનો રાગાધિક ત્યાગ આપણા મનના વડજીમાં હોય છે. આથી સમજતુ સંસારના રાગાધિક, અકૃત્રિમ, સદૃશ ત્યાગ માટે સદા તૈયાર હોય છે. અને સંસાર મનોમય છે. વાસનાની રમેળી છે. વિવેકજ્ઞાનનો જોનામાં સરકારે, પ્રભુકૃપાએ, આત્મકૃપાએ કે કાંઈપણ અન્વ નિમિત્તે ઉદય થઈ જાય તે સંસારની કિંમત હેય તરીકે જ આકરો. આપણને આતુ સાંગે છે કે જો કુદરતી દુઃખના પાસમાંથી છૂટવાની વૃત્તિ થાય તો જાણુએ કે કે વિવેકજ્ઞાન આપણામાં આવી ચૂક્યું છે.

જિજ્ઞાસાની નિવૃત્તિ બાદ બીજી અવસ્થા, સમજણની સીમાદોરી તે જિજ્ઞાસા નિવૃત્તિ છે. જિજ્ઞાસા એટલે ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા. શું ત્યાગવાની ઇચ્છા? તો હેવતુ કારણ શું? અવિદ્યા વગેરે પાંચ ક્ષેત્રો. ત્યાગ કરવા યોગ્ય એ પાંચ ક્ષેત્રોને એવો નિવેકી તણ ચૂક્યો છે. વિચારિવેક વગેરેના વિરોધી એટલેકે હવર હદપણે ત્રમૂખી તેણે અવિદ્યા અરિમતા વગેરેને મૂળમાંથી જ હણેડી માખ્યા છે. હવે, એને આગળ ત્યારવાતુ કશું બાકી રહેતું નથી આ છે એની સીમાદોરી. તણ ચૂક્યો છે હેવના હેતુઓને. હવે આગળ કશું તળવા જેવું નથી, એ એને હદપણે જાન અનુભવે સમજાઈ જાય છે. આમા પણ વિવેકના મૂલ્યાકનો જ છે. અવિદ્યા વગેરે દુઃખના કારણો છે. માટે સુખાર્થીથી એ જખાની સંગ્રહ નજ થાય. વિદ્યા વગેરે સુખનાં કારણો છે. આથી સુખાર્થી માટે એમનો સચય ધર્મ છે. એ આ યોગી કરી ચૂક્યો છે. પરિણામે ક્ષેત્રોનો સહને માટે ત્યાગ જ રહે છે.

સમજણની ત્રીજી સીમાદોરી તે પ્રેક્ષા-નિવૃત્તિ. પ્રેક્ષા એટલે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા. શું પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા? તો હેવતેવું જાન! એટલે દુઃખના કારણોનો નાશ, એ પણ એક જાનનો દહતમ નિશ્ચય જ છે. નિરોધ સમાધિદારા આવો યોગી નિશ્ચય કરી લે છે કે પ્રકૃતિ અને યુગુપ્ત સયોગનો અભાવ એટલે જ જાન છે. આથી આગળ એને કશું વધારે નિગિહ કરવાતુ રહેતું નથી. આ જ એની સીમાદોરી.

રહ્યા છે! તેની સાથે મારુ ચિત્તસત્ત્વ પણ લીન થયું બધું છે! મારાં મનને
 દેનારું કૃત્ય બધું છે! હવે કોઈ પ્રયોજન રહેતું ન હોવાથી એ ગુણોનો
 ભાવિમા કદી પુદ્ધિ વગેરે વિશેષરૂપે દ્રષ્ટાન્ થવાનો નથી આ નિર્વિચિત્રિત્ત=
 નિરાસય જ્ઞાન એ મહાગમ્ય અવસ્થા છે! પોતાની ચાતુ દેહને આ તે
 જરૂર અનન્ય પ્રકૃતિ થવાની જ છે!—આવે નિરાસય બધું નિશ્ચય તેના કૃત્યમા
 સદા દાગરૂ હોય છે! અને આથી એને હવે ભાવિનો બધું નથી અકૃતાથ
 ઉપન માટે તો “મહત્તીચિત્ત” નો ભાવિભવ અનામત હોય છે!
 દ્વિતીયાદૃષ્ટિ ભય ભવતિ—બીજાથી નિશ્ચય બધું થાય છે! હવે અહીં તો
 અદ્વિતીયતાનો અનુભવ છે! અને આથી જાણને બધું લાગવા માટે છે!
 આજસુધી જે બધું એને જન્મોજન્મ પન્થનો હતો તે બધું હવે એનાથી
 જાણે છે! અને એની છાયામાંથી સદાને માટે લાગે છે વિનગતની પેઠે એવો
 આત્મા કેવળ નિર્ભય થઈ જાય છે! અને સૌથી જમરો બધું તે મોતનો
 અહીં તો હવે મોત ન થઈ જાય છે!

અને આ છ એ ભૂમિકાને આતે—પરિણામે આવે છે તે સ્વરૂપાવસ્થાન
 ચિત્તવિનયની અવસ્થામાં પ્રવૃત્ત ગુણાતીત થાય છે સ્વરૂપમાં અને સ્વમદ્ધિમામાં
 તે નિત્યચિત્ત બને છે ચિદેકરસ થાય છે! કેવળ થાય છે અને કેવળ-
 અમિથિત—ગુણસંગઠિત થયેતો તેવો આત્મા પુરુષાત્માની સાથે સમમ પામે
 છે! આ છે કેવળની ભૂમિકા આથી આગળ કયાંયે કોઈએ કદીએ જવાનું જ
 નથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર અને તદ્દરૂપે ઉપતાપન અને ત્યાગ નિરન્તર
 અસિદ્ધિ એ માનવઆત્માના વિકાસની અવધિ છે! અહીં હવે ચિત્ત નથી
 વિપરીત કલ્પના નથી બધું નથી સદેહ નથી સાક્ષાત્ જાણે જાણમાં રહેવનું
 છે! આથી આ ચરમ ભૂમિકા છે! આ ત્રણે ભૂમિકા મહાન છે અગર
 તો કહો પ્રવૃત્તિ રમ્ય છે આ છે સ્ત્રી અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થતા ચિત્તની પરમાત્માની
 ચિત્ત-આત્મા મુક્ત થાય છે! અને આથી જ એ ત્રણે-ત્રણના સમુદાય
 સ્વરૂપને “ચિત્તચિત્ત” નામે યોગીઓ યોગ્ય છે!

બધું આ સાત પ્રકારની નાન્તભૂમિ પ્રાપ્ત એને મો તેજ આત્મા
 નિર્મલ છે તેજ ઉન્નમુક્ત છે તેજ કુચળ છે તેજ અચરદેહી આત્મા
 છે તેજ અનિવરિત્ત છે!

ભાઈ! આ તમ્મર આવે એટલી ડિયાર્થ જોતા આપણને નિગ્રાશ થવાનો
 પણ સભન છે! આટલું બધું જોના જતાજ આપણને ચક્રી આવવાનો
 સભન છે! આપણે શ્યા? એ પ્રશ્ન ચર્ચ આવવાની શક્તિ છે! આપણે એ
 અવસ્થાએ ક્યારે? આ મુઝનણની સલાવના છે! પણ તેથી જ-એની ઊંચાઈને
 કરણે જ એને માટે પ્રયત્ન કરના જેવો છે અરે! દ્વતમગો હિ નાગાના
 પ્રહાણ્યો ગિરિવિદારણે-હતનો ભગ છે મધ્ય દાથીનો ગિરિદારણે-
 સમજવાતુ તો એ છે કે આપણે ભને એટલા ઊંચા આજે નહીં જઈ શકતા
 હોઈએ-પણ માનવ આત્મા આટલી ઊંચાઈએ જઈ શકે છે એજ એણુ
 પ્રેરક છે? કાળાં માથાનો માનવી ટેટની પ્રગતિ સધી શકે છે! વળી આટલે
 ઊંચે ગયા સિવાય છૂટકો જ નથી! રોકળ કરતા પણ જવાતુ જ છે અને
 હસતા હસતા પણ જવાતુ જ છે! ત્યાં ગયા મિવાય આરો નથી માનન માને
 કે ન માને એણે જન્મેજન્માતરમા પણ પરમાત્માતુ મિનન કરનાતુ જ છે!
 તે પછી આજથી જ કા નહીં? જેટલું ચાલ્યા તેટલું તો સહી અહીં તો
 ભગવાનની ભાષામા કહીએ તો નૈહામિન્મનાશોઽસ્તિ અને વળી પ્રત્યવાયો
 ન વિચતે! એટલું જ નહીં-સ્વરૂપમપિ અસ્ય ધર્મસ્ય હેય તો ત્રાયતે
 મહતો મયાદ્-નમ આજ છે પ્રેમની ચરમસીમા જે પ્રેમ પ્રેમયોગમા
 પૂરો પાનરધો નહીં થાય તેનો ભેય નાશ નહીં પામે! જસ તો અજે અહીં જ
 વિશ્વે પ્રમુકપાએ આગળ હવે પછી એજ

॥

હિ ભાઈના હેતુકદન.

(૬૬)

પ્રિય બાઈશ્રી,

યોગની ધૂનમાં વ્યવહાર પણ વિસરી જવાય છે ને? નમાનું કુશળ તો આજે કેટલાયે દિવસથી પૂછાતું જ નથી યોગ તો સર્વદેશીય ફક્ત આપે. સમપ્રમાણ્યતા જો કળાના સૌન્દર્યનો પાયો હોય તો જીવનકળાના સૌન્દર્યમાં યોગ સમપ્રમાણ્યતા દેનારો હોવા જ જોઈએ. આથી વ્યવહાર કે પરમાર્થ-બંનેમાં દક્ષતા હોવી જ જોઈએ. યોગી એટલે એકાંતવાસી જ. કુનિયાથી દૂર દર ગ્રામમાં જ વસતો. સંસારથી સદા અલગતો જ. જરા જરામા દુ-ધર્મ વ્યવહારને ભાડતો જ. હંમેશાં સંસારને નિન્દતો કે અવમાનતો જ-આવી કંઈ વિચિત્ર કલ્પના યોગી વિષે સામાન્ય જનતા સેવે છે. બાકી વસ્તુગત્ય તો આતુ' નથી જ. યોગની કસોટી જ તો વ્યવહારમાં છે. યોગ માનવને કર્મવ્યમાં અખંડ એકાગ્રતા આપે. ફલમાં અખંડ અનાસક્તિ આપે. કરવામાં મગ્ન આપે. ભોગવને તટસ્થ કરે. અને આથી યોગ એ દિવાળીની માફક, દિવસે એક વખત-નક્કી કરેલે વખતે જ ન હોવો ઘટે. તિથિની માફક રોજ હોય-અને કાણેકાણુ હોય, યોગીને તો પળેપળ દિવાળીની જ પળ, પળેપળ પુત્રોત્પત્તિનો જ ઉત્સાહ, પળેપળ મધુરજનિનો જ અખૂટ અને નવલ આનંદ. પળેપળ સ્મિતની જ પળ, પળેપળ લાલની જ પળ, ચાતુ ગાડીએ કંઈ પણ પ્રમતિની નથી? આથી યોગી તો વ્યવહારમાંએ સુંદર, પરમાર્થમાંએ સુંદર, જનમાં એ સુંદર, મરણમાં એ સુંદર, સૌભાગ્યમાં એ સુંદર, વૈધવ્યમાં પણ સુંદર! યોગ જીવનના સર્વદેશીય સૌન્દર્યનો પાયો છે. યોગીની ખૂબી જ કંઈ એટલે છે. આ સૌન્દર્યધામ યોગ એ જીવનની એકમાત્ર સાધના હોવી ઘટે. ઠીક, તો મઠ કાલે બપોરથી એ અધૂરી રહી ત્યાંથી આજે દવે આગળ ચાલીએ ને? ચાલનાર કેઈકે દિવસ પણ નિશ્ચિત ધામે પહોંચશે. ચીકની મડપે નહીં તો કાઠીના વેગે તો ચાલીએ, ખેર!

મઠ કાલે યોગીજનને પ્રાપ્ત થતી સાત પ્રકારની 'પ્રાન્તભૂમિ પ્રગા' જોઈ. માનવ આત્મા કેટલો વિકાસ સાધી શકે છે એ સમ્પત્તિને આપણે નિદાણી. આજ પળે માણસ ધારે તો કેવડ ચર્ધ શકે છે. પણ એ મારને

નથી. ધારે તો કરતો નથી. કરે તો ચોખ્ખ કરતો નથી. ચોખ્ખ કરે તો ટકતો નથી. ટકે તો છેવટ સુધી ટકતા થાકી જાય છે ! પ્રયત્નને તો વિરામ ચિદ્ન હોઈ જ ન શકે પ્રાન્તભૂમિ પ્રણને મેળવી શકે એવું મનુષ્ય જીવનભર શુદ્ધ પધ્ધતિઓ જ ગર્યા કરે-પાર્થિવ આકર્ષણોની જીવલેણ માધુરીમાંથી છૂટવા પત્ત જ ન કરે, ભગવાનની ભાષામાં “**પતાવા इति निश्चितः**” ના છેક નાના કૌંસમાંથી નીકળવા જ ન ઇચ્છે-એ કેવી કંઠુજીવા છે ? જાણી જોઈને, માણસ દુઃખી થાય છે. એને સુખ ગમતું નથી. એટલે કે સુખની કિંમત આપવા એ તૈયાર નથી. અને દુઃખની કંઠાણો આપે એટલી ફરિયાદ પળેપળ કર્યે જ જાય છે ! આથી વધુ પતન કયું ?

પણ અમ્મ કેવળ પાણી ચઢાવ્યે યોગ થોડો જ સિદ્ધ થાય ? હવે તો વિવેકખ્યાતિ મેળવીને જ વિરમવું ઘટે. અને વિવેકખ્યાતિ કાંઈ બળદ તો ચીજ નથી. પૈસા આપીને ખરીદાય એમ નથી. કોઈની આપેલી કામ આપની નથી. કોઈની તુમિએ અર્દો કોઈ તુમ થતો નથી. તો હાનના ઉપાયરૂપ વિવેકખ્યાતિ કેવી રીતે મેળવાય ? કેવી રીતે માનવમાત્રની પહોંચમાં એ આવે. અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય શો ? ભગવાન પતંજલિ કહે છે :-

योगાંગાનુષ્ઠાનાત્ અશુદ્ધિદાયે જ્ઞાનદીપ્તિઃ આવિવેકરપ્યાસેઃ ॥૨૮॥

યોગાંગાં=યોગના અંગોના આચરણથી અશુદ્ધિઃ=અશુદ્ધિનો નાશ થતાં આવિવેકઃ=વિવેકખ્યાતિ પર્યન્ત જ્ઞાનદીપ્તિઃ=જ્ઞાનની ચમક ધાય છે.

અર્થાત્ જ હવે શરૂ થતું પ્રકરણ આપણા જેવા સામાન્ય માનવો માટે અતિ અગત્યનું છે. વિવેકખ્યાતિ, મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે- અને તે યોગનાં અંગોનું અનુષ્ઠાન. યોગનાં આઠ અંગો છે. તે તમામ આગળ આવનારાં છે, એ આડે આઠ અંગોનું વિધિપૂર્વક આચરણ કર્તવ્ય છે. શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે એ આડેઆઠ અંગોનું આચરણ અર્દો વિહિત છે. આથી યોગાંગની આચરણ ભૂમિકાએ પણ શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જેમ જેમ માણસ યોગના અંગોનું નિષ્ઠાપૂર્વક અને વિધિપૂર્વક આચરણ કરે છે તેમ તેમ તેના હૃદયની અશુદ્ધિઓ ક્ષીણ થતી જાય છે. અને જેટલા પ્રમાણમાં તે અશુદ્ધિઓ ધોવાય તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાનની-સાત્વી સમજની ચમક પણ વધતી જાય છે.

તો એ અશુદ્ધિઓ કઈ? પાપ અને ક્રમ્ય મહિન પાપ પર્વસાગી અવિદ્યા જ મુખ્ય અશુદ્ધિ છે જેમ જેમ યોગના અંગોનું આચરણ મર્યાદિત થતું જાય છે તેમ તેમ, મૂળના ઠિરો અધારની પેરે અજ્ઞાનની ગદડી દૂર થતી જાય છે! અને જેમ જેમ અજ્ઞાન વેવાનું જાય તેમ તેમ તે પ્રમાણમાં જ્ઞાનની ચમક વધતી જાય છે જ્યારે અશુદ્ધિ ધોસાકાને શૂન્ય થાય છે ત્યારે જ્ઞાનની ચમક ખીનીને પૂર્ણ થાય છે! આ જ્ઞાનની ચમકની ઉત્પત્તિ હદ તે વિવેકપ્રધાતિ છે પરિપૂર્ણ સમ્બદ્ધ જ્ઞાનની નિમલતમ અભિ વકિત તેજ વિવેકપ્રધાતિ છે! આમ યોગના અંગોનું અચરણ અશુદ્ધિના વિયોગનું કારણ છે કુનાડો જેમ હેઠના યોગ્ય વૃક્ષના વિયોગનું કારણ છે તેમ તે ઉપગત એજ પ્રાપ્ત કરના યોગ્ય વિવેકપ્રધાતિની પ્રાપ્તિ કારણ છે ધર્મ જેમ સુખની પ્રાપ્તિમા કારણ છે તેમ આથી તમામ યોગોના અંગોનું આચરણ જ આપણે માટે ધોખીધાટ છે! યોગોંગોનું આચરણ જ આપણે માટે અત્મદર્શનનો રાજમાર્ગ છે! સ્વરૂપમાં વિરાજવા માટે યોગોંગનું અનુષ્ઠાન જ એક માત્ર ઉપાય છે

જો વ્યક્તિ યોગોંગનું સેવન કરે તો વ્યક્તિત્વે અને સમર્થિત્વે જો કરે તો સમર્થિત્વે આ શુદ્ધિ અને શુદ્ધિ સાથે સાચા જ્ઞાનની નિર્મલ પ્રખ્યાતિનો લાભ મેળે છે! અને આથી જ માનવ જાતિએ જો શુદ્ધ થઈ સાચી સમજથી સંપન્ન થતું હોય તો ધેયસામેષ. પડ્યા છે!

આટલું જો સમજાય અને સ્વીકારાય તો માનવ માટે પ્રગતિ કે ક્રાંતિ આણી શકે સાચી અને અદ્વર, વસ્તુમાત્રના પર્યાય મૂલ્યાંકન કરતી સમજ જ તારક છે! જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં વ્યાપેલી અશુદ્ધિને દૂર કરવાનો આજ માર્ગ છે અર્થાત્ જ ઝેનરણીના ક્ષેત્રમાં જ ધરમૂળથી આપણે ફેગફાર કરવો ધટે વ્યક્તિ કે સમાજ જીવનનો પાથો જ યોગોંગના આચરણ ઉપર હોવો ધટે જો એના પાયા ઉપર સમાજ ગપ્પૂ કે માનવ જાતિનું અલુતર થાય તો સાચી મસ્કૃતિનો રાજપ્રાસાદ ચણાય! અશુદ્ધિના ઉપર રચાયેલ સમાજ કે પ્રજા કે માનવજાતિ પતનો-મુખ જ ■ શુદ્ધિની નીર ઉપર મડાયેલ સમાજ પ્રગતિ શીન શીન અને ગુલુસપત્ર બને છે આથી આચરણ એ અગત્યનું છે જો કરે તે પામે છે અને આજ કાલે યોગોંગનું આચરણ એક માત્ર સમર્થિ કે વ્યક્તિત્વે માટે ધર્મ છે પ્રભુ આપણને શુદ્ધ કરે! બસ તો ૧૧૦ પાગ્યા છે

બિ લાઈના હેતવેન

(૬૭)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

દેવાના ઝંડાણમાં જાણે યોગ સિવાય કશું ન કરીએ તો ઠીક એવો ભાવ રહ્યા કરે છે. અને પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં જાણે પ્રતિપક્ષ યોગના વેરીઓનીજ મુલાકાત થતી અનુભવાય છે. સંસારનો આખોય ઇતિહાસ એ ગમદેયની જ બહુરંગી અને બહુરૂપી કથા છે ને ? શાસ્ત્ર કહે છે પ્રતિપક્ષ યોગ વ્યાપ્ત રહે. ફરિયા કહે છે—પ્રતિપક્ષ ગમદેયોમાં રમતા રહે. જીવને અને તેમાંયે ખાસ કરીને જાગૃત થવા ઇચ્છના જીવને આવો જાણે દ્વિપતીક યોગ થાય છે ! અને એ જો—મસાર અને યોગ—એ જોની વચ્ચે, એ જોના સંબંધની વચ્ચે, જાણે જીવ જોયાનો રહે છે ધડિયાળના લોલકની પેરે કવચિત્ યોગ તરફ તો કવચિત્ મસાર તરફ દોળે છે ! સંસાર એ જૂની પત્ની છે ! યોગ એ નવી છે. નવી તરફ વધુ જોયાણુ, વધુ ભાવ, વધુ આકર્ષણ થવું જોઈએ. ઓછામાં ઓછું અવદાર ભૂમિએ તો આ જોવામાં આવે છે. પણ અહીં તો એથી હલકુ જોવા મળે છે. જૂની પત્ની જ જીવને એવી તો ખેંચે છે કે નવી તો ખીચારી હેતતાઇને—છંડાઇને જોતી જ રહી જાય છે ! જૂની પાસે જીવને કાપૂઆ ગમવાના બસા, લાવા ઉપાયો છે અને નવી તો અણબધું સામર્થ્ય મળે. અનૂટ વફાદારી મળે ! જીવ તો ખર્ચાઇ ગયેલો, પરવારીને નીને શોધવા નીકળેલો ! એટલે અચકા ! જુવાનીનું જોમ જે શુંભાવે તે યોગને શું માપે ? કાણ જાણે કેમ પણ આપણા લોકોમાં એક એવી માન્યતા થઈ પાવીને બેસી છે કે બગવાન તો ધડપણમાં જ જાળાય. ઊંચા જીવનની વાત તો મંમારના કાચરોડાગર્ગમાંથી પરવારીને જ કરાય ! જુવાની તો ભોગમાં જ વટાવાય ! અને ધડપણે યોગ વગેરેની કથા ફગાય ! આ બુદ્ધિનું નર્તુ દેવાણું નથી ? માયી વાત તો એ છે કે જુવાની જં યોગની સાધના માટે ખર્ચી જતી જોઈએ. યુવાન માત્ર મદાપોગી હોવો ધટે. યોગી થઈને—બગવાનને પામીને પછી જ તેની સૃષ્ટિમાં રહેવાની, વર્તવાની, મજા—માયી મજા અનુભવવ છે ! અરે ! એટલું જ નહીં યોગસાત્ર વગેરે પ્રત્યે ભદ્ર ગણાનો સ્થાન જ યુગની દૃષ્ટિએ જુવે છે ! આટલેથી જ પનનું દેવ નેત્રે ફરે ! પણ એથી પણ આગળ યોગાદિ શાસ્ત્રના અભ્યાસ કે આચરણને અવરદાર મનીને અવગણે છે. યુવાન પેઢીને એવું લાગતાં કે આચરનાં શસ્ત્ર નેટલા બધા અવગણે દેખા કરે છે ! મનુષ્યને માયા અર્થમાં મનુષ્ય

યનાવનાની માધના અપકારીને, મણે જમ હતા હોય એવો અભિનય કરે
 છે। આવો ભદ્ર સમાજ મૂળમાં જ ખીન પ્રાણીય છે દર્શનદીન છે
 હાયાતા ચાવના ને બહાઈથી સગ્ગ શણગારેના મુગ્ધ જેવો છે। જે સમાજ
 ઉપાધિની દૃષ્ટિએ જ કેળવણીને માપતા રીખ્યો હોય તેની નજરમાં આ
 મિત્રાપ ખીજુ આવે પણ શુ ? આવા ભદ્ર સમાજથી ભગવન બચાવે એના
 અત્પર્યાઈ છવે સાચે જ દવાપાત્ર છે ભાગત સ્વનત્ર થયુ છે। એની
 સ્વતંત્રતા પ્રતિબાને પૂરેપૂરી પ્રકાશિત કરે તોજ સાચા અર્થમાં ઉજવાય
 આપણને હવે ગાંધીએ અને જવાહરજીને બોધે પડે અને મુખ્ય બોધે।
 યોગની સાધના મિત્રાપ એ કેમ સમજશે ? ભારતની જુવાનીને જુવાનીના
 આનંદમાં જ ભોગમાં નીચોવાઈ જતી હોય, તો તે ભારે પ્રણાપરાધ સેખવે।
 બોધે આપણી જુવાની ધનિકાસ વાચે ભને-પણ વાચવા કરતા ઇતિહાસ
 રચવે બોધે ગાંધી કે જવાહરના જીવન ચરિત્રે ભને વચાઓ-પણ જુવાનીએ
 એના ચરિત્રે પોતાનાં લખાપ એમ છત્તુ બોધે ગાંધી કે જવાહર યુગના
 વહેણમાં એક કે બિગ્લ જ હોય તેની પાછળની કડુણતા ભેરી બોધે
 પ્રજાની યોગ માધના વૃક્ષી છે પાગળી છે અને આથી વિખૂનિ વિરન હોય
 છે। બાકી ઇશ્વરની દુનિયામાં સૌને એક સરખી મહાન થવાની તક છે
 (મહાતાનાં માપ બૂઝ છે એ નોંધવું બોધે) ગાંધી કે જવાહરનાં મોઢા
 છે-નિરાટ છે-નેનો એકજ અર્થ કે ખીજ વામણા છે। તો એ વામનપણ
 રત્ન કેમ ? યોગની સાધના જુવાની નથી કરતી તેથી। ગાંધીજી કે જવાહરનાં
 મોઢા નથી એઓ તો માણસ જેવો હોવો બોધે તેવાજ છે પરમાત્માની
 સ્વરૂપના પ્રમણેના સાચા માણુગે તેઓ છે અને ખીજ કયા તો માણુસ
 ઓઢા છે અમર તો થવાની ખામ છુટા ગખતા હોય એવું ઓછું કરો
 યોગાગેતુ સાંનિધિ આચરણ સૌને ગાંધી જવાહર જેવા ઉદારચરિત્ર કરી
 શકે છે। અને એમ થાય તોજ માનવ વરીકે વર્તણું કારક ગૌરવ કરો
 હવે પછી યોગશાસ્ત્રના જે યોગ સૂત્રો આવે છે તે સૌને, વર્તે તો, સમજ-
 પૂરક વર્તે તો, મહાન બનાવનારા છે આપણા જેવા મામાન્ય માનવોને
 માટે હવે પડીના સૂત્રો અતિ અમલવાના છે મારુ મારે તો
 એટલા સૂત્રોની લાખ સાહેત કરોડો પ્રત કરારી માનવ જનમાં તેની
 મક્ક દહાણુ કરુ। પણ દરિદ્રીઓને ઉમળકા બહુ થાય। હું તો અર્થદરિદ્રી
 છું પેસાથી એટલા બધા ધારે તો સારા કામો થાય એમ છે કે ન પૂછે
 પાત। પણ પૈસા જેમની પાસે વધવાના છે તેમની કદાચ તેજ કારણે મતિ
 બગડી દશે। ઉમદા અતિ સાચા વિચારોના પ્રચાર માટે માનવ અને કરોડો

કપીઆ ખર્ચા નાંખવા ઘટે. કેમકે છેવટે તો વિકાર કરતાં વિચાર જ કિંમતી છે। દેવળ મોના ચાદી વગેરે ધાતુના અમુક આકારના ચલણી સિક્કામાં જ ગચનાગચો, જે એનો દૂરસ્તીની માફક સદુપયોગ ન કરે, તો સાચે જ પ્યેગના મર્જકો થઈ પડે। એ પૂત્તી પણ યોગની વિચારસરણી સૌએ જોવી જોઈએ। બસા! એક ગમ્મત તો જુઓ। એ લદ સમાજની એક બક્ષિદારી તો જુવો। “ગીતામધુ” માટે પૈસા મેળવતાં ધર્મીનો છૂટી જાય। એ પ્રવૃત્તિ એકે નિર્ધરક પ્રવૃત્તિ ગણાય। એમાં રસજ નહીં પેદા થાય। અને એ સિવાયની દુનિયાની, માનવને અમાનવ બનાવનારી પ્રવૃત્તિઓ તો સાચેક કહેવાય। તેને માટે પાણીના રેલાની પેરે બ્યથ થઈ શકે. હસવું કે રડવું? કશું સમજવું નથી! પણ આપણે નો હસવું જ કેમકે છેવટે તો માનવ-જાનિને ધાકીને પણ સૌને પોતાનાં વચાર્ય મૂલ્ય આપવાંજ પામે, પરિણામે સ્વતંત્રી છન છે એ આધાસને અને શ્રદાએ વર્તમાનમાં પણ હસવું જ ફળે છે। આપણાથી શક્ય તેટલું સાચાં મૂલ્યાંકન માટે રણી છૂટવું એ આપણું -મદ્દાદિદીઓનું કર્તવ્ય છે। વિના શુભે, વિના દુઃખે, વિના ધર્મ્યાએ કે વિના અમર્ષે—જે માયું સામે તે નિર્ભયપણે કહેવું, અને કરવું, સાચાં મૂલ્યોનો પ્રવર્તાવનારો જ કાંનિ કરે છે। શરીરની કીર્તિને વરે છે। અને સ્વરૂપજન જગતને માટે શરીરો એ ઉપકાર નથી, કર્તવ્ય છે। આથી હવે પછીનાં જે મુશ્કેલી આવે છે એના ઉપર સૌ વિચાર કરે, મૌ મંથન કરે, અને જીવનમાં જ્યાં કાપકૂપ કરવી ઘટે કે ફેરવણી કરવી ઘટે ત્યાં શુદ્ધિને ખાતર એટલે કે દેવળ શુદ્ધ સાચો ખાતર તેમ કરે, ક્રિવેકખ્યાતિનો ઉલ્લેખ યોગાંગોના વિધિ-પૂર્વકનાં અનુષ્ઠાન ઉપર છે. તો એ યોગાંગો કયાં? કેટલાં?—નિર્ણય આપનાં અર્ચાન પતંગતિ કહે છે:-

યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ - પ્રત્યાહાર - ધ્યાન-
મમાધયઃ ષષ્ઠાં ધંગાનિ ॥ ૨૯ ॥

યમનિયમ=યમો અને નિયમો, આસન અને પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર અને ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિ-આગમ જેનાં લક્ષણો કહેવાયો એવાં આ ષષ્ઠાં=અઠ ધંગાનિ=યોગનાં અંગો એટલે કે ઉપાયો છે.

અર્થતઃ રોગ સાધ્ય છે અને યમનિયમોદિ આદિ યોગનાં માધન છે. ન પછી મિદિ સંપન્ના આચરણુ ઉપર નિર્ભર છે. સંપન્નાં અનુષ્ઠાનના અભાવમાં મૂલ્ય નહીં સિદ્ધ નહીં થય. આથી જીવનમાં જન છે સંપન્ના

અંતુષ્ઠાન ઉપર. અભ્યાસ વૈરાગ્ય વગેરે પૂર્વે કહેલાં સાધનોનો પણ આ આદર્શો યથાસંભવ સમાવેશ થઈ જાય છે. અભ્યાસનો સમાધિમાં, વૈરાગ્યનો સંતોષમાં, અદ્વા, વીર્વ, સ્મૃતિ, વગેરેના તપ, સ્વાધ્યાય વગેરેમાં તથા મૈત્રી, ક્રુણા વગેરે મહાભાવોનો ધારણા વગેરેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આથી જેણે યોગની છેવટની ભૂમિકાએ જવું હોય તેણે અર્થાગ યોગનો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ. અને કોને યોગી થવાની જરૂર નથી? જો આપણે માણસ છીએ, અને માણસ હોઈને આત્મવિકાસના ઇચ્છુક છીએ તો યોગાંગોનો અભ્યાસ હવેનમાં અનિવાર્ય છે. અને એમાં શુ સ્ત્રી કે શુ પુરુષ, સૌનો એક સરખો અધિકાર છે. દરેક દેશ, કાળ, જાતિનાં આખાં જુદાં માનવ હોઈને, ઉચ્ચતમ આત્મપ્રદેશમાં વિહરવાનું કર્તવ્ય હોવાથી સૌને માટે યોગાંગોનું આચરણ એકમાત્ર મુખ્ય ધર્મ છે. માનવ આત્માની આંતરિક મૌલિક મંગલતાને પ્રકટ કરવાનો આ એકમાત્ર ઉપાય છે. શુદ્ધિ માટે એ તીર્થભૂમિ છે. ગંગા જમનાના નીર તો યોગાંગોના આચરણ સમક્ષ ઝાંખા પડે. સૌને એની સ્ત્રુ લાગે એટલી પ્રાર્થના.

વિ. ભાર્ગવો હેતુવંદન.

(૬૮)

પ્રિય ભાર્ગવી,

પરમાત્માની ક્રુણાએ આજે સાંજે એક પત્ર લખ્યો હતો. સાંજનો શરુ કરેલ પત્ર રાતે પૂરો કર્યો. અને પછી એક વાત યાદ આવી. આજે મારા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવની સમારાધનાની પુણ્યતિથિ છે. આજથી બરાબર દસ વર્ષ પૂર્વે હિમાલયના આંગણમાં સમા દરદારમાં, એ મહામના, ઉદારચરિત્ર, પ્રવચ્છેક, ઓત્રિય અને જ્ઞાનિષ્ઠ મહાયોગીએ ભૌતિક ક્ષેત્રનો ત્યાગ કર્યો હતો. પ્રિય ભાર્ગવી એ મહાત્માના સ્મરણે પણ હૃદય લાવાન્દ્ર થઈ જાય છે! સ્મૃતિ જ હો તો ક્યાં તો પરમાત્માની કે ક્યાં તો મહામાએની! ભાર્ગવી તમે માનશો નહીં-એ ગુરુદેવનો જો આ જીવને સંમર્ગ થયો ન હોત તો ભાવિ ભવ્યકર નિવડ્યું હોત! આજના પવિત્ર દિવસે એ દિવસોની પવિત્ર સ્મૃતિઓ-પુણ્યકાળી સ્મૃતિઓ અજંગપણે હૃદયમાં છીંકી થાય છે! એ પડછંડી કાપા! એ જાગ્ય અને તેજસ્વી લગાડ! એ મદૈવ પ્રસન્ન મંબીર

મુખ ! એ ઊંડી ચિંતનચેરી કરુણામયી આખ ! એ પાતળા અને દૃઢતા સૂચક
 ઝોહ ! એ અનોખી પ્રતિભા ! એ પહાડી પણ મધુગતમ બોવ ! એ અગ્નિ
 કુડ જેવી ઝળહળતી છાતી ! એ કેવળ કૌપીને શોભતી સુખમયી છત્રિ !
 બહાવની મૂર્તિ ! વાત્સલ્યની ગંગોત્રી ! ગ્રેમની જાહનવી ! વિદ્યાની મંદાકિની !
 પવિત્રતાની પ્રતિકૃતિ ! સાક્ષાત્કરની ઉલ્લાસમયી મોહક આકૃતિ ! ઝમ્ઝમની
 મનોરમનિ ! શીવની કૃતાર્થતા જૂમિ ! સદ્ગુણોની જ બનાવટ ! તે દિનસે
 મનમોહન રમતિઓ ફરકાની જાય છે ! રોજનો પ્રાતઃકાળ ! એકાત વાતાવરણ !
 ઓમેઝ પ્રભુમયતા ! રોજ વર્ષો સુંડી સનારે જતો ! અચૂક ધૃતિના સ્વાધ્યાયમાં
 ક્ષીન મૂર્તિને જોતો ! પગે પડતો ! આ ગયે બેઠા !-તો મધુ અને ગ્રેમ છલકાતો
 અવાજ સાલજતો ! એક પ્રકારની રમણીય સ્તંભતાપૂર્વક રમ્મ મળના સામે
 ખેસતો ! ગુરુદેવની મધમીરી જાયાન ખુનતી ! અધિમુનિઓ પ્રણીત શાસ્ત્રોની
 લીટીએ લીંગ ઉઠાવતી ! અને હૈયામાં વસી જતી ! લાઈ ! જીવનના સાત
 વર્ષો એ પૂજ્ય ચરણની સમક્ષ ખેડો ! અને આજે તેમની દયા અનુકરની
 ગ્જો છુ તેમના અમેઘ આશીર્વાદ અનુલની રહ્યો છુ લાઈ ! એ
 ગુરુઋણમાથી કદી મુક્ત થાઉં એમ નથી મને થતા ગમતુ
 પણ નથી ! જેણે મને માટીમાથી માણસ બનાવ્યો-જેણે મને માનવ
 જીવનના મૂલ્યાંકન કરતા શીખવ્યું, જેના અમેઘ આશીર્વાદે હમવાન પતંગજિ
 જેવાની વાણી ગમામાં મારી વાણી મટરને મેળવતા શીખ્યો, જેણે હમવાન
 લાખકાર સાથે વિદગતા શીખવ્યું, જેણે કનૈયાની અમૃત વાણીનો રસાસ્વાદ
 શીખવ્યો, જીવતા જીવન જેમણે વિદ્યાદાન અને અત્યારે જે અચૂક ગ્રેમજી
 દાન કર્યે જ જાય છે તે ગુરુદેવના મધુ ઋણમાથી કદી મુક્ત નહીં થવાય
 આ શરીરની આમડીના જોડા તેમને માટે સીનાય તોપણ એ ઋણ અદા
 નહીં થાય ! બહાવા ભઈ ! ગુરુદેવ સિવાયનો આ જીવ શૂન્ય છે. વિજળી તે,
 તાર દુ. વંશીજી તે, વંશી દુ. સૂ તે, મઠના દુ. કમગા તે, નહર દુ
 ગુરુકૃપા વિના નિમ્નાઃ શા ? આ દેરો ગુરુપદનીના જે મૂલ્ય આપ્યા છે તે
 યોગ્ય જ છે ! બાકી તો મદામનના શિષ્ય થવાની મારી રહેજે લાવકાત નથી જ !
 હતા આજે પણ જાણે તેમની હૃદયસ્થ મૂર્તિ જ જાણે મને સત્કર્મમાં ગ્રેરી
 રહી છે. અધિવાદમયમાં જોડી રહી છે જાણે અતઃગમાથી અવાજ આપી
 રહી છે ! એ ગુરુદેવનો અત્મા આ બધાથી પ્રસન્ન થાઓ, મહર્ષિઓનાં
 બીજાં શા શ્રદ્ધ દોષ ? બીજી શી અનર્થ દોષ ? અજે તો મારે મન
 ઋણ સ્વીકારનો પવિત્ર દિન છે ! અને આથી જ મધરાત થતા આવી છે
 તે પણ આ પગે દાન ગુરુ શ્રદ્ધની વિધિ ચલાવી દેવ એમ માની વર્તી

સ્ત્રો છું. એમના પાવન સહસ્રસમાં ગણેલી ક્ષણો જ જીવનની કમાણી છે।
 જાનમૂલિના રામની સાથે (રહેજ ફેર કરી) ગાતાનું મન થઈ આવે છે કે
 ગુરુમિશ્રિન્યમાનાનાં તે હિ નો દિવસા ગતાઃ। કદી એ પાછા આવશે
 ખરા? ૨૧. નરસિંહરાવનાં “ધ્રુવ” ને બોલતા સાણળું છું કે—“કદી નહીં!”—
 અને એક પ્રકારની ઘેરી વિપાદ છાયા, વાદળની પેરે, હૃદયને ઘેરી લે છે।
 નવ યુવાનીની પ્રકાશ-સુખ-મય પળો! જીવનભગ્નુ પથેય પ્રાપ્ત કરવાની
 પળો! સાધનાના શ્રી મણેશની પળો! યુગયુગથી બધ હૃદયદારના હૃદયદારની
 પળો! સોઝથી પણ ન બેદાય એવાં આંધળાં અધારાને અજવાળવાની પળો!
 નાનાસાલની સાથે સર મેળવું કે—

“શી શી સંસારું ને શી શી પૂજું પુણ્ય વિભૂતિએ।

પુણ્યક્રમાનાં ‘ઉડાણો’ તો આજ નેવાં અમાધ છે।”

સદગત ગુરુદેવનો પૂરો લાજ નથી જ ઉઠાવી શક્યો તેની આત્મે પણ
 મર્મદાહી વેદનાઓ થાય જ છે। ગીતાજીનાં સાધન ભાષ્યોમાં એ મહામાનું
 સંક્ષિપ્ત જીવન દોર્યું જ છે। ક્યાંક મળે તો જિજ્ઞે। કીક. તો તેમના અમર
 આત્માને મનોમન વંદના કરી નેમની જ દવાથી ચર્ચાતા આ યોગ ઉપર આવીએ,

મયા સૂત્રમાં યોગના ઉપાયો તરીકે યમનિયમ વગેરે છે એમ વિધાન
 કર્યું. વાદ દેવરાવતું રહે છે કે આ છે સૂત્ર સહિત્ય। એ તો બીજાનું ન્યાયે
 રીસે. એટલે હવે પછીના અંચમાં પોતાનાં તમામ અગોના લક્ષણ ૨૧૩૫
 વગેરેની ક્રમશઃ ચર્ચા આવશે. યોગાગ્રેમાં પણ સૌનો પાયો છે—મૂળ છે—યમો.
 તો તે યમ એટલે શું? તે કેટલા છે? તેનાં લક્ષણ શું છે? તેમનું સ્વરૂપ શું?
 આચાર બૃમિકાએ તેમનો અવતાર કેવી રીતે થાય?—વગેરે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય
 વિચારો એ હવે પછીનાં સૂત્રોનો વિષય છે। તે પૈકી યમો ક્યા અને કેટલા?
 ભગવાન પતાંજલિ કહે છે:—

મહિસા-સત્ય-અસ્તેય-બ્રહ્મચર્ય-અપરિગ્રહઃ યમાઃ ॥૩૦॥

મહિસા=અહિસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ-યમાઃ=

૫મો છે.

અર્થાત્ અહિમા વગેરે પાંચને યમ કહેવામાં આવે છે. યમ્યન્તે=

ઉપરચલ્યન્તે મનસા સહ ઇન્દ્રિયાણિ સ્વવિપયેભ્યઃ યૈઃ તે યમાઃ—

આવી તે સમ્પન્તી વ્યુત્પત્તિ થાય છે. એટલે કે મન સહિત ઇન્દ્રિયોની પોત-

પોતાના વિષયોમાથી જન્મને લીધે ઉપગતિ થાય તે યમો! અર્થાન્ યમો એટલે વિષયોથી ઇન્દ્રિયોનો વિયોગ ઠગવવાના અને વિમુક્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોને મન મહિન અતર્મુખ કરવાના ઉપાયો. ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા આખોય સંસાર આત્મા સમક્ષ દેશનાય છે! આ ઇન્દ્રિયોની પ્રણાલિકાની સામે સેતુમધ ખાંધી અંદર રહેલ આત્માના અમીને ઇન્દ્રિયો અને મનમા દાક્ષવવાનો ઉપાય તે યમ, અર્થાન્ જ અનાત્માના ઝરણાને અટકાવી આત્માના ઝગ્ગા પ્રકટાવી હૈયાને અને જીવનને રસથી છદ્મમગ્ન કરી મૂકવાના ઉપાયો તે યમો. દુનિયાના પરિણામે વિરસ રસને મૂકવી નાંખી, તેની અવેજીમાં આત્માના સદાય સરસ રસને બેઠતા રવાની ઉપાય પદ્ધતિ તે યમો. રાજદાદિ નિષયોના રસાભાસના આસ્વાદની દ્વેષાટમાથી જીવને છોડાવી પરમાત્માના અસલ રસના આસ્વાદની દ્વેષાટ જગવનારી જે જીવન કળા તેનું નામ યમ છે! આથી સંસારને ઓઝી નાંખનારા યમો હોઇને કોઇ એમ ન માને કે જીવનને શુષ્ક બનાવનારા તે છે! નકલને બદલે અસલને આપનારા હોઇને પરમરસથી પ્સારિત કરી નાંખવું એ એમનું વ્રત છે! શરુઆતમાં એ ન પણ લાગે, પણ અહીં તો પરિણામે મધુરની શોધ છે. આરંભે લાગે કડવું હોય. ત્રિચારવૃદ્ધો પશ્ચિમ રમણીયનાથી આનંદે.

તો આ યમોની મખ્યા કેટલી?—પાંચ. નામો?—અનુક્રમે અદિમા, સૌંધ, અરનેય, પ્રલયયર્થ અને અપરિગ્રહ. લક્ષણો?—દરેકનાં લક્ષણો આપણે તપાસીએ.

અદિમામાં જનહિંસા એવા બે રાજદો છે. એમાં જ તો અર્થ 'ખૂન સાવચેતીથી સમજી લેવા ધટે. અ એ નકાર વાયક અને અપાર્થ વાયક અસર છે. અર્થાન્ અદિસા એટલે દિમાનો સંપૂર્ણ અજ્ઞાત અગર તો અપ-ઓઠામા એ છી દિસા. પહેલો અર્થ આદર્શ અર્થ છે. ખાંજે અર્થ વ્યવહારુ અર્થ છે. પાણુ આદર્શ અર્થ છે માટે જ એ ખૂન કામનો અર્થ છે! આદર્શ છે-માટે અશક્ય છે અને તેથી અદર અર્થ છે એમ તો એ છો શાણો જ માને! બુદ્ધિનિમાં ગિંદની વ્યાખ્યા આદર્શ જ હોય છે. પણ તે અર્થ વ્યાખ્યાને આધારે જ નર્મદા કે ગંગાના પૂતો-સેતુઓ શક્ય બને છે-એ વીમરવું ન ધટે. આદર્શનું મનન રમરણુ પ્રવ્રનમાં મંદન નદી આવવા દે. પ્રમાણે નદીવત્ કરે. અને તે ઉપગત આપણું 'અશક્ય' આપણા પુરતું જ દેહ સકે. ઇશ્વરની દુનિયામા અશક્ય કશું જ નથી! એકને માટે જે અશક્ય તે બીજાને માટે પૂરું શક્ય હેય અને આથી જ પદેસા એકને માટે પણ ચોગ્ય પૂર્વમુમિકાએ અશક્ય શક્ય થાય જ. તોજ પ્રગતિને કંઈ અર્થ દેાય.

તો અદિસા એટલે શુ ? અદિસા એટલે સર્વથા, મર્વદ, મર્વજીવનના દ્રોહનો અભાવ. સર્વથા એટલે દરેક રીતે અપસૂધી થાસે બીજાને પીડા કરવાની તથા રીતો છે-તથા સાધનો છે. જે તથા સાધનો ને તન, વચન, મન, શરીર દ્વારા આપણે બીજાને મનુષ્યાન્ત ધ્રુવ કરી શકીએ. વચનદ્વારા તેમ કરી શકીએ. મન દ્વારા એટલે કે મતિ દ્વારા પણ તેમ કરી શકીએ. બીજા તમામ હિસાના સાધનોનો આ તથા જ સમાવેશ થઇ જાય છે. મનસા-વાચા કર્મધ્વા હિસાનો અભાવ હોનો બોધએ. સર્વદા એટલે હ મેશા એટલે કે મોતની પણ સુધી જાગ્યા ત્યારથી તે હવે મહાનિદ્રામાં સરી જઇએ ત્યાં સુધી એટલે કે વાન-જીવ, અને સર્વજીવ એટલે જડજીવન માત્ર, અર્થાત્ જ જગતુજ, અડગ, સ્વેદગ, દ્વિગિજ-એ ચાર વર્ગમાં વહેંચાયેલાં પ્રાણીમાત્રનો યાવજીવ મનમાં, વાચા, કર્મધ્વા દ્રોહનો અભાવ એટલે અદિસા. આ છે અદિસાની સીમાદોરી-અમર્યાદિત અર્થ. અને અર્થની જ સતત સાધના એટલે મોક્ષ છે. કેમકે દેહ હોય ત્યાં સુધી આવી સપૂર્ણ અદિસા શક્ય નથી દેહનું હોવું એટલે કે દેહાભિમાનનું હોવું. જ્યાં સુધી માણસને દેહાભિમાન હોય ત્યાં સુધી એટલે કે અનાતમામાં આત્માધ્યાસ હોય ત્યાં સુધી આવી સપૂર્ણ અદિસા-આત્માની કેવળ અમર્યાદિત અવસ્થા અશક્ય છે. આથી પરિપૂર્ણ અદિસા એ પરિપૂર્ણ આત્મચિત્તિની અવસ્થા છે. 'સ્વરૂપચરિતિ' છે.

આવી અદિસા મળે કેવી રીતે ? સ્પષ્ટ જવાબ છે કેવળ વિવેકાકટ થવાથી, માણસ જ્યાં સુધી નિર્મોહી થઇને વિવેકની કક્ષમાં કક્ષ આરાધના ન કરે, સત્યની કક્ષ મેવામાં ન્યોછાવડ ન થાય ત્યાં સુધી આવી અપૂર્ણ અદિસાનો લાભ અશક્ય છે. જડજીવનનો દહતમ વિવેક, તે વિવેકાનુસાર આત્મામાં પ્રીતિની અખડિતા, આત્માનું જ સર્વવ દર્શન, પ્રકૃતિની સાથે કેવળ અસહયોગ, ક્રાંધપણ પણ આત્માનું જ મૂલ્ય પ્રરથાપન અને આત્મ-દટિએ જ બ્યવહારની સાધના, પરમપ્રેમ-પ્રાણી માત્રમાં આત્માના દર્શને જન્મતો પરમ આત્મપ્રેમ અને તેનાં જ નિર્મળ આકર્ષક રૂપ દયા-આ મેના લાભનાં સાધનો છે.

એક વાતનો ઉદ્દેશ્ય કરી લઉં ? જેમણે જમનિયમેની વિસ્તારપૂર્વક, ખૂબ જ ચાલીત, અને તલ્લરપર્યાં દર્શનાત્મક સમજ અને જાણવાટ તોની હોય તેમણે "જીવનદર્શન" જોવું રજું. "જીવનદર્શન" દ્વારા જન્મતો જે ક્ષણ સત્યં શિવં સુંદરમ્ આપી શકાય તેટલું આપવાનો નમનમ થન કર્યો જ છે. આથી જેમને સપૂર્ણ છલાવટની અપેક્ષા હોય તેમને "જીવન

દર્શન"નાં પાનાં જોવાની વિનંતી કરવી રહે છે. અહીં તો આ બધાંય ખૂબ જ સક્ષિપ્ત નિવેદન કરવું પડે છે અસ્તુ.

અર્દિમા માટે એક અગત્યની વાત ધ્યાન રહે. અર્દિમા જ છેવ સાધ્ય છે મત્ય વગેરે યમનિયમો અર્દિસાની જ શુદ્ધિ માટે છે. અર્દિસાની સુદૃઢતમ સમજ માટે એ મત્યાદિના વિધાન છે. સત્યાદિ યમનિયમો મૂળ જ છે અર્દિસા આથી અર્દિમાની જ શુદ્ધિ-એટલે કે પ્રેમ અધ્યાના નિરવધિ વિકાસમા જ એ બધાય ક્ષીણબળ થઈ જાય છે. જૂઠું વગે અર્દિમાનો મેલ છે. એ મેલને ધોનાગ છે સત્ય વગેરે. આથી સત્યાદિ માધનાનું પણ અનિમ લક્ષ્ય છે અર્દિસાની સિદ્ધિ અને અર્દિસા એટ આત્મપ્રેમ-આક્રમણ. પ્રેમ અને દયામા શુભમાત્રનો સમાવેશ થઈ જાય છે માન-શુભનમા જોટલા સદ્ગુણોની કલ્પના થઈ શકે તે તમામનું ઉત્પત્તિશુભ ક્રોધશુભન, અને મિયનમદિર પ્રેમ અને દયા છે. એ બેમાં પણ પ્રેમ મુખ્ય છે. શુભમાત્ર પ્રેમનો જૂથ્યો છે-તરસ્યો છે. સૌની એ પ્રેમશુભને પ્રેમ તરસને ટાળવાનું જ નામ છે મોક્ષ એનું જ નામ છે વિવેકખ્યાતિ એનું જ નામ છે પરમાત્માનું મિયન. એનું જ નામ છે "તદ્વન" ઉપાસન બ્રહ્માનન્દ કહે. કે કેવલ કહે-એ પ્રેમની જ અવધિની અવરથા છે.

અર્દિસા ઉપરનું ભગવાન વ્યાસદેવનું મિતાક્ષર પણ અમિતાર્ય બ્રહ્મ પણ ટાકના જેવું છે. બાપ્યકાર કહે છે:-"તથ અહિંસા સર્વથા સર્વદ સર્વભૂતાનાં અનભિદ્વોહઃ । ઉત્તરે ચ યમનિયમાઃ તન્મૂલાઃ, તત્ત્વ મિદ્ધિપરતયા એવ તત્ પ્રતિપાદનાય પ્રતિપાદ્યન્તે, તદવદાતરૂપ કરણાયેવ ઉપાદીયન્તે । તથા ચ ઉક્તં-સ ક્ષલુ અયં બ્રાહ્મણઃ યથ યથા વ્રતાનિ વહુનિ સમાદિત્સન્તે, તથા તથા પ્રમાદક્રુતેભ્યઃ હિંસા નિવાનેભ્યઃ નિવર્તમાનઃ તામેવ અવદાતરૂપાં અહિંસાં કરોતિ ।

અર્થ:-

" યમનિયમો પેટી અર્દિસા એટલે સર્વથા-સર્વદા સર્વજૂનોના દ્રોહ અભાવ આગળના 'સત્યાદિ ધૈર્યપ્રશ્નિધાન સુધીના યમનિયમોનું' મૂળ । અર્દિમા, તે અર્દિસાની સમજ માટે જ, તેને સિદ્ધ કરવા માટે જ, તે શુદ્ધિકર્મ માટે જ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ બાબતમાં કહેવામાં આવે છે કે-પરે ! આ બ્રાહ્મણ થવા મથનો શુભાત્મા જેમ જેમ સત્યાદિ અને નો ક્ષેત્ર કહે છે તેમ તેમ તે પ્રમાદમાંથી જન્મતા હિંસાના હેતુઓમાંથી

હો છે અને તે વિશુદ્ધરૂપ અહિંસાને જ સંપાદિત કરે છે ।” માનવજાતના ડોહપથ્ય જૂન, ગરિબ કે વર્તમાનના મહર્ષિએ આ વિષયમાં આથી વધારે કહેવાનું નથી । અહિંસાને લગતો આનાથી વધારે કોઈ અર્થ હોતો નથી. લાખના અક્ષરે અક્ષરે મહાત્મયો છૂપાયા છે એની નોંધ લેજો. આપણા મહાજીવનાચાર્ય અહિંસાની જીવંતીગમતી પ્રતિમાસમા પૂ. બાપુને પણ આથી વધુ કહેવાનું ન હતું બાપ્યકાર અને પૂ. બાપુના દર્શનમાં એક ફેર છે અને તેની નોંધ અહીં લેવી ઘટે છે. પતંજલિ અને ભગવાન વ્યાસદેવને મન અહિંસા એ સાધ્ય છે, અને સત્ય એનું સાધન છે. બાપુને મન સત્ય એ સાધ્ય છે. અને અહિંસા એ સાધન છે. અને આપણે-એ મહર્ષિઓના વારસદારોએ-એ ખતેખત રહેયો સમન્વય સૌખ્યો રહે છે. સાચું પૂછો તો એ બે દૃષ્ટિમિદુમાં ઝાઝો તફાવત આચારભૂમિએ નથી. કેમકે અહિંસા એ જ એક મહાસત્ય છે । અને સત્ય એ અહિંસાની જ એક વિશેષ સ્થિતિ છે । એક જ સિક્કાની એ બે બાજુઓ છે એમ પૂ. બાપુએ સ્વયં કહ્યું છે । એક વાત મહર્ષિ પતંજલિ અને વ્યાસજીમા વધુ રપટ છે । જીવન હાનિ અને સત્ય પાલન-એકી વખતે જ્યારે આવીને ઉભે ત્યારે અહિંસાને મહર્ષિઓએ વધુ સ્વીકારી છે. સર્વભૂતહિતની દૃષ્ટિએ સત્યનું પાલન નિહિત ક્યું છે । પૂ. બાપુનો નિર્બેળ સત્ય તરફ એક વધારે દર્શ ? ‘હત્વાડપિ સ હમાન્ લોકાન્ ન હન્તિ ન નિવચ્યતે’નું નિર્બેળ સત્ય સ્વીકારીએ તો ઉભય મહર્ષિઓનાં દર્શનનો વિરોધ હડી જાય અને સમન્વય પ્રકટે. પણ આશો આ તો આપણે ખૂમ ઝીણું કાઢ્યું. સામાન્ય માનવને આવી સૂક્ષ્મ ચર્ચામાં રસ ઓહો હોય છતાં ખૂમ અગત્યનો પ્રશ્ન હોઈને કેવળ અંગુલિ નિર્દેશ તેટલો કર્યો છે. ઉપર ટાકેલાં વ્યાસ લાખની રીતે આપણે વિચાર કરવો ઘટે છે. જે કોઈ એ લાખના શબ્દે શબ્દનો યથાર્થ વિચાર કરશે તેને અહિંસા કદ ચીજ છે તેવું રપટ રપટ દર્શન થશે. તો આ થયું અહિંસાનું નિરૂપણ. એની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે તો “જીવનદર્શન” જ જોવું રહે છે. હવે સત્ય ઉપર આવીએ.

સત્ય એટલે ? સત્ય એટલે મન અને વાણીની યથાર્થતા. જેવો જે પદાર્થ તે પરત્વે તેવું જ મન અને તેને વિષે યોગ્યતાની જરૂર પડે તો તેવી જ વાણી. અર્થાત્ જેવું જોયું હોય, જેવું અનુમાન્યું હોય, જેવું સાંભળ્યું હોય તે જ પ્રમાણે મન અને વાણીને રાખવાં તે. તો અહીં અર્થ એટલે શું ? અર્થ એટલે પદાર્થો. અને પદાર્થમાત્રનું વર્ગીકરણ ત્રણ રીતે થાય છે. જગત્-જીવ અને જમદીશ. આ ત્રણ જ પદાર્થો છે. એ ત્રણેય

પદાર્થો જોવા છે તેવા જ સમજવા, તેવું જ તેમને વિશે મન રાખવું અને જોલવાની જરૂર હોય તો તેમને વિશે તે હોય તેવું જ કહેવું-એટલે સત્યાચરણ. આનો જ અર્થ એ થયો કે સત્યનું એ રીતે પાલન કરવાનું હોય છે. સત્યચિન્તન અને સત્યવચન, સત્યનું જ ચિંતન કેમ કરવું ધટે ? તો જવાબ એ છે કે આપણા મનને અનુકૂળ પદાર્થો યદ્ય જતા નથી, આથી આપણને ગમે એવું જ ચિન્તન કરીએ તેથી પદાર્થો આપણને ગમે તેવા ધર્મ જતા નથી. તે લો છે તેવા જ રહે છે અને આથી સત્ય જ છેવટે વિજયી નિવડે છે. આથી સત્યનું જ ચિન્તન કરવું ધટે. અને એ જ પ્રમાણે સત્યનું વચન, જગત-જીવ અને જગદીશનો ધર્મ અને સ્વરૂપે નિર્ણય કરવો ધટે. અર્થાત્ જ શાસ્ત્ર અને વ્યવહાર ઉભય આપણને એમાં મદદકર્તા નીવડે છે. માટે શાસ્ત્રસંગ-સત્ય સંગ અને સત્યાનુકૂલ વ્યવહારસંગ આપણને સદાપક્ષ નીવડે. આ વિષય માટે પણ, પરિપૂર્ણ દર્શાવટ માટે “જીવનદર્શન” જોવા વિનંતી છે. સત્યના પ્રકરણ પરત્વે પણ યોગસૂત્ર વ્યાસભાષ્ય ટાંકવા જેવું છે. ભગવાન વ્યાસદેવ કહે છે:-

સત્યં યથાર્થં વાક્મનસે । યથા દૃષ્ટં યથા અનુમિતં તથા વાક્ મનઃચેતિ । પરમ સ્વયોદસંક્રાન્તયે વાક્ ઉક્તા । સા યતિ ન યંચિતા શ્રાન્તા વા પ્રતિપત્તિચન્ધ્યા વા ભવેત્ । एवा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघानाय । यदि च एवमपि अभिधीयमाना भूतोपघात परा एव स्यात् न सत्यं भवेत् पापमेव भवेत् । तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात् । तस्मात् परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात् ।

“સત્ય એટલે યથાર્થ મન અને વચન, જેવું ધૃન્દિયોદ્વાગ અનુભવ્યું હોય, જેવું અનુમાન્યું હોય, (જેવું શાસ્ત્રદ્વારા સાંભળ્યું હોય) તેવું જ મન અને વાણી એટલે સત્ય. સામાનામાં આપણા જેવો જ પદાર્થને ભગનો જોષ સંક્રાન્ત કરવા વાણીનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. આથી તે વાણી છેતરનારી, પ્રતિજ્ઞનક, કે સમજણ દશાએ વાજણી ન હો. આ વાણી પ્રાણીમાત્રના ઉપકારાર્થે પ્રવર્તે, નહીં કે તેમના ધાત માટે. યથાર્થ હોવા છતાં પણ જો એવી વાણી જૂનોનો ધાત જ કરતી હોય તો તેવી વાણી સત્ય નથી. તેવી વાણી પાપ જ છે. તેવી વાણીનો ઉચ્ચાર, પુણ્યાભાસ છે. પુણ્યની નક્ક માત્ર હોઈને જોલનાર અને કષ્ટમય અંધારને પામે છે. માટે પ્રાણીમાત્રનાં હિતની પરીક્ષા કર્યો બાદ સત્ય જોલો !”

જેમ અહિંસા માટે તેમ સત્ય માટે કહેવું જોઈશે કે આથી વધીને સત્યની ખાખખમાં કાઢીએ કશું કહેવાતું નથી. આ લાખકડિકાના પશુ શબ્દે શબ્દમાં અર્થના સમુદ્રો ભર્યા છે. શાંત અને સ્વસ્થ ચિત્તે એ શબ્દોના ઉપર નિચાર કરતાં એ છૂપાયેલા અર્થના સાગરો જણાશે ભૂતરાતક મત્ય વાણી પણ પાપ છે એમ કહેનાર વ્યાસદેવ, અહિંસા અને સત્યની વચ્ચે જ્યારે વિરોધ આવીને ઉભે ત્યારે અહિંસા એ પરમધર્મ છે એમ સાહિત્રાય મત ઉચ્ચારે છે. જીવન જે આપી શકતું ન હોય તે લાઇ લેવાનો કાર્ધને દક્ક નથી. અને અહીંજ અહિંસા સાધ્ય છે. અને સત્ય તેનું સાધન છે એની સામિતી છે। પ્રાણિમાત્રના હિતની દૃષ્ટિએ સત્ય પણ ઉચ્ચારવું જોઈએ.

પ્રિય લાઇ! આ દશે યમનિયમ ઉપર વિસ્તારથી લખવા એમીએ તો મથો ભરાય એટલું એમને વિષે કહેવાતું છે. પણ તે તો અહીં શક્ય જ નથી ને! આથી અહિંસાનું શોધક સત્ય યથાર્થ ચિંતન અને વચન માગી લે છે. વચનમાં પણ વચના-બ્રાન્તિ કે સમજણ જ ન પડે એવું વચન ન હોવું જોઈએ. વચના કરવી એટલે આશયની દુષ્ટતા કેળવવી. બ્રાન્તિ ઉપજવવી એ જાતને જ પદાર્થ વિષે માહિતી નથી એવી જાતે ખાત્રી આપવી એટલે કે આત્મના નથી એની માખીતી આપવી સમજણ દશાએ વાઝણી વાણી બોલવી એટલે પાકિયતો વૃથા મોહ પ્રકટ કરવો અગર તો સાંભળનારને છક કરી નાખવાની ઘેસછા જતાવવી। અને તે ઉપરાંત સત્યની ઠક્ક આરાધના વિવેક ન વિસંગવે એ માટે જીવન સર્વોપરિ છે એ વસ્તુ સદા ધ્યાને રાખવી ઘટે. આ બધીય મર્યાદાઓને સાચવી સત્ય ચિંતન અને ઉચ્ચારણ કરવું ઘટે. વ્યક્તિ અને સમાજ ઉભવને માટે આ કેવળ આત્મોપકારક ધર્મ છે। આપણે અહિંસા કે સત્યનું પાલન કરીએ તેમાં કોઇના ઉપર ઉપકાર નથી. ઉપકાર હોય તો તે જાત ઉપર જ છે। સત્ય જ પરમેશ્વર છે. સર્વ સમર્થ છે. એ આ વિચારસરણિને પૂરી સમજવાથી ખાત્રી થઇ જશે. આપણા દેશે સત્યની ખૂબ આરાધના કરી છે. આપણે પણ એ કરવી રહે છે। સત્ય અને અહિંસાના પાયા ઉપર જ સંસ્કૃતિના મંગાણુ હોઇ શકે છે. હિંસા અને બૃહ જે સંસ્કૃતિના પાયા હોય તે લાણુ જીવી શકે જ નહીં સત્યમેવ જયતે-એ સત્યના જ દિગ્વિજયની ઘોષણા છે અને કેવળ સત્ય છે. આમ સત્યને લગતું પ્રકરણ પણ પૂરું થયેલું માની લઇએ. હવે અસ્તેય જોઈશું.

સ્તેન શબ્દનો અર્થ યાવ છે ચોરી અસ્તેયનો અર્થ અચોરી પાત્રી વસ્તુને લેવી એટલે ચોરી તો આપણે વિચારુ છું કે પોતાની વસ્તુ કંઈ ને પાત્રી વસ્તુ કંઈ? આપણે ઉપર મત્વના વ્યાખ્યાનમાં જોયું કે તથુ જ પદાર્થો છે જગત્-જીવ અને જગદીશ તેમાં જીવને માટે આ બધી શાસ્ત્રીય વિચાર મળ્યું છે જીવને માટે આ પ્રવૃત્તિ છે જીવ એક પદાર્થ છે જીવે પેનાના મિત્રાણના જે જગત્ અને જગદીશરૂપી પદાર્થો છે તે પૈકી એને તેવો કંઈ? ચોરી એટલે પારખી વસ્તુ લેવી તે અને અચોરી એટલે પારખી વસ્તુ ન લેવી તે તો જગત્ અને જગદીશમાં પારખી કંઈ? પોતાની કંઈ? તો અદ્વિમાની શુદ્ધિએ જે અસ્તેય પાળવાનું છે તે અસ્તેય એમ બતાવે છે કે પરિવાર સહિત પ્રકૃતિ પોતાની નથી એ આપણી સંસ્કૃતિ નથી સમાજીય નથી અસંવર્ણ છે વિગતીય છે શુભ મર્મ રીતે આપણાથી એ કેવળ જૂદી છે પાત્રી છે તો એ પરિવાર સહિત પ્રકૃતિને પોતાની કરી લેવી તેજ ચોરી એને છોડી દેવી એ આપણી નથી માટે આપણને એ ન ખપે અને આપણ હ હોય તો આપણે પોતે જ છીએ આપણા જ સ્વરૂપમૂલ જગદીશ છે આથી અસ્તેય એટલે આપણે આપણને પોતાને જ લેના કે આપણા પરમ સ્વરૂપમૂલ પરમાત્માને જ લેના તે આ દૃષ્ટિએ દેહથી માડીને બુદ્ધિ મુખીના તમામ પદાર્થો આપણા ન હોઈને ચોરના છે આ મૂળ અર્થ સ્વીકારતા દુન્યવી કે બ્યન્હારુ બધીય ચોરીઓ તો તેની સમક્ષ પ્રશ્ન ગણત્રીની ન કહેવાય! મૂળ ચોરી જ આ છે એનું મૂળ છે રહ્યા કંઈના મારે ને અમુક જોઈએ એવી ઈચ્છા કે નીચા પદાર્થોને પડકારાની અદ્વિમા વૃત્તિ આ સ્પૃહા આત્માના સ્વરૂપમૂલ સુખના અજ્ઞાનથી જન્મે છે અસ્તેય એ આત્માના સ્વરૂપમૂલ સુખમાં ગચ્ચવાનું અને તેના અનિવાર્ય પશ્ચિમમરૂપ પ્રકૃતિ અને તેના વિગર માનમાં કેવળ નિસ્પૃહ રહેવાનું શીખવે છે

વળી જ્યારે આજ અસ્તેયનો અર્થ છે અને તે સ્વીકારતા તો આનું જીવનમાં ચોરના દેહાદિ એ ચોરીનો માત્ર ચયેતો ગણાય! હા! એ એમજ છે એ ચોરીજ છે એ ચોરીમાંથી દુષ્ટવાનો-એમાંથી મુક્ત થવાનો એકજ ઉવાય છે અને તે દેહાદિનો પરાયે ઉપયોગ! જેણે સાચા શાસ્ત્રકાર થયું છે અને ચોરીનું તદ્દામત અને ગુન્હામાંથી મુક્તિ મેળવવી જ છે તેણે તો આ જન્મે મરેના દેહાદિનો, પ્રકૃતિનો આભાર ખાલીને નમ્રજ વે, પરમાર્થમાં જ -પરોપકારમાત્ર, ઉપયોગ કરવો ઘટે છે! ચોરીનું કંઈક ધેનનો આજ ઉવાય જા! ચોરને વળી આનર શી? આથી જેણે આત્માની સાચી આનર મેળવવી હૈ તેણે તો આ શુદ્ધતમ દૃષ્ટિને સ્વીકારી, સ્વીકારવાની પળથી માડીને તે આ

જગતમાંથી વિદાય છે ત્યાં સુધી ચાર્યે જ એ દેહાદિ વગેરેનો ખર્ચ કરવો રહ્યો. આમ જે પરાયે નથી જતો તે ગૃહ ચોર છે. ઉપરથી ભલે શાહુકાર ચતો હોય તે ચોરજ છે। સત્યને કોઇની શરમ પડતી નથી—એટલું સૌ જાણે. આમ પરાયકારમાં તન, મન, વચન, સાધન વાપરવામાં આપણે કોઇના ઉપર ઉપકાર કરતા નથી. એ તો ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત માત્ર કરીએ છીએ, પરાયે, જીવન—જેને ભગવાન ચરીય જીવન કહે છે તે માનવનો સહજ ઔપતિક-ધર્મ છે। આથી જીવમાત્રે દેહાદિ મેળવ્યું છે તો હવે તેને સ્વાયે ઉપયોગ ન કરે. દેહાદિનો સ્વાયે ઉપયોગ ચોરીને માફ કરે છે, અશુદ્ધિને વધુ ચીકણી કરે છે. સેવાની દીક્ષા આમ અદ્ભુતશુદ્ધિ તો જ પ્રયોગ છે. માનવમાત્રે સેવા સિવાય બીજું કશું ન કરવું પડે. અને આથી જ સમાજ રચનામાં ચરીયતા એ પાયાની વસ્તુ હોવી પડે. અસ્તેયને જો આ રીતે સમજશો—અને એજ રીતે એને સમજવું રહ્યું—તો માનવ મતિ ઉપર કંટકો મેલ ચડેશે છે તેની સ્હેજ કલ્પના આવશે. આ સર્વવ્યાપી ચોરીની મનોદશા દૂર કરવી પડે. સૌ ચોરીના મૂળમાં આ ચોરી છે માટે યોગશાસ્ત્રની અતિ નિર્મળ અને ઉચ્ચ દૃષ્ટિ આપણે—સાધકોએ તો અપનાવવી જ જોઇએ. સૌ નથી અપનાવતા માટે આપણે પણ ન અપનાવવી એ સત્યની સામે આંખ મીચામણું કરવા બરાબર છે. અને આંખ મીચી જવાથી સત્ય અદૃશ્ય થઇ જતું નથી. તે તો છેવટે દિવ્યજ્યોત નિવડે છે. માટે આ રીતે અસ્તેયને સમજવા યત્ન કરવો પડે.

અસ્તેય પછી બ્રહ્મચર્ય આવે છે. અસ્તેયમાં જો પાગડી વસ્તુનો ત્યાગ છે તો બ્રહ્મચર્યમાં પોતાની વસ્તુનો સ્વીકાર છે. ત્યામ અને સ્વીકારથી તો જીવનની તમામ પળો ભરપૂર છે. પાગડી વસ્તુ પ્રકૃતિ. પોતાની વસ્તુ આત્મા. પોતાની વસ્તુ સેવાય, વપરાય, રમાય, ભોજવાય. આપણી જાતને સેવાનો ઉપાય તે બ્રહ્મચર્ય, આપણી જાત છે અતીન્દ્રિય. આથી ઇન્દ્રિયો જાતને પકડવામાં આડખીલી રૂપ છે. આથી તમામ ઇન્દ્રિયોનો એકી વખતે સહજ સંયમ—ઇચ્છામાત્રથી સંયમ એટલે બ્રહ્મચર્ય અને આજ અર્થ એ શુદ્ધ અર્થ છે. આત્માની પકડ માટે ઇન્દ્રિયોને સ્વેચ્છાએ મનોભ્રમ કરી. મનને હલ્લમય કરી આત્માના લોકમાં કુદરતી રીતેજ સરકી પડવાની જો કળા તે બ્રહ્મચર્ય છે. આ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મચર્યની સહજવરસા માટે સ્યૂઝ-વીર્સ રક્ષણાદિ સ્વરૂપ બ્રહ્મચર્યની કલ્પના છે. જે સૂક્ષ્મ બ્રહ્મચર્યને સહજ ન કરી શકે તેનું સ્યૂઝ બ્રહ્મચર્ય અકૃતાય રહે છે. આથી સૂક્ષ્મ બ્રહ્મચર્યની સહજવરસાએજ વિશ્રાન્તિ સેવાવી જોઇએ. આમાં પણ મુખ્ય ઉપાય આત્મા અનન્યમાને દાગતી વિવેકી સમજ એજ છે।

અસ્તેય જો ત્યાગ છે, અહમ્યર્થ જો સ્વીકાર છે તો અપરિગ્રહ સ્વીકૃતનું ક્ષણ છે. અહમ્યર્થદારા આત્માનો સ્વીકાર આપણે કર્યો. એ સ્વીકારેલા-પ્રાપ્ત કરેલા આત્માનું સર્વથા રક્ષણ એટલે અપરિગ્રહ. અપરિગ્રહ એટલે ચોમેરથી પકડનો અભાવ. —આ છે એનો શબ્દાર્થ. આપણા હૃદય ઉપર પદાર્થોની ચોમેરથી પકડ ચાલે છે આ પદાર્થોના પ્રતિષ્ઠા આક્રમણને દહાવી આત્માનું રક્ષણ કરવાની જે કળા તે અપરિગ્રહ છે, અને એ શક્ય છે હોય દર્શનથી. આ આક્રમણને દહાવવા બાલાબરછી કે બૉમ્બ ઉપયોગી નથી. દુનિયાના પદાર્થોના પરિગ્રહમાં રહેલા સર્જન-રક્ષણ-ક્ષય-સંગ-દ્વિંસા વગેરેના દોષોનું અનુસંધાન અને એ અનુસંધાનને પરિણામે નીપજતો પદાર્થોના સુદૃઢ અસ્વીકાર—એટલે કે દેહયાત્રાથી વ્યતિરિક્ત પદાર્થ માત્રનો અસ્વીકાર અને દેહમાત્રાના સાધનોમાં પણ નિઃસંગ નિર્મમતા એ અપરિગ્રહ છે. અને એમાંજ આત્માનું રક્ષણ છે તેન ત્યક્તેન મુક્તિયાનનો આચારમાં ઉતરેલો ઉપદેશ એટલે અપરિગ્રહ છે, અને આથી જે આત્માના સુરક્ષણની કળા એટલે અપરિગ્રહ એવો અર્થ અહીં કર્યો છે.

આ પ્રિય જીવનના મહા કાષ્ઠાઓ છે. એનું સાર્વત્રિક સમજ પૂર્વકનું પાલન એટલે વિશ્વશાંતિ, એમનો અમલ એટલે દુનિયાના તમામ પ્રેમીનું નિરાકરણ એમનો આચાર ભૂમિકાએ સ્વીકાર એટલે સાચા મૂલ્યાંકન એટલે કે સાચી ક્રાંતિ. એ બધાંયનો જીવનમાં સર્વદેશીય અને સર્વકાલિક અવતાર એટલેજ સાચી પ્રગતિ. આ સિવાયનું જે કાંઈ હોય તે જીવનની અશુદ્ધિ છે, પછી તે વ્યક્તિમાં હો કે સમિટમાં. આમ અહીં તો ખૂબજ ઉપરછક્ષી થમની ચર્ચા કરી છે. પૂરી ચર્ચા માટે વળી એક વેળા કહું છું કે કૃપા કરીને “જીવન દર્શન” ગ્રંથ જોશો. એજ તો, ખૂબ લાંબો થઇ ગયેલ પત્ર હવે તો અટકવો પડે.

લિ. ભાઈના હેતવંદન.

(૬૯)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

આપ આનંદમાં હશે. છેલ્લો પત્ર જે ત્રણ દિવસે પૂર્ણ થયો હશે. વચ્ચે જે ત્રણ દિવસ લખવા માટે અનુકૂળતા પણ ન હતી અને જ્ઞાનતંત્ર એને પણ મળે રહેજ થાક જેવો લાગ્યો હતો. એ થાક હજી ચાલુ જ છે! પણ એ થાકને કંટારવા માટે, મનને તાજગી અને સુવાળખ આપવા

ખાટે યોગનું ચિંતન અને તેનો પરત્વે લખાણુ ઝેજ હચિત હયાય છે। યાકેતાં મન-મતિ કે હૃદયને યોગ જ તો વિસામો આપે. પછી તે યોગ ક્યાં તો પ્રિયનો હો કે ક્યાં તો પતંગલિનો હો. યોગમાત્ર માનસ જ હોય છે। આથી પ્રિયનો કે પતંગલિનો યોગ પણ માનસ જ છે। એ માનસ યોગ કિસાદપદ, શ્રમનિવારક, શાંતિપ્રદ અને નવજીવનપ્રેરક હોય છે. વળી તીર્થ-સ્નાનથી જો શરીર સ્પૃતિધું થાય તો આપા લખાણુથી મન સ્પૃતિધું થાય, અને આખરે તો માનવ-એકલો માનવ જ સા માટે-વસ્તુમાત્ર મનોમય જ છે ને? વસ્તુમાત્ર પરમાત્માની વિચારમૂર્તિ છે. પરમાત્માના ઇક્ષણથી જન્મેલું જગત ઇક્ષણમય જ-સંકલ્પમય જ હોય। “ઇક્ષા જ્યોતિ” થી જ બહારનાં કે અંદરનાં અધારાં સમે, પ્રકાશ આનન્દનાં સુખ મળે। અને એ માટે જ સૌના ક્ષિં છે.

ગયા પત્રમાં આપણે યોગગિ પૈકીના પહેલાની-અગ્રોની ચર્ચા કરી હતી. એ ચર્ચા તો ખૂબ જ ટૂંકી છે. અને ખૂબ અમત્યની છે। અનિવાર્ય છે. માનવજાતિએ જીવનના પાયામાં એ મહાકાયદાઓનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે. આજના જગતના કુવધરો જે વસ્તુની વાત કરી રહ્યા છે તેનું ધામ તે આ પમે છે. જે દુર્મેન, અધિક્ષ, રહેલીન, જવાહર, અને એવા જ જગતના માંધાતાઓ સાથે બેસીને યમના પાયા ઉપર ચર્ચા કરી, જીવનના મૂળભૂત સિધાંતો કરી, એમનો સ્વીકાર કરે અને તેને નવજગતના નિર્માણમાં પાયા પૂતરીકે સ્વીકારે તો વિશ્વશાંતિ આપણે આપણા જીવનકાળમાં થતી જોઈએ, અને અનુભવીએ. ચોક્કસ માનવને કે “જીવો અને જીવવા દો” ના સૂત્રને તેના ગર્ભમાં રહેલા તમામ અર્થો સહિત આગના રાજકીય મુરુઓ નદી સ્વીકારશે તો ભાવિ અધિકારમય છે। આનું જ બીજું નામ છે અહીંસા વગેરેનો સર્વદેશીય અને સાંનિક સ્વીકાર. જગતની નેતાગિરિએ આ સ્વીકારવાની જરૂર છે। ગાંધીજી ગયા પછી તો દરે જગતની નેતાગિરિ ઉપર બેવડી જોખમદારી આવેલી છે. આપણે જેને ‘સગકાર’ નામની ઝીજ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે પણ આ યમ નિયમેનાજ ફરજિયાત સ્વીકાર અને પ્રચાર કરાવે અને કરે ત્યાં મુધીજ મુપરેલી સગકાર તરીકે ઓળખી શકે છે. આપણને સગકાર વિના નજ આંત્રે એ સ્થિતિજ અસરકારી છે। એમાંજ આપણે દંડ અધિવાસી માનવની તમામ વિપ્રતિઓથી ભરપૂર છીએ એની કખૂલાત છે। ખૂન યાય, ચોરી યાય, જૂઠું બોલાય અને આચરાય, વિલાસ પેલાય અને હલેગાય અને પરિવહની લોનુપતા વધેજ નવ-એ મુપરેલા સમાજનું બીધકુલ મુખ લક્ષણ નથી, આ બધું

માણસમા-૧૯૫૦ માં પણ છે. અને ખૂબ સફાઈપૂર્વક એ બધું ચાલે છે. એમા તો શોભા નથી જા જો માનવે સાચી દિશામાં વિચાર્યું હોત તો તેને બહારના કોઈ સરકારની સ્ત્રેષ્ઠે આવશ્યકતા રહી જ ન હોત! બહારના નિયંત્રણની આપણને પ્રતિષ્ઠા જરૂર રહે જ એનો દૂક અર્થ એટલો જ કે માણસ હજી સુધર્યો નથી જા પોલીસને કે લશ્કરને સુધરેલા ગણના સમાજે રાખવાં પડે એનો અર્થ એટલો જ કે આપણે મને ત્યારે ખૂન કરી શકીશું. ચોરી કરીશું. જૂઠું આચરીશું! Politics ના આખાં શાસ્ત્ર રચવાં પડે છે! આ બધું જ ઊંઘી દિશાના નફરત ચિન્તનને જ પ્રભાવ છે! પરિણામે સાચી સૂઝ અને સૂઝ અનુસાર જીવનપદ્ધતિને વળાંક ન આપાતો હોવાથી માણસ જાતે જ જાતને અનન્ત દુઃખમા ધકેલ્યા જ કરે છે! અને આથી જ હવે તો સાચી દિશામાં સદાયક છે, માર્ગદર્શક છે. હવે પછીનું જે સૂત્ર એઓ ઉચ્ચારે છે તે માનવ વિચારની લબ્ધતાનો આરો છે! અહિંસા વગેરેનો સંકેત અને વિદ્યાસ કેવો હોય શકે છે, અને તે પૈકી જે સાચે જ આત્મદર્શનને જ વરસે છે તેને માટે ક્યો નિર્મોહી નિર્ણય હોય શકે છે તે બતાવતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમાઃ મહાવ્રતમ્॥
જાતિદશાન્નજાતિ, દેશ, કાલ કે સંકેત વિશેષથી ન મર્યાદિત યથેક્ષા આ અહિંસાદિ યમો સાર્વભૌમાઃ=તમામ અવસ્થાઓ આચરવાના હોયને એવી રીતે આચરણેક્ષા એ યમોને મહાવ્રતમ્=મહા વ્રત ની સંજ્ઞા મળે છે.

• અર્થાત્ અધ્યાત્મ યોગીએ આ અહિંસા વગેરેના પાલનમા મર્યાદા સ્વીકારવાની નથી. સામાન્ય માણસ તો ખીયારો સામાન્ય જ હોયને—જાવસ્થ સ્ત્રિયસ્થાની જ કોઈમા હોયને, સૂઝના અભાવે અહિંસા વગેરેની મર્યાદા સ્વીકારે છે. પણ જે આત્માને જ જેવા નીકળ્યો છે, જે પરમાત્માને જ અનુભવવા ઇચ્છે છે તેને માટે ક્યાયે માર્ગવાળ નથી. તેને અહિંસા વગેરેના પાલનમાં મર્યાદા રાખવાની છૂટ નથી. તો એ મર્યાદાઓ કયું? એ મર્યાદા તે જાતિ, દેશ, કાલ, અને સંકેત વિશેષ કે પછી ચક્ત વિશેષની મર્યાદા. માછીમાર માછલા સિવાય બીજા કોઈની ઢિંઆ ન કરે. તેની માછલા સિવાયના તમામ પ્રાણીઓ માટેની અહિંસા એ મર્યાદિત અહિંસા થઈ. માછલાં મારે પણ સિવાય કે વલસાડ બીજા ક્યાંયે ન મારે તો વલસાડના માછલાનો જ મરો ચાલ. તે સિવાયના સ્થળોનાં માછલાં બચી જાય માછલા સિવાય કોઈ જન્તુને ન મારે તે જાતિથી અર્વચ્છિન્ન અહિંસા થઈ. વલસાડમા ન માર અને તે પણ માછલા સિવાય કોઈને નહીં ને દેશ પરિચિન્ન અહિંસા થઈ. માછીમાર માછલુ જ મારે, વલસાડમા જ

મારે પૈસું રોજ નહીં મારે, ફક્ત વાગતહેવારે જ મારે તો તે અહિંસા કાળ
અર્થગ્રસ્ત અહિંસા થઇ. વળી માછી માછતું જ મારે, વલસાડમાં જ મારે,
વાર તહેવારે જ મારે પણ તે પણ કોઇ પરોણા ઘરે આગ્યો હોય તો જ મારે
નહીં તો વાર તહેવારે પણ-વલસાડમાં-પણ-માછલાને પણ ન મારે તો એ
અહિંસા સમય-સંકેત-શરત-વિશેષથી મર્યાદિત અહિંસા થઇ! જેણે યોગદાર
આત્મા જ નોવો છે તે તો કોઈપણ જીવને, કોઈપણ સ્થળમાં, કોઈપણ કાળે
કોઈપણ કારણે ન મારે. આમ કોઇનીએ, ક્યાંયે, કહીએ, કેમે કરીને પણ
હિંસા ન કરવી એટલે અમર્યાદિત અહિંસા છે. અને આજ સારી અહિંસા
છે! જેમ અહિંસા તેમજ સત્ય વગેરેનો પણ સંકાય વિકાસ બાણી ભેવો
રહ્યો. કોઈને પણ ખાતર, કહીપણ, ક્યાંયે, કોઈપણ કારણસર ન તો જૂઠું
ચિત્રવતું કે ન તો જૂઠું, બોલવું એટલે નિરવધિ સત્યની આરાધના કોઈને
પણ ખાતરકોઈપણ સ્થળે કહીપણ કેમે કરીને પણ ચોરી ન જ કરવી એ
અસ્તેયની પ્રાન્તભૂમિ છે! કોઈને પણ ખાતર, કોઈપણ સ્થળે, કહીપણ
કોઈપણ કારણસર બ્રહ્મચર્યનો ભંગ ન કરવો એ બ્રહ્મચર્યની સીમાભૂમિ!
કોઈને પણ ખાતર, કહીપણ, કોઈપણ જગ્યાએ, કોઈપણ હેતુસર પરિમહ ન
સ્વીકારવો એ અપરિમહની ઉત્પત્તિ હદ છે! આમ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય,
બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિમહનું બેમર્યાદ આચરણ જ યોગીને માટે વિધિત છે।

અને અહીં એક લાંબે અગ્રપત્તે પ્રશ્ન ઉભો થાય છે। અહિંસા વગેરેનું
આવું બેહદ આચરણ શક્ય છે ખરું? શક્ય હોય તો વ્યક્તિને માટે શક્ય
છે કે સમષ્ટિને માટે? પ્રશ્ન ઉચિત છે. આવું બેહદ આચરણ શક્ય છે.
વ્યક્તિને માટે તો છેજ, સમષ્ટિને માટે પણ એ શક્ય થઇ શકે. અને શક્યતા
જતી કરી બતાવવી એજ સર્વ પુરુષોના જીવન ઇતિહાસનો મહામહિમા છે!
ગાંધીજી, હંસા, જુદા ભગવાન વગેરે મહાપુરુષોએ દુનિયાને જે કાંઈ કહેવાનું
છે તે એટલું જ છે કે સમષ્ટિએ પણ બેમર્યાદ અહિંસાનું પાલન કરવું ધટે.
જે વ્યક્તિને માટે શક્ય છે તે યોગ્ય સાધનાએ સમષ્ટિને માટે પણ પૂરું
શક્ય છે! અને શક્યતાને અનન્ત ભાવિ સાથે સંબંધ છે. અનન્ત ભાવિ
માટે આપણી ધીરજ ટકતી નથી. એટલે આપણે અશ્વસત્ય થઇ જઈ દીસા
પડી જઇએ છીએ. મહાપુરુષો આદર્શને છતાં કરતા માટે તનતોડ પ્રયત્ન
કરે છે અને એ કદી સિદ્ધ થયાં નથી એ જાણવા છતાં રસ્તો એજ છે
એમ જાતના દાખલાથી જગત સમક્ષ ધડા મૂકી ધીરે ધીરે માનવ જાતને
કલ્યાણી માર્ગ ઉપર દૃઢ કરાવે જાય છે! આથી આદર્શની કિંમત ધટતી
નથી. એને કાંબધ લાગતી નથી. ઉલટું એથી જ એની કિંમત વધી જાય

છે. અને એ તેજસ્વી જણાય છે ! યુગદૃષ્ટા યુગો રાહ બતાવી જાય છે. અને અખતે માનવોએ સાથે કૃત્ય કરવાની હોય ત્યારે તો યુગે યુગે એકાદ પગલું આગળ ચાલી શકાય છે ! જેમ પ્રજ્ઞના જીવનમાં વર્ષો પણ જેવાં ગણાય તેમ માનવજાતિની સામુદાયિક ઉર્ધ્વકૃત્યમાં યુગે યુગે એકાદ પગલું પણ આગળ જવાય તો તે ભારે પ્રગતિ ગણાય ! આખીએ માનવ જાતિનું જેમયાંદ અહિંસાદિના પાલન તરફ વલણ કરાવતું, અરે ! એ આદર્શોને અંતિમ દ્યેય તરીકે સ્વીકારાવવા એટલું જ બસ છે ! એમાં જ આદર્શોનો વિજય છે !

પણ આ ઠેકાણે એક ચેતવણીનો સૂર કાઢવો યોગ્ય છે ! આખું જગત ચોર છે માટે આપણે ચોર થવું એ બુદ્ધિ નથી. તેમ આખું જગત અહિંસા વગેરે મહાવ્રતને નથી સ્વીકારી શકતું માટે આપણને એ સમજાવું તો પણ આપણે ન સ્વીકારવું એ તો જગત સાથે બતાવેલ વાંઝીઆ સહનુભૂતિ છે. એને નખોદીઆ દાઝની ઉપમા આપી શકાય ! સમષ્ટિ બની જ છે વ્યક્તિની. તો વ્યક્તિએ જ એના પાલન માટે દૃઢ આમદ રાખવો રહ્યો. જે સમાજમાં જેટલી મહાવ્રતી વ્યક્તિઓ હોય તે સમાજની તેટલી આજર પણ વધારે છે. તેનું વજન પણ તેજ મુજબ વધારે છે. એક ગાંધીએ તો ભારતવર્ષ જગતનું ગુરુ થવા બેઠું છે ! આપુ જમાનામાં એ એકની અને ભૂતકાલીન યુગમાં —આપણી દુનિયામાં આજર છે તે શાને લીધે ? આ દેશમાં ઋષિમુનિઓ જન્મ્યા છે. આ દધીવિએનો અસત્યથી જ દેશ છે. અહીંની ભૂમિની કણ-કણમાં વસિષ્ઠ યાગવલ્ક્યની સાધનાની સૌરભ ભરેલી છે. અહીં બુદ્ધ મહા-વીરની જીવન જ્યોતિ ઝળકી છે. અહીં રામ-કૃષ્ણની આર્પતાની પણ મૂળ ઝરણી વહી છે ! એ બધી વ્યક્તિઓ જ હતા ને ? અને એવી ગણીગાંડી વ્યક્તિઓની આજરએ પ્રભ આજરદાર છે. બાકી અહિંસા વગેરેના ભંગમાં, અનાચારમાં તો આપણે સૌ મશગૂલ છીએ. અને આથી જ આપણી આજરએ સમાજ આજરદાર નથી. આનો સીધો અર્થ એ કે અનેક વ્યક્તિઓએજ આ માર્ગે ચાલવું જોઈએ. અને લાંમે માળે જો આખીય પ્રજાનું વલણ આ મહાજીવનના મહાકાવદોના આચારમાં વાળવું હોય તો શિક્ષણની પ્રયાત્ન ધરમૂળથી ફેરવવી જ જોઈએ. અહિંસા—સત્ય વગેરેના આચારની સાક્ષાત્ મૂર્તિ દુનિયામાં કેવાં અદ્ભુત પરિણામો ઉપજાવી શકે છે તેના આપણે તો સાક્ષી છીએ. એક ગાંધી જગતની જીવનદૃષ્ટિમાં પડ્યો આણે છે ! આશ્ચર્ય નથી ? હજી ડોસાઓ યજ્ઞપણ મરી જાય છે ! દાઈની જગત નોષ નથી રાખતું અરે ! કુડુંબીજનો પણ તેના જવાની જ રાહ

મેતા હોય છે! કેમ ગોંધીજીના મરણ સમાચારે આખું જગત ધ્રુજ ઉઠ્યું હતું? કેમ દૂર દૂરના અલુભણ્યા ખૂણામાંથી એ લબ્ધ યોગીને વલુમાંગી અંજલિ મળી હતી? આ કેવલનો ઉકલ આ અનવચિત્ત મહાવતોના પાલનમાં જ છે! એક ગોંધીજી ઉપરથી ત્રિગચ્છિનો દાખવો મણવો જ પાડી રહે છે.

એક વાત અહીં યાદ રહેવી ઘટે. આદર્શ આપણી પહોંચતી બહાર હોય તો આપણી નિર્જાતા-પ્રમાદ-અસૂઝ કે અધાપાને માટે આદર્શને મોળો કે ફિક્કો ન કરવો ઘટે. ચીડીઆં ન કરવા ઘટે, આપણી ચીડને સત્ય વેગ આપતું નથી જ. જીવનની પરિપૂર્ણ લબ્ધતા માણવી જ હોય તો વચ્ચે કપિ માંડવાળ નહીં. પુત્ર ભગવાનની માફક એમા તો વેહં પાતયામિ કે અર્થ સાધયામિની કેસરીયાં શ્રુતિ જ બોધએ. નિર્જાતાતું જ ખીજું નામ મોત છે. સખજાતાતું જ ખીજું નામ જીવન છે. જીવનને માણવા નીકળેયો હોય તે મોતને મારે. મોતને આમંત્રી જીવનને ન દણે. આપણા ભેવા કરોડો બચે ખપી ભચો પણ સત્યનો સ્વીકાર યાઓ એમ જ ઈચ્છવું રહે છે.

આજના જગતના શાંતિ કે સમાધાન નિર્ણયમાં ખૂટે જ છે આ બેમર્મીદ અર્હિસા વચેરેના પાલનના સ્વીકારનો અભાવ! આથી એક વેળા આગળ પણ લખ્યાતું યાદ છે અને આજે યાદ દેવરાવવાની ઇચ્છા થાય છે કે ક્યાં તો જગતના રાજદારી પુરુષોએ કેવળ સંત થવું અગર તો સામાન્ય જનતાએ રાજદારી પુરુષોના હાથમાં સંસ્કૃતિ નિર્ભય છે એમ ન માનવું અને સતો અને સતોના જ હાથમાં ભાવિ કુશળ છે એમ માનીને વર્તવું રહ્યું. મહા દુઃખનો વિષય તો એ છે કે આજે સામાન્ય માનવજીવનનું વિધાન મુત્સદીઓના હાથમાં છે અને મુત્સદીઓ જ્યાં સુધી દર્શનસંપન્ન ન થાય, એટલે કે સત ન યાય ત્યાં સુધી વિધરાતિ એ કપોલ કલ્પના જ રહેશે.

વિષયને લગતી એક ખીજી વાત પણ જણાવ્યે જ છૂટકા થાય છે. રાજકીય આજે મુગધર્મ થઇ પડ્યો છે. બોધએ તેના કરતાં પણ વધારે પડતો રસ આજે સામાન્ય માણસને એમાં ફરજિયાત પણે લેવો જ પડે છે! આથી સામાન્ય માનવની સામુદાયિક સર્જનાત્મક શાંતિની સાધના ખોરબે પડી છે! રાજકરણમાં રસ હોવો બોધએ પણ જીવનના મુખ્ય ધ્યેયથી જ અટક થઇ જવાય એટલી કઠાનો તો નહીં જ! આ વિચારને પ્રત્યાષાતી તરીકે માનીને સૂચ ન આણશે. એની પાછળનો મુગ અને સત્ય આદ્ય સમતલ

એટલી વિનંતિ છે. માનવનું હિત-સાચું હિત ક્યાં છે એ નિર્ણય કરનારું આ શાસ્ત્ર છે અને આથી જે કાંઈ સચ સમજાય તે લખ્યે જ-જણાવ્યે જ છૂટકો થાય છે. ઠીક તો પરમાત્માની કરુણાથી આપણે મહાવ્રતી યજ્ઞે એટલી પ્રાર્થના પૂર્વક વિરમું છું. એજ

દિ. લાઈના હેતવંદન.

(૭૦)

પ્રિય લાઈશ્રી,

મયો પત્ર ખીલીએકા ત્રિસમાં જેસીને લખ્યો હતો. ખીતાબંધુના પ્રથમ અંકનું મુદ્રણકાર્ય ચીલની ઝડપે થાય એમ ઇચ્છ્યું હતું. પણ થઈ રહ્યું છે કીડીના વેગે। જસ. જીવનમાં પણ આવું જ નથી થતું? અમુક કાર્ય જાણે આજેજ થઈ જાય તો સારું-એવી ઇચ્છા થઈ આવે પણ એ ઇચ્છા પૂર્ણ થાય તો થાય, નહીં તો મહીના-વર્ષો અરે। કદાચ જીંદગી પણ વહિ જાય। આત્મદેવ જાણે આજે જ મળી જાય-સૌ પ્રકારના યોગોનો જાણે આજે જ રોગ થાય-તાપનો જાણે આજે જ વિયોગ થાય-વિવેકનો જાણે આ જાણે જ ક્લેશ થાય-ગૈરામયનો જાણે આ પળે જ વિકાસ થાય-આ અને આવું બધું જાણે અમ થઈ જ થઈ જાય તો કેવું સારું? પણ એવું જ નથી થતું। અને કીડીના વેગે પણ આત્મા તરફ નથી જ જવાતું. માયાની આ બલિહારી। એની આ પકડ। આપણે લાચાર બનીને જોયા કરવાનું। આપણું કોઈના ઉપર શાસન જ નથી। જાણે સૌનું આપણા ઉપર શાસન છે-આપણું જ કોઈના ઉપર નથી। જીવની પ્રત્યેક ક્રિયા એના અદ્ય શક્તિપણનો જ પૂરાવો છે ને? એનું દરેક જ્ઞાન અદ્યજ્ઞતાતી જ સાબીતી છે ને? અને છતાં આપણે અદ્યજ્ઞ અને અદ્યશક્તિ છીએ એ સ્વીકારતાં આપણને નાનમ લાગે છે। આપણા જીવજાવનો સંજ્ઞાનપણે આપણે સ્વીકાર કરીશું ત્યારે જ સાચી સમજનાં ત્રીં જણેલું સ્વપાતો. અસ્તુ. આજે અનસસાડ આપણે છું. ગીતાં બંધુના જ કાર્ય અંગે, કાર્ય તો થયું નથી. ખૂટ તાપ છે. એટલે આજસુ થઈ જવાય છે। આજસને એસાસવા માનો પત્ર લખી રહ્યો છું.

અર્ધિસા વગેરેનું પરિપૂર્ણ પાઠન કરવું એ અધ્યાત્મ યોગીને માટે અનિવાર્ય છે. આત્મદેવનાં દર્શન માટે, આત્માનાં નિહા માટે, આત્માની

મકિત માટે, બોદદ અર્થિસા વગેરેનું પાલન કેવળ જરૂરી છે. એ આત્માના આરિભાવ અને પ્રકાશનાં જ ગોખરૂપ છે. જે કાંઈ પરિપૂર્ણ અર્થિસા વગેરેનું પાલન કરે છે તે આત્માને તેના મૂળ મહિમામાં પ્રકાશિત કરવા દે છે. મીઠા આત્માના મૂળ મહિમાને અંકિત કરે છે. અને પોતાના મહિમામાં રિરાગ્યા સિવાય અનંત ભાવિમાં પણ છૂટકા નથી જ. એકે એક શ્રવે આ માર્ગે સંચરવાનું જ છે. એને પેલે પાર જવાનું જ છે. જેને ઉતાવળ હોય તે મહાત્મા કહેવાય, જેને ઉતાવળ નથી તે અસ્પાદમા છે. અસ્પાદમાની કૃત્ય નહીંયત્ હોય છે. મહાત્માની આ માર્ગે હલે હલે કૃત્ય હોય છે. શ્રવનનો નિરવધિ વિકાસ જેનું ધ્યેય હોય તેણે તો આ મહાનિયમોને પરિપૂર્ણપણે સ્વીકારવા રહ્યા. પણ એકલા વગેરેનું પાલન તો અર્ધાં યાત્રા અર્થ, નિયમો સિવાય એ પાલન અધૂરું છે. તો એ નિયમો ક્યાં? ભગવાન પતાંજલિ કહે છે:-

શૌચ સંતોષતપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વરં પ્રણિધાતાનિ નિયમાઃ ॥ ૩૨ ॥

શૌચસંતોષ=શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વર પ્રણિધાન -આ પાંચ નિયમાઃ=નિયમો કહેવાય છે.

અર્થાત્ વગેરે જેમ પાંચ છે તેમ નિયમો પણ પાંચ છે. શૌચ વગેરે એ પાંચના અનુક્રમે નામ છે. એ સૌને સમજ્યા સિવાય અને આચરણમાં ઉતાર્યા સિવાય શ્રવનની સાધના અધૂરી છે. અર્થિસા મેલી છે. એ પાંચેનું પણ પરિપૂર્ણ પાલન શુદ્ધિના ગરજ માટે એટલે કે મુમુક્ષુ કે આત્મદર્શીને માટે અનિવાર્ય છે. વગ શુદ્ધિને અર્થ નીચો. તો નિયમનો શો અર્થ? નિયમ્યન્તે-અવશ્યકર્તવ્યતયા વિધીયન્તે इति નિયમાઃ-જેમનું અવશ્યમેવ કર્તવ્ય તરીકે વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તેને નિયમ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ નિયમ એટલે અવશ્ય કર્તવ્ય. જેમાં કદી પણ અપવાદ ન હોય, કાંઈને માટે અપવાદ ન હોય, કાંઈ ઠેકણે અપવાદ ન હોય, કાંઈ કારણે પણ અપવાદ ન હોય તેનું નામ નિયમ. અર્થાત્ શૌચ વગેરે જો નિયમો છે તો તેમનું પાલન એ તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે. એમાં છૂટછાટને માટે અવકાશ નથી. એમાં અપવાદને માટે તક નથી. દરકને-માનવ માત્રને માટે જ કર્તવ્ય તે નિયમ. આ છે એનો શાસ્ત્રીય અર્થ અને આ અર્થ જ અહીં ઉપયોગી છે. શૌચાદિનું પાલન માનવ માત્રને માટે કર્તવ્ય છે. એમાં દેશ, કાળ, જાતિ, જન્મ, ઉંમર વગેરે કશોય પ્રતિબંધ નથી. વગેરેની મારફત શ્રવનના એ પણ મહા કાયદાઓ જ છે. અને આથી શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળાએ તો ખાસ કરીને એમનું ચુસ્તપણે પાલન કરવું જ જોઈએ.

તો શૈય એટલે? શૈય એટલે પવિત્રતા શરીર અને મનની, વાતા
 વન્યુની અને વ્યવહારની-જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં પવિત્રતા એટલે
 શૈય લગવાન એને “સત્ત્વસંશુદ્ધિ” ને નામે કહે છે સત્ત્વ
 એટલે હોવાપણ્ય તેની સંશુદ્ધિ એટલે પૂરી શુદ્ધિ-પૂરી ચોકખાઈ,
 શરીરની શુદ્ધિ પણ અદ્ય અને બદાગના બેદે મે પ્રગટતી છે. સાધુ વગેરે
 દ્વારા બદાગની શુદ્ધિ અને સફાઈ માધી શકાય પવિત્ર અને ન્યાયી ક્રમાણીના
 હિત-મિત-અને અદ્ય બોજન વગેરે દ્વારા આત્મ-શરીરની આંતર શુદ્ધિ
 સાધી શકાય છે ગૈત્રી વગેરેની ભાવનાના નિગંતર અનુદાનથી રાગદ્વેષ ઈર્ષ્યા
 અસૂરા વગેરે મનોમેલને સાફ કરવા એટલે મનશુદ્ધિ. આ ઉપરાંત પણ
 ધરતી-વાતાવરણની-અર્થની-વ્યવહારની-વચનની-વિચારની-વર્તનની વગેરે
 તમામ શુદ્ધિઓ અદ્ય મમજી લેરી નહે શુદ્ધિને ક્યાયે દ્વં નથી. અને શુદ્ધિ
 બ્યારે બેહદ થાય ત્યારે પ્રભુપ્રાપ્તિ આધી હોતી નથી અધ્યાસમાત્રની નિષ્ઠા
 એ છેવટની શુદ્ધિ છે અને એ સાધ્ય છે ધૃતર શુદ્ધિઓ એ મદાશુદ્ધિને
 જન્માતીને દુનૃત્ય થઈ જાય છે શુદ્ધિ માનવમાત્રને માતાની પેરે રક્ષતી હોઈને
 માતાની પેરે જ આદ્યબીય છે. આ દૃષ્ટિએ દુનિયામાં માનવમાત્રની એ જ
 જાતિ દોરી ઘટે અને તે ધોળીની સૌએ જાતના ધોળી થવાનું છે જે
 જાતનો ધે મી થાય તેને કર્મમાત્ર એ આત્મ વચ્ચે સ્વચ્છ કરવાનો ઉત્તમ
 માધ્ય છે એ જાત અનુભવે જ સમજાઈ જાય છે આત્મશુદ્ધિ-કર્મમાત્રને
 વિનિયોગ એ શુદ્ધિના પથે પડેલાને જ સમજાય છે. અને આખીય માન
 જાતિ પણ પહેલાના જેટલી જ મેરી છે એ પ્રામાણિક નિચાર કરનારને તરત
 સમજાશે અને આથી જ માનવ જાતિનું કર્મમાત્ર આત્મશુદ્ધિમાં જ પશ્ચિમનું
 નેય એ રીતે તેજે જીવવાની ક્રમા શેષવી ગઈ રામ-અપ્રસન્નતા-ધન્વિયોર્ન
 મુદિમુખતા-કોચ-કામ-કાશ્યપોરી વગેરે બધાય અશુદ્ધિના દુનૃત્ય છે
 અને આથી જ પ્રકાગની-અસ્તિમાત્રની શુદ્ધિ એ ધ્યેય છે. શુદ્ધ નેય તે
 યોગ કદી ન માધી શકે એટલે એને છેવટે મસાજ મને એ સમજાય
 એવી માંજ છે

શૈય બાદ આવે છે સતોષ સતોષ એટલે પ્રાપ્તિમાં મનની પ્રસન્નતા
 આ પણ શુદ્ધ સમજાણની જ એક સ્થિતિ અને અનિચય અવરથા છે
 પ્રાપ્તિમાત્ર કર્માનુસાર થાય છે આ દૃષ્ટિ અનુભવ નિયમ છે મજાનું
 દોષ નેટનું જ મને છે નેનાથી અદ્ય કે ઓહુ મજાનું નથી જ
 આથી ઓહુ કે અદ્ય હૃદયની મજા નથી અને મજાનું તે ને
 મજાનું જ એટલે ને હૃદયમાં પણ અર્થ નથી આજ કાળે ન મને ને

મારું એમ ધ્રુવજ્યામાં પણ વિવેક નથી. આમ ધ્રુવજ્યાની જે ત્યાં
જર નથી ત્યાં સતોષ એ એક જ ફળ છે. સતોષ એ કર્મફલના અટક
અને સ્વ નિષમને સમજી તેને જીવનમાં નિષ્કલેશભાવે સ્વીકારી તદનુસાર
વર્તવાથી જ કુદરતી શાંત છે. મતોષમાં પુરુષાર્થનો ધનકાર નથી. પુરુષાર્થ
માટે તેમ પૂરેપૂરી જોગવાઈ છે. કર્મફળ માટેની ગમાગ અને અસહ્ય,
પામર અને નપુંસક હાથ હાથનો એ નિરોધ છે. બદાદુરીની એ પગકાળા
માયાની મોહિનીને સમજપૂર્વક ન વશ થવાની અને તેનો વિવેકપૂર્વક પકકાર
કરવાની એ સાધના છે. પ્રકૃતિની રમણીયતા સામે આત્માનાં અમર અને
અજર સૌન્દર્યને મૂકવાની એ વિગ્રહ સાધના છે. આથી મતોષને આજસ
કે પ્રમાદ-કર્તવ્ય વિમુખતા સાથે કોઈ ન બેગવી દે. સતોષ એ સત્યના
સ્વીકારમાંથી પેદા થતી પ્રથમ ઠંડી મહા તાકાત છે. અને આજની દુનિયાએ
તો સતોષનો મહિમા સાથે જ સમજવો જોવો છે! અસતોષનું માર્યું
મનુષ્ય જેવું મનુષ્ય પ્રાણી ગતદિવસ મિથ્યા પાછળ ફેટકું દોડધામ કરી
રહ્યું છે! શાશ્વત માટેની માશ્વમની દોડધામ તો તેનું ગૌરવ છે. પણ
અનિત્ય અને ક્ષણસ્થાયીને માટેની એની આ પિચાયચર્ચા તો એની માનદાનિ
છે. સ્વમાન જાંમ છે! સાચી સમજ કાઠપણું પણે સ્વીકારવા જેવી નથી
શું? સતોષ એ માચી સમજ છે! અસતોષ માનવ આત્માના સૌન્દર્યને
મૂળમાંથી જ વધેરી મૂકે છે!

મતોષ પછીનો જે નિષમ છે તેને તપ કહે છે. તપ એટલે વિચાર-
પૂર્વકનું વર્તન. આ અર્થે સ્વીકારના તપનું તિતિક્ષા એ ગ્દસ્ય છે એમ
સમજશે. સદન કરવું એ આત્માની વિશાળતા-ઉદાગતા-એકતા-વગેરેના
સ્વીકારનું સામુદાયિક ફળ છે. આથી તપનું મૂળ ગ્દસ્ય તિતિક્ષા છે. અને
તિતિક્ષા તો આત્માનો સદન ગુણ છે. આત્મા સ્વરૂપે સદ અસત-પાપ-
પુણ્ય-ધર્માધર્મ-સારું નરસું-અધું ય નબાવી લે છે! જે જગતમાં આપણે
જીએ છીએ તે જગતમાં આ અધાંય જોડાંએ છેજ. અને અનન્ત કાળથી
પરમાત્માએ અધાંયને વર્તવા દે છે. આથી આપણે અત્મા જે મૂળમાં
પરમાત્માથી જૂદો નથી તેવું પણ જાણ્યું સદવાની, અધું ય નભાવવાની,
અધું ય વિના ફરીવારે અપનાવવાની. પ્રવરત દેવ ગમતી મ્હી! મુખ દુઃખ,
ટાઢ તડકે, હાનિ શાક, જલપરજન્ય, બૂખ તરસ, વગેરે તમામ દુઃકોના
આક્રમણમાં, સ્વરૂપનિષ્ઠાનાં ધીર પરાક્રમનું પ્રદર્શન એ તપ છે. આ અધર્મમાં
તપ દેખતો અનિષક્ષી છે, દેખતો જાતજાણી દમેડી દાડી તેવી જગતએ પ્રેમને
પ્રગ્યાપિત કરવાનું તપ ને તપ છે! આ તપ તપ પ્રકારે વિવિધ થયેલ છે,

અર્થાત્ જ તિતિક્ષા-પ્રેમમયી તિતિક્ષા-તન મન અને વચનમા વ્યક્ત કરવાની છે શારીરિક તપ-માનસ તપ-રાયિક તપ-એમ ત્રણ પ્રકારમા તપ વહેચાયેતું છે અને એ ત્રણે તપની પણ સાતિ-તા આપણા ધ્યેયની પોષક છે એ ન વીમરાઓ તપ તપીને આપણે પામવાની છે તે અહિંસાની શુદ્ધિ-એટલે કે નિર્મળ આત્મપ્રેમ આ તપ શુદ્ધિને લક્ષમા નાખીને જ કરવાનું છે અને શાય હોય તેટલું જ કરવાનું છે ! ધાતુની ત્રિપતતા આણે શરીરને કાર્ય કરવે અશક્ત બનાવી દે, મનને કે વચનને તરડાવી નાખે એવું તપ વિહિત નથી વિચાર-સદ્ વિચારથી નિષ્કૃત્ત કે વેગળું ગ્રહેતું તપ આત્મવાતી છે અને યોગશાસ્ત્ર આત્મોદ્ધારનું શાસ્ત્ર છે આત્મધાતનું નહીં આથી શાસ્ત્રીય તપને માટે આગ્રહ રાખવો રહ્યો અને તપ પણ જીવનના તમામ ક્ષેત્રોને સ્પર્શે છે કેમકે એના મૂળમા વિચાર છે અને વિચાર કષ્ટ ક્ષણે આપણાથી વેગળો થાય ? આથી યોગપોષક તપ હોતું ધરે ગીતાજીના મત્તરમા અધ્યાયમા ભગવાને બતાવેન તપ આપણા જેના માધ્યમે માટે ખૂબ માર્ગદર્શક છે ઉપકારક છે આખી માનવ જાતિમા એ ખ્યાતો વ્યાપક થયા ધરે છે દેવ, દિવ્ય, ગુરુ, પ્રાણનું પૂજન, શારીરિક પરિવ્રતા સગળતા, સયમ, અહિંસા-શારીરિક તપ છે ઉદ્વેગ ન ઉપગમનારું, સત્ય પ્રિય અને હિતકર વચન અને સ્વાધ્યાય પગમણુતા-અભ્યાસી મનોદશા-રાયિકતપ છે તમોદય રહિતતા અક્રુન્તા, ગેખમ લીપણુનો અસાન, આત્મનિઘ્રહ, ભારોની શુદ્ધિ-આટલું માનસ તપ છે અને આ બધુંય સાત્ત્વિક રીતે કરતું ધરે છે પગમ શ્રદ્ધા કૃતાશા સિરાય અને એકાગ્રતાથી તપેતું તપ ફલસિદ્ધિ અર્પનારું થાય છે

તપ પછી આવે છે સ્વાધ્યાય સ્વાધ્યાયનો જો છેક જ તળપદો અથ મરીએ તો એ નિ ક્રુન્તા નિવારણનો પ્રયોગ છે નિગદારતા નિવારણ એટલે અભણતાનું નિવારણ અને નિરક્ષરતા એટલે પ્રભુ શૂન્યતા તેનું પણ નિવારણ-એમ બંને અર્થો અહીં આવે છે પાઠનો વધારે આવે છે સ્વ+અધ્યાય એમ મે શબ્દો મળીને સ્વાધ્યાય શબ્દ બને છે સ્વ એટલે આત્મા અધ્યાય એટલે જ્ઞાન આત્માનું જ્ઞાન જેમથી થાય તે સ્વાધ્યાય અર્થાત્ જ આત્મ જ્ઞાનમા માધનઉપ થતા સ્વનિર્ગળીત શાબ્દોનો વિધિપૂર્વકનો અને નિયમિત અભ્યાસ એટલે સ્વાધ્યાય વળી સ્વનિ કાષ્ટ ભારતખડમા જ પા- છે એવો મિથ્યા ખ્યાલ ન હોવો ધરે સ્વનિ શબ્દ એના મૂળ અર્થમા એટલે કે દર્શનના અર્થમા અહીં લેવો અને એ અર્થ લેતા સ્વનિ એટલે દર્શનસંપન્ન જીવ અને આથી જ એમા દેશ-કાળ-જાતિ વગેરેનો ખ્યાલ ન હોવો ધરે આ દૃષ્ટિ સ્વીકારતા દુનિયાના તમામ દેશના-કાળના-જાતિના દર્શન સપત્ત શ્રેયોએ અનુષ્ઠાન ઉપરથી જ્ઞાતા-વેદના ન્યાય મુમગન શાબ્દોનો અભ્યાસ એટલે

સ્વાધ્યાય. વળા આપણે તો ધ્યેયબદ્ધ હોવાને માટે વિચારણા કરીએ છીએ. યોગશાસ્ત્ર ધ્યેયવીરો માટે છે. અને ધ્યેય છે આત્મદર્શન. આથી સાક્ષાત્ કે પરપરાએ પણ જે આત્મદર્શનની સાધનામાં સહાયક ન હોય તેવાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં નકામો કાળક્ષેપ એ પ્રત્યાપરાધ છે. ધ્યેય સંપાદન કર્યા બાદ વિનોદ માટે ઇતર સમ્બંધોતો અભ્યાસ નિષિદ્ધ નથી. આમ સ્વાધ્યાય, શું વાંચવું, કેટલું વાંચવું, વગેરેનો નિર્ણયિક છે. આ ઉપરાંત સ્વાધ્યાયની બીજી પણ ભારે ઉપકારકતા છે! એ ઋષિ સમેશનમાં બેસવાનો લ્હાવો છે. દુનિયાના મહાન આત્મ પુરુષોના નિત્યસંસર્ગમાં રહેવાનું જેમને લાગ્ય સાંપડે તે સુખી હોય છે! ધ્યેયનું પ્રકાશન, ગાજન, વારંવાર સંસ્મરણ, સમર્થન ઉદ્દેશોધન વગેરે સ્વાધ્યાયનું પરિણામ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણાં પૂરતા તો વેદ ઉપનિષદ્ ગીતા વગેરે શાસ્ત્રોનું નિત્ય નિધિપૂર્વક સાર્થ અનુસંધાન એ સ્વાધ્યાય છે. આમ તમામ શાસ્ત્રોનું તત્ત્વ હૃદયંગમ કરી, મધુકર શ્વિતી તેનો રસ તેટલો ચૂસી, પછી સૌ શાસ્ત્રના એકમાત્ર સારરૂપ ભગવદ્ગામ સ્મરણ રૂપી મહા સ્વાધ્યાય આવે છે. સૌથી સાચું છે ભગવાનનું નામ. એ સ્વાધ્યાયોનો પણ પરમ સ્વાધ્યાય છે. આમ પીઠ ચિંતનને અને પ્રભુનું નામ એજ એક માત્ર સાચું છે એમ છુદ્ધિપૂર્વક સમજ એક તેનો ચોવીસે કલાક જાપ કરવો એ મહા સ્વાધ્યાય છે! એનું ફળ આપણે સમાધિપાદમાં એક જ ગ્યા છે! અને આથી જ દુનિયાના તમામ સંતો-દક્ષિણ-ભગવદ્ગામનું ભારે માહાત્મ્ય ગાય છે. આખી દુનિયાએ પ્રભુનામની જાપનાનું માહાત્મ્ય જાણવું ઘટે. વ્યક્તિને જ નહીં-આખીયે માનવજાતિને વિશુદ્ધ કરવાનો એ એકમાત્ર સૌની પહેલમાં આવે એવો અમૂલ્ય ઉપાય છે! સ્વાધ્યાયની પ્રારંભ રેવથી વ્યવસ્થિત વિચારની તાકાત પેદા થાય છે! વળી સ્વાધ્યાય શાણસને એ ક્યાં છે-ક્યાં જઈ રહ્યો છે-ક્યાં જવું ઘટે છે, કેવી રીતે જવું ઘટે છે-ક્યાંથી જઈ શકે છે-શું કરે છે-શું નથી કરતો-શું ન કરવા જેવું કરે છે-અને કરવા જેવું શું નથી કરતો-વગેરે બધીય વાતો અરીસો જેમ મુખને તેમ, બનાવે છે. સ્વાધ્યાયમાં માનવ જાનિનું સંપૂર્ણ કેળવણીખાતું સમાઈ જાય છે.

સ્વાધ્યાય પછીનો અને છેલ્લો છતાં સૌનાં પરિણામ રૂપ એવો જે નિયમ છે તેને ઇશ્વર પ્રલિધાન કહેવામાં આવે છે. ઇશ્વર પ્રલિધાનના જે અર્થો યજ્ઞ શકે છે. ક્યાં તો ઈશ્વરનું આપણામાં પ્રલિધાન અગર તો આપણું ઇશ્વરમાં પ્રલિધાન. પ્રલિધાન એટલે અત્યંત પરિપૂર્ણ થાપણ. ભગવાનને આપણામાં થાપવો એટલે અહં બ્રહ્માસ્મિ અનુભવ અને ઇશ્વરમાં આપણી થાપણ કરવી એટલે પરમ ભક્તિયોગ. અહીં બીજો અર્થ લેવો કેમકે પહેલો અર્થ બીજો ત્યાં સુધી આચારબ્રૂમિએ પૂરો ન આચરણ ત્યાં સુધી સિદ્ધ થતો નથી. આમ ઇશ્વર પ્રલિધાન એટલે પરમાત્માના ચરણમાં આપણું

પરિપૂર્ણ સમર્પણ. જે કાંઈ થાય તે બધું તદ્દર્થ કરવાની સદ્ગત શ્રામેષ્ઠવાસ
 જેટલી જ સદ્ગત વૃત્તિ. સ્વપ્ને પણ, ભૂતમાં પણ, બેભાનપણમાં પણ સ્વાર્થની
 અસ્કૂતિ અને પરમાર્થની સંસ્કૃતિ એટલે ઇશ્વર પ્રણિધાન. અર્થાત્ નદીની
 માફક સમર્પણની અલગ કળા-ગાથા એટલે ઇશ્વર પ્રણિધાન સમર્પણ પ્રેમ
 મગિ છે. જ્યાં પ્રેમ નથી ત્યાં સમર્પણ નથી. પ્રેમનું સમર્પણ સદ્ગત હોય
 છે. પ્રેમ વસ્તુનું જ્ઞાન મગિ છે. જ્યાં જ્ઞાન ન હોય ત્યાં પ્રેમ સંભવે જ
 નહીં. જ્ઞાન વસ્તુનું અસ્તિત્વ મગિ છે. જેની અસ્તિ નથી તેનું જ્ઞાન સંભવતું
 નથી. પ્રભુને આત્મ સમર્પણ કરવું હોય તો “ પરમાત્મા છે ” એવું સદ્ગત
 જ્ઞાન હોવું ધટે. પરમાત્મા જેવો છે એવું તેનું સદ્ગત જ્ઞાન હોવું ધટે.
 આતેજ શ્રદ્ધા કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રણિધાનમાં પણ શ્રદ્ધા મૂળ
 છે. અને શ્રદ્ધા એ બુદ્ધિનું દેવાળું નથી. બુદ્ધિની પરમશુદ્ધ અવસ્થા તે શ્રદ્ધા
 છે. બુદ્ધિ જ્યારે હૃદયમય થઈ જાય ત્યારે શ્રદ્ધાનું તે સ્વરૂપ પકડે છે. અને
 શુદ્ધતમ લાગણીપ્રધાન બુદ્ધિ જ હૃદય છે. આમ જોઈ જો વિચારીશું તો
 સમર્પણ શુદ્ધ બુદ્ધિનો પ્રયોગ છે. આથી સમર્પણ માત્રને શુદ્ધિની અનિવાર્ય
 જરૂર છે! વળી ઇશ્વરને શરણે જો સર્વભાવે જવું હોય તો તો શ્રદ્ધાની
 કેવળ જરૂર છે. કેમકે પરમાત્મા સદ્ગતમ પદાર્થ છે. અતીન્દ્રિય
 -મન બુદ્ધિથી પણ અગોચર પદાર્થને પકડવા માટે સદ્ગતમ
 દૃઢ શ્રદ્ધા જ સાધનરૂપ છે. અને શ્રદ્ધા તત્ત્વપક્ષપાતિની જ હોય છે.
 જો એ પ્રામાણિક હશે તો, આમ ઇશ્વર પ્રણિધાન એ ગોપી યવાનો જ
 પ્રયોગ છે! અને ગોપી થવું એ મહાભાગ્ય હોય તો જ સંભવે છે. જગતમાં
 એક જ પુરુષ છે અને બીજી બધીય-જીવમાત્ર ગોપી જ છે! જીવમાત્ર એ
 જાણતો નથી અને આથી પુરુષત્વનાં મિથ્યાભિમાનમાં એ ગચ્છે છે-એને પુરુ
 કરે છે, અને પરિણામે પગમ સુખથી સો ગાડ છેડે! રહે છે. વળી સમર્પણ
 તો આત્માનો મૂળ સ્વસ્થાવ છે. એણે જો એનું સ્વરૂપ સમર્પણ પ્રકૃતિને ન
 ક્યું હોય તો પ્રકૃતિમાં એણે જ ન સંભવન! પણ દરે એ સમર્પણની વિશા
 ફર તેટલી જરૂરી છે. એ સમર્પણનું પાત્ર એણે ઇશ્વરને બનાવેલો રહે છે.
 બસ. આટલું જો સી કરે તો જીવન-અને મહાજીવન પ્રેમમય-શાંતિમય,
 આનંદમય અને કલ્યાણમય થઈ જાય! ભક્તિનો પ્રભાવ અસૌક્રિક છે. એનો
 રમ અસંવેદ્ય છે. એનાં વર્ણન મમર્ષનો માટે પણ અધૂરું જ હોય છે!
 મધ્ય પ્રણિધાનની મહાગાથાએ જો જોતી રોય તો માનવ જાતિએ ભાગવતનો
 અભ્યાસ કરવો ધટે. બસ. આ પાંચ નિયમો-અવરૂપ કર્તવ્ય છે. માનવ
 જાતિ આ મુદ્દની વાતો કયાં રવીશ્વરો? હીક. તો પ્રભુને પ્રાર્થાએ કે
 આપણને તે પરિપૂર્ણ સમર્પણમય થવાની શક્તિ અર્પે. એજ.

શિવ ભાઈના દેવવંદન.

(૭૧)

મિત્ર બાઈશ્રી,

શારીરિક અસ્વસ્થતા તથા ગીતાજીયું અંગેના પરિભ્રમણને કારણે વળી
 યોગમાં લાગ થાય છે! કવચિન્ન જીવને એન નથી હોતું, જીવને સાચું એન
 તો પરમાત્માની કૃપા હિતરે ત્યારેજ થાય ને! જોકે એકલી પરમાત્માની
 કૃપાની જ રાહ જોવી એ ઉચિત નથી. કેમકે પરમાત્માની કૃપા તો મેષની
 માફક વિના માંગ્યે જ સૌના ઉપર જ વરસતી જ હોય છે. પણ એ કૃપાનો
 અનુભવ કરવા માટે સૌથી પહેલી જરૂરી છે આત્મકૃપા. માણસને પોતાના
 ઉપર જ દયા નથી. દયા એટલે દુઃખને દૂર કરવાની તીવ્રેચ્છા અને તેને
 અનુકૂળ પ્રયત્ન. માણસને સુખ નથી મળતું. દુઃખ જ મમે છે. અને જે મમે
 તેને દાળવાનો એ ઉપાય જ જાણે કરે! દુઃખ એને મમે છે, જો મળતું ન
 હોત તો દુઃખમાં જ સજાપ એવાં કર્મો કેમ કરે? એને પોતાનાં જ હિતમાં
 કેમ સ્વયંભૂ રુચિ ન ઉપજે? અને માણસનું સાચું હિત સ્વને પારખવામાં
 છે. જાણવામાં છે, એ એટલું એક જ નથી કરતો અને એ સિવાયનું તો
 કર્તવ્ય જ નથી. મુખ્ય કર્તવ્ય જ એટલું છે, એ સિવાયના જે કાંઈ કર્તવ્ય
 છે એ તો એના જ રૂળ રૂપે અમર તો એનેજ સિદ્ધ કરવા માટે છે! મેમુક્ષા
 નથી એનો અર્થ એટલો જ કે માણસને સુખ નથી જોઈતું. એને દુઃખ જ
 ખપે છે, અને આથી માણસનો મોટો ભાગ આતતાથી છે, જે આગ લગાડે,
 ઝેર પાય, ફેત્ર, દારાં કે ધનનું અપહરણ કરે, ધાનકી સંસ્કાર પોસે રાખી
 વિચરે-એટલાને આતતાથી-જુલ્મી તરીકે યાચે કલા છે. માણસ જાતે જ
 જાતમાં આગ ચાપે છે. જાતે જ જાતને ઝેર પાય છે. શરીરરૂપી પરાયાં
 ફેત્રને, અને તેને ખાતર દારાને અને ધનને ચોરે છે. અને શસ્ત્રપાણિ હોવામાં
 લાગ લાગવાને બદલે ગૌરવ માને છે! આથી જ એ જુલ્મી છે! અને જુલ્મી
 ધાતકી જ છે! આમ એને જાત ઉપર પણ દયા નથી તો બીજા ઉપર તો
 હોય જ ક્યાંથી? આથી આધ્યાત્મિક જીવન તેમ જીવને આકર્ષે છે જે જાનના
 ઉપર જાતે દયાળુ હોય! આને આત્મકૃપા કહેવાય. તે ઉપરાંત યુરુકૃપા-શાસ્ત્રકૃપા
 અને ધૃધિરકૃપા હોવી ઘટે. પણ જેનામાં સાચેજ આત્મકૃપા હોય તેને બીજા
 તરફ કૃપા સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે! આથી એને એકાદ એટલે અત્યકૃપાનો

અભાવ જ મૂળમાં સમજવો રહ્યો, હીક આજે પાછો યોગનો આગળ વિચાર ચલાવીએ.

ગયા પત્રમાં યમનિયમ વગેરેની અતિ ટૂંકી ચર્ચા કરી. પણ કહેવત છે કે શ્રેયાંસિ ચતુર્વિધાનિ—મંગલ કાર્યોમાં અનેક વિધો આવે : યમ અને નિયમનું વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક પાલન ધર્મ છે. ધર્મ તેના સંપૂર્ણ અર્થ સહિત યમ નિયમના પાલનમાં સમાય યઈ જાય છે. દુનિયાના જાણીતા કે ન જાણીતા—ધર્મને યમનિયમ ઉપરાંત કશું કહેવાનું નથી. યમ નિયમોનાં સંપૂર્ણ આચાર વિચારમાં ધર્મ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. અને આથી જ ધાર્મિક ઝઘડાઓ નરી બાલિસતા છે. ધર્મ કેવળ માનવાની ચીજ નથી ! એ તો જીવવાની ચીજ છે ! જે કેવળ માને જ છે અને કરતો નથી જ તે મિષ્ટાન્નના નામમાત્રનાં રટણે ભોજનનો આનન્દ ભયે માણે પણ તે નયો જૂખ્યો જ છે ! આથી ધર્મનાં બાહ્ય કસેવરો ભયે જૂઠાં દેખાતાં હોય એનો અંતરાત્મા એક સરખો છે—એકરસ છે. જે કોઈ ધર્મમાત્રમાં રહેલી આ મૌલિક એકતા નથી સમજી શકતો તે ભવાવહ છે ! ધર્મને નામે તો ઝઘડો—અધર્મ નહીં જ શોભે !

પણ આ યમનિયમો વિષે જાણ્યા માત્રથી એનું આચરણ શક્ય બની જતું નથી. અહિંસા પાળવી જોઈએ એટલું જાણ્યાથી અહિંસાનું પાલન થઈ જતું નથી ! જ્યાં પ્રાણીય યમ નિયમોનું પાલન કરવા શરુઆત કરે કે તરત એના વિપરીત પ્રયાતો એની પળવણી શરુ કરે. ધર્મના પાલનમાં આરંભે કષ્ટ હોય છે. અધર્મના પાલનમાં આરંભે સરસતા હોય છે. માણસ સરળતા શોધે છે. દુષ્કરતાને ટાળે છે. અને આથી માનવજાતિનો મોટો ભાગ આરંભે સરળ એવો જે અધર્મ=યમનિયમથી વિરુદ્ધ પ્રયાતો તેનું જ સેવન કરે છે. મૂળમાં જો કે માનવ ધર્મમય જ હોય છે—એનું સ્વાભાવિક વલણ જ ધર્મ તરફ હોય છે. અને એ ધર્મને લાઇને જ એટલે કે મોટે ભાગે અહિંસા વગેરેનું જ એ પાલન કરતો હોઈને જ ટકી રહ્યો છે છતાં દુઃસંગતે લાઇને કે પછી ખીજા કોઈ કારણે એ કવચિત્ કવચિત્ અધર્મ તરફ વળે છે. અધર્મ તરફ ન ટળે તો પણ ધર્મના આચરણમાં લીધો કે પ્રમાદી થઈ જાય છે ! ચોવીસે કલાક કોઈ હિંસાવિહારી થઈ જ ન શકે. ચોવીસે કલાક કોઈ જૂઠો રહી જ ન શકે. ચોવીસે કલાક કોઈ ચોર થઈ જ ન શકે, ચોવીસે કલાક કોઈ ભોગ ભોગવી જ ન શકે, ચોવીસે કલાક કોઈ પરિગ્રહસોલુપ ગ્રહી જ ન શકે—તેજ પ્રમાણે નિયમેનું પણ જાણવું. ચોડો વખત જ એ હિંસાદિ કરી શકે છે, આથી સિદ્ધ એ થાય છે કે માનવ જાતનો મોટો ભાગ ધાર્મિક જ છે. અમાનની

પ્રત્યક્ષતાને ક્ષમિત કરાવિતુ એનાથી યમનિયમેની વિરુદ્ધ અવરુદ્ધ થતું છે. આવી પળે એટલે કે યમનિયમેના જાંમની પગાવે ત્યારે એણે સ્વસ્ત્ર રહેવું છે. ત્યારે જ એણે ધ્યેયના સમરક્ષાપૂર્વક વિવેચી વર્તન કરવાનું હોય છે. ત્યારે જ એણે પોતાનું ખરું ખમીર બતાવવાનું હોય છે. તે ત્યારે અદિત્ય વગેરે યમનિયમેનો ભ્રમ ઉપરિચય થાય-એમના આચરણમાં જ્યાં ઉપરિચય થતો, બસાત પશુ એમની વિરુદ્ધ જ વર્તવાનું આત્મીને હિમે ત્યારે યોગ માર્ગના પ્રવાસીએ કે માણસ માટે શું કરવું થયે? આ એક સમસ્યા જ છે. આ સમસ્યાનો ઉકેલ આણવે જ રહે છે. દેમદે મણુ દૂધનાં નિષેદમાં જોમ દીપ્ત ધાસ પશુ દર વર્તાવે તેમ દિમા વગેરે અધર્મિક ખ્યાલો રહેજ પશુ મિત્રમાં ફરકતા હોય તો જીવનભગ્ની સાધનાને ધૂળમાં મેળવી દે છે-દર વર્તારી દે છે. અને આ જ ઠેકાણે ખીચારી માનવ જન-લાચાર યજ્ઞ જાય છે. અદિત્યક થવું કોને ન-રુએ? સત્યવાદી મદ્દરમા થવું કોને ન મમે? ચોર ન થવું કોને? ન મન યાય? બીજા દે હનુમાન સમી વીરમર્તિ થવાનું કોને પશુંક ન હોય? અપરિમદની સાક્ષાત્ પ્રતિમા થવાનું કોને કાડ ન હોય? જ્યાં દિમા-જૂઠું-ચોરી-છીનારી-પરિમદ વગેરેના ખ્યાલો આપણને-મોને પ્રતિવિજ પગાવે જ છે। તો હવે શું કરવું? ભગવાન પાંગતિ કહે છે:-

વિતર્કયાધને પ્રતિપક્ષમાવતમ્ ॥૩૬॥

યમનિયમેની વિતર્ક=વિતર્કીકાર્ય બધા કિર્તી થાય તો પ્રતિપક્ષ-માવતમ્=હરીફ પડવું ચિન્તન કરે.

અર્થાત્ ઉપલી સમસ્યાનો ઉકેલ આ મુત્ર આપે છે. વિતર્ક ક્યમ અહીં પારિભાષિક છે. તેનો દિસા-જૂઠું વગેરેના ખ્યાલો એવો અર્થ થાય છે, તો જો યમ દે નિયમના આચરણ વખતે વિતર્કી માર્ગમાં આપણીની દબાઈ કરે તો તે તે વિતર્કીનો જ હરીફ ખ્યાલ હોય તેનું ચિન્તન કરે, ઉપર તે જીવન સત્ત ને અસત્ ખ્યાલોનો સતત સંમાર્ગ જ છે તે! આમ ખ્યાલો જો દૃઢ થઈ જાય તો માનવ પડે, જો ઘાટ ખ્યાલો દૃઢમ થઈ જાય તો તે મરે. દિગ્ગહિના ખ્યાલો અમલ છે, અદિસાં વગેરેના ખ્યાલો સત્ત છે, તો અસત્ ખ્યાલો જો આપણનાં પીડે તો દૃઢતાપૂર્વક તેમની સામે સત્ ખ્યાલોનો અખુનમ મોરખો મારી જ રહો. ત્યાં સિવાય પતોજ નથી.

જરા વધારે વિસ્તાર અને સ્પષ્ટતાથી આ મુત્ર સમાવ્યા રંગુ' નિ,
"આણે મારા ઉપર અપકાર કર્યો છે મારે હું એની તો ખજાર લાગ્યો,"
"અરે, એમાં શું? જૂઠું તો નમાની-બેધાય-આપસ' જરા નો નિર્મિતિ પામ

બોલ્યા હતા," "ધન તો જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લેવું જ રહ્યું-અમુકનું ધન-૪૩
 એતન ધન હું તકડાવી લઉં" "અરે પર સ્ત્રી યાદ તેથી શું ?
 Everything is fair in love and politics-એના સહવાસે કાંઈ
 બાધા નથી, અમુકના પરિગ્રહને સ્વીકારી લઉં" શૌચને પણ તજીશ, સતોષ
 નો આપવાએનો ધર્મ છે-મારે વળી સતોષ કેવો ?-વગેરે વિતર્કોથી જ્યારે
 અદિસા વગેરેના ખ્યાલો પીડાય ત્યારે પ્રતિપક્ષનું લાવન કરવું ઘટે અર્થાત્
 ધ્યેયનિષ્ઠ માણસે ધ્યેયનું તીવ્ર સ્મરણ કરવું ઘટે અરે ! હું તો યોગમાર્ગે
 મચ્યું છું, સસારના તાપમા પચી પચીને છેવટે મેં આ સમ્યક્ જ્ઞાનનો
 માર્ગ જાણ્યો છે એના મૂલ્ય તરીકે મેં પ્રાણીમાત્રને અભયદાન આપ્યું છે
 અને સુખ અને જ્ઞાન દેનારા અદિસા વગેરે યમનિયમોનો આશ્રય લીધો છે !
 બના ! પળભરના દુસ્તકાને વશ થઈ ધ્યેય બ્રહ્મ થાઉં ? વિતર્કોનો તો પહેતેથી જ
 ત્યાગ મારી પ્રતિજ્ઞા છે ! અસંખ્ય હોય-પામર હોય તે પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરે !
 તો એક વેળા મનોમન તજેલા વિતર્કને પાછા લઉં ? કૂતરો થાઉં ? ઓરડું
 તો કૂતરો ખાય ! માણસ નહીં ! તો જળથી જીતીને જીમનો, સુખને માટે મેં
 ત્યાગ કર્યો છે તેમનો પાલવ પાછો પાડું ? મારામા અને કૂતરામા ફેર શો ?
 મારું સ્વમાન શું ? આમ આત્માને જાગૃત કરતા સામા ખ્યાલોને ધૈર્ય અને
 દહનાપૂર્વક સામે ધરવા અને વિતર્કોના બળને ક્ષીણ કરી નાખવું એનું નામ
 પ્રતિપક્ષલાવન છે

અને આ પ્રતિપક્ષનું લાવન કરતા શીખવવું-ભૂયઃકણ્ઠી-અપરમારથી
 પીડાતી માનવજાતિને શીખવવું એજ તો મહાપુરુષોનું જીવનચરિત્ર છે !
 વિતર્કોની નાગચૂડમા ફસાયેલી માનવમનિને આત્મજ્ઞાન-સ્વમાન-સ્વગૌરવ પ્રત્યે
 દ્રોણવી અને સુતર્કોમા સચની કરવી એજ મહાપુરુષ માત્રનું એકમાત્ર જીવનનિયમ
 હોય છે દુનિયાની કોઈપણ દાંડે નિકામવાંચુ જીવો આ સિવાય બીજું કંઈ
 કરતા નથી અને અહીંજ સાધનાનો આરંભ થાય છે વ્યક્તિએ પંચ
 પ્રતિપક્ષ ભાવનમા જ દરચિત્ત રહેવાનું છે. સમદિએ પણ તેમા જ ! પ્રતિપક્ષ
 ભવન દ્વારા જે વ્યક્તિ કે જે સમાજ શુદ્ધ થાય છે તેજ સાચા અર્થમા
 સુમરૂપ સમાજ છે બીજા પ્રાકૃત જ છે ! આ મત્ય છે આ સાતની સામે
 નેટલે વાર આપજો વ્યક્તિગત કે સામુહિક આખર્ષીયામણા કરીશુ ત્યા
 મુંથી આપજો સરૂતિ નહીં પણ વિરૂપિમા જ સમયગાના છીએ દીક તો
 વિતર્ક વગેરેનું સ્વપ્ન વગેરે હવે પછી મમજવા થત કરીશુ આને તો
 અહીં જ વીરમીએ

પ્રિય ભાઈશ્રી,

ગધકાસે ખહાર હતો. રાતે લગભગ ૧૧-૧૫ને સુમારે ધર ભેગા થયો. અને ત્યાર બાદ લખવાની રુચિએ ન હતી. શક્તિ પણ ન હતી! મૂળ ધર ભેગા તો કોણ જાણે ક્યારે ચંપ શકશે! પૃથ્વી ઉપરના ધર ભેગાં થતાં પણ એક જાતની રાહતની લાગણી લાગે છે, એક જાતની સ્વચ્છતા અનુભવાય છે, એક જાતની હાસ અનુભવાય છે, એક જાતની નીરાંત લાગે છે. તો આપણા મૂળ ધામમાં જતાં તો શું થતું હશે? મૂળ ધામને રસ્તો જ જડતો નથીને! જડે તો તે રસ્તે ચાલવાનું આજસ આવે છે. ચાલીએ તો થોડામાં થાકી જવાય છે. થાકી ન જઈએ તો વચ્ચે વાટશનુઓ ધણા મળે! વાટશનુઓ ટાળીએ તો લખાઈએ હાંસી જઈએ! હાંસી ન જઈએ તો ઇતર વિદ્વા આવી જાય! છેવટે કાંઈ નહીં તો દેવો પણ આડા ફાટે! કોણ જાણે કેમ પણ મૂળ ધામ તરફ કોઈ વિરલ જ જઈ શકે છે! ત્યાં શું થતું હશે, કેવો આરામ હશે, કેવું સુખચેન હશે તેની તો શી કલ્પના? પણ ગાનારાઓ ગાધ ગયા છે કે ત્યાં ગયેલા પાછા ફરતા નથી! તેમને આ લોકમાં રસ રહેતો નથી! તેમનું દાસ જ અહીંથી ઉડી જાય છે! અત્યાર સુધી અહીં કેમ પડી રહ્યા હતા તેનો પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ચિંતા લેવાદેવાએ ખૂબ લચકાયા તેનો શોક સંતાપ અને દિલગીરી થાય છે. છતાં આનન્દે અત્યાર સુધી એ કેમ ન અનુભવ્યો તેનો ખરખરો થાય છે!—ત્યાં ગયેલાઓને આ લોકની અને અહીં રહેલાઓને તે લોકની ગજબનાઈની વિસ્મૃતિ થાય છે! આવું થાય છે એમ અનુભવીઓ કહે છે! આપણને તો શી ખબર! પણ અવિશ્વાસ રાખવાનું કશું સાબૂત કારણ નથી એટલે વિશ્વાસે ગાકું ચલાવવું રહ્યું. એ “અનિવર્તી ધામ” માં સીધો લાઇ જનારો તે યોગ છે! આપણને એ સૂઝો-સિદ્ધ થાઓ-ફલો એટલી પ્રાર્થના. ઠીક.

તો ગયા પત્રમાં પ્રતિપક્ષ લાવનનું વિધાન કર્યું વિતર્કોથી માનવમાત્ર પીડાય છે. આથી એ પીડાની નિવૃત્તિ માટે પ્રતિપક્ષલાવન એજ ઓસડ છે! સાચો રોગ છે વિતર્કો. વિતર્કોથી ન પીડાતો જીવ સાચો જ નીરોગી છે! બીજા બુધ્ધિય શરીરે શ્વેતુષ્ઠ હોય તો પણ અંદરથી માંદગાં જ છે! અને માંદગાંઓનું તો કીવત પણ શું? તો એ વિતર્કોના આક્રમ-પ્રકાર-વગેરે જાણવું રહ્યું. અર્થાત્ તે વિતર્કો કયા? તેમના પ્રકાર કેટલા? તેમનું કારણ શું? તેમનાં ધર્મો શા?

તેમનું કૃણ શુ ? પ્રતિપક્ષ ભાવન એટલે શુ ?—આ બંધુક જાણવું રહ્યું કેમકે અહીં તો સત્ય વિચાર જ એકમાત્ર તારક છે । બગવાન પતંગલિ રહીએ આપતા કહે છે—

વિતર્કી, હિંસાદયઃ કૃતકારિતાનુમોદિતા, લોભક્રોધમોહપૂર્વકા-
મૃદુમધ્યાધિમાત્રાઃ દુઃખાજ્ઞાનાનન્તફલાઃ । इति प्रतिपक्षभावनम् ॥૬૪॥

હિંસાદયઃ=હિંસા છે પહેલી જે મિથ્યાભાષણ વગેરેમાં તે હિંસા, જૂઠું, ચોરી વગેરે વિકલ્પા =વિતર્કે દુઃખાજ્ઞાનાનન્તઃ=દુઃખ અને અજ્ઞાન છે અનન્ત જન જેમનું જ્ઞાન=આ છે પ્રતિપક્ષ=પ્રતિપક્ષભાવન—એમ અન્યથા જાણવેા અનન્ત દુઃખ અને અનન્ત અજ્ઞાનશી કૃણવાળા તે કેવા છે ? તો કૃતકારિતાનુ=કરેલા, કરાચેલા, તથા અનુમોદિત કરાચેલા, વળી તે ઉપરાંત લોભક્રોધમોહ=લોભ, ક્રોધ, અને મોહશી કરાણવાળા, વળી તે ઉપરાંત મૃદુમધ્યા=મૃદુ મધ્ય અને અધિમાત્ર છે, આવા તે વિનર્કો અનન્ત દુઃખ અને અનન્ત અજ્ઞાનના દેનારા છે એમ પ્રતિપક્ષભાવન કરવું પડે છે

અર્થાત્ હિંસા, જૂઠું, ચોરી, છીનવારી, પરિગ્રહ, અપવિત્રતા, અસતોષ, અતપસ્વિતા, સ્વાધ્યાયવિમુખતા, અને ધૃત્યપરાયણતાનો અભાવ—આ દસ છે વિતર્કે આ દસ મિથ્યા ખ્યાયોનો જ અનન્ત ગુણાકાર તે ફિરિદી જીવન છે । આ દસને યોગશાસ્ત્રમાં વિતર્ક કહે છે “ સ્મિ ” એટલે વિપરીત એટલે ઉપરોક્ત તર્ક એટલે ખ્યાય ઊંચા ખ્યાતો—ઉચ્ચ ખ્યાતો—મિથ્યા ખ્યાતો—જૂઠું ખ્યાતો એટલે વિનર્ક એ એનો સીધો અર્થ છે. તો સૂત્રમાં “ હિંસાદયઃ ” આટલા શબ્દશુદ્ધમાં વિતર્કોના સ્વરૂપનો ચિતાર આપ્યો છે

આ હિંસા વગેરે વળી કૃત હોય, કારિત હોય, કે અનુમોદિત હોય કૃત એટલે જાને કરેલા કારિત એટલે બીજાઓએ આપણી પાસે કરાવેલા હોય અને અનુમોદિત એટલે કાંઈ હિંસા વગેરે કરતું હોય તો તેમાં આપણી સમજ હોય—“ હા હા ઠીક ” છી કરો કરો ”—આ રીતે અનુમોદન આપવામાં આવતું આપણે જોઈએ છીએ તો હિંસા વગેરે ખ્યાતો જાને કરીએ તો જ આપણે દુષ્ટિન થઈએ એવું માનવું એ અચોક્કસ છે આપણાર્થી તો ન જ જાણ જાને તો એ બધાના સહીયોગ ન જ રખાય પણ કાંઈ આપણી પાસે કરાવી પણ ન જવો પડે. એટલે કે આપણી માની લીધેલી મુક્તિશુ કે સ્વાર્થ, કે હાનિ, કે નિર્મળતા, કે મનિમાત્ર, કે કાંઈ એવાં જ બીજા કા જે આપણને કાંઈ એ બધામાં પ્રેમી પણ ન જ થકવો જોઈએ

કોઈના નિમિત્ત થવામાં-હાયો બનવામાં પણ દોષ છે જ. એટલું જ નહીં-
 જાતે ન જ કરાય, બીજાનાં સાધન પણ ન જ બનાવ-પણ કોઈ ત્રીજે જો
 એ કરતો હોય તો તેમાં સંમતિ પણ ન જ અપાય. સંમતિ આપવી એ
 પણ કયાં જોઈતું જ દર્શિત છે। દિસા જાતે ન જ કરાય, અન્યદ્વારા પણ
 આપણાથી ન જ થવી રહી. કોઈને આપણાથી સમતિ ન અપાય, જૂઠું
 ચિંતન કે હિચ્ચારણુ સ્વયં ન જ કરાય. બીજાની પ્રેરણાએ પણ ન ધટે.
 ધર્તરને-અનુમોદન પણ ન જ અપાય. ચોરી આપણાથી ન જ કરાય. કોઈ
 આપણી પાસે કગંબી પણ ન જ શકે કોઈને અનુમોદિત પણ ન જ કરાય.
 જાતે ઇન્દ્રિયોને છૂટી ન જ મૂકાય, બીજાની પ્રેરણાથી તેમ ન કરાય, કોઈને
 તેમ કરવા સંમતિ ન અપાય. દેહ યાત્રાથી અધિક પરિગ્રહ આપણાથી ન જ
 રખાય. બીજાની પ્રેરણાથી પણ ન જ રખાય, બીજાને રાખવા સમતિ ન
 અપાય. અપવિત્ર જાતે ન થવાય, કોઈ દ્વારા ન થવાય. ઝાઝું થતું હોય તો
 સમતિ ન દેવાય જાતે અસતોષ ન જ રખાય, બીજા તેમ કરવા આપણને
 પ્રેરી ન જ શકતો હોયો ધટે, કોઈને આપણે અનુમોદન ન દઈ શકીએ.
 સ્વયં અતપસ્વી ન થવાય, બીજા આપણને તપોવ્રત ન કરી શકે, બીજાને
 તપોભગમાં આપણાથી મંમતિ ન દેવાય. સ્વાધ્યાય સહિત સ્વયં ન જ થવાય,
 અન્યદ્વારા પણ 'તેવા ન રહેવાય, કોઈને તેવા કરવામાં સમતિ ન દેવાય।
 ઇશ્વરમૂળ આપણે ન ગ્રહેણુ ધટે. કોઈની દારવણીથી પણ ઇશ્વરથી વિમુખ
 ન હોવા ધરીએ. કોઈને ઇશ્વર વિમુખ થવામાં સમતિ ન દેવાય આ રીતે
 કૃત, કારિત અને અનુમોદિત વિતર્કો સમજવા ગ્રહે છે। આ જો આપણે
 વિચારીશુ તો આપણે કેટલા ગુ-હેગાર છીએ, આપણી નિર્મળતા કે વિવેકમંદતા
 આપણને કેટલા નિર્મળ બનાવે છે તે, અને આપણે સેતાન ધમને દુનિયાને
 કેટલી બગાડીએ છીએ તે હર્ષણમાં મુખના જોટયું સપટ સમજારી. બચિટ
 આશ્ચર્યી છવો દિસાદિ સ્વયં કરે જ જાય છે। વિવેકમંદ અને બાધાઓ, નિર્મળ
 મનના અને વિચારથી વિખૂટાઓ બીજાના હાથ બન્ને જ જાય છે। અને
 ખારીલાઓ, હીચકારાઓ, કપટીઓ અને ગૂઢ રિપ્રિયકારીઓ અનુમોદન આપના
 જાય છે। અને આ વિષયક અખિલ માનવ જાતિમાં બાપેયું છે. એને
 દૂર કરવું હોય તો પહેલાં આપણાથી જ આરંભ કરવો ધટે. એક ગુહિતો
 ગંગૂ જીવ પણ વિતર્કોમાં સ્વયં ન રાએ, અન્યથી પ્રેરિત ન થાય-ધર્તરને
 સંમતિ ન આપે તો ક્રાંતિના ચીમણેય સ્થપાઈ જાય છે। અથી બ્યક્તિથી જ
 એની સરઆત થવી ધટે. આજુબજુ જોયા મિત્રય, કોઈની પણ રાહ
 જોયા વિના, બીજા શું કરશે તેની વાંઝીઆ કે નખોદિયા ચિંત્ય કર્યા વગર

જેનામાં સમજનું આ પ્રભાત ઉગી ચૂક્યું તેણે તો શરૂઆત કરી જ દેવી રહી. સૌને શુદ્ધ થવાનો આજ એકમાત્ર સ્વાધીન અને સ્વાશ્રયી ઉપાય છે ! બસ તો આ વિતર્કોનો પ્રકાર થયો.

હવે એનાં કારણો તરફ વળીએ. વિતર્કમાત્રના મૂળમાં ત્રણ જ કારણો છે. ક્યાં તો લોભ. ક્યાં તો ક્રોધ કે ક્યાં તો મોહ. આ ત્રણમાં પણ મુખ્ય સેતાન-સેતાન અક્ષર્તી છે-મોહ-ઊંધી સમજ. કોઈ પણ વિતર્ક એવો નથી જેના મૂળમાં આ ત્રણમાંથી એક ન હોય. લોભ એટલે, તુષ્ટ્યા, પંદાર્યોને લગતી તરસ, આ તરસ છીપતી નથી અને છીપાવવાના દરેક પ્રયત્ને એ વધે છે. એને સૂકવવા જો કોઈ એને તૃપ્ત કરે તો બેવડી થઈને ઉભી રહે છે ! તુષ્ટ્યા વિચાર-વિવેક, વૈરાગ્યાદિના વિચારે જ સૂકાય. ધનાદિના લોભમાં મૂળ પદાર્થોને લગતો ચિરંજીવી દ્હેધાટ હોય છે !

ક્રોધ પગપકારનો પિતા છે સ્વરૂપે આગીઆ છે. સ્વભાવે વિવેક-નાશક છે ! “અમુકે ને મારે” બગાડ્યું”-આવી મિથ્યા સમજમાંથી એ જન્મે છે. જાતે જન્મી સામાનો અપકાર કરાતી એ પેરવી કરાવે છે. જ્યારે આવે છે ત્યારે મનમાં-હૃદયમાં-શરીરમાં વિના આગની આગ પેટાવે છે ! વિના ચિતાએ બાળે છે ! ક્રોધના જેટલી નપુંસક અને નિર્મળ, કાયર અને કદ્રૂપી ક્રોધ મૃતિ નથી ! અજ્ઞાનની તમામ પ્રજા-રંમરેંગી પ્રજા-કદ્રૂપી જ છે. બેડાળ જ છે, સૌન્દર્યહીન જ છે ! જેને સાચું સૌન્દર્ય જોવાની નજર છે તેને જ આ સમજશે.

આ લેભ અને ક્રોધનો પણ જનક છે મોહ. મોહ એટલે અનાત્મામાં આત્મભાન ! ઊંધામાં ઊંધી સમજ. અવળચંડી સમજ મયદાનવની કૃતિ જેવી એની કૃતિ છે ! દુનિયાના તમામ દુર્યોધનોને એ અફળાવે છે ! ઊંધું જ કુટાવે છે ! અનન્ત પ્રકાશમાં એ નિમિત્ત અંધારું બતાવે ! નિમિત્ત અંધારામાં અવિરલ પ્રકાશ બતાવે ! ધર્મમાં અધર્મ, અધર્મમાં ‘ધર્મે અનર્થ’ આપો છે એ મોહ. બસ તો ‘વિનર્દ’ માત્રનું કારણ, આ ત્રણમાંથી એક કે ત્રણે પણ સંભલી શકે છે. ‘ચોથું’ કારણ નથી. આને અર્થ એ થયો કે કારણ ન હોય તો કાર્ય ન જન્મે. લોભ, ક્રોધ અને મોહ ન હોય તો વિતર્કો ન જન્મે. સમજનું માણસ મૂળમાં દિગ્ધ પૂરે. ઝાળપાંદડાર ન વળગે ! માનવ અને લોભ-ક્રોધ અને મેહના પંખામાંથી છૂટતું ઘટે છે લેભના માર્ગ માનવે સમ્રાજ્ય પ્રકટાવ્યા છે ! કે ધના માર્યા તેણે વિશ્વયુદ્ધે

સમજ્યાં છે! મોહના માર્ગ એણે શાસ્ત્રાચાર્યનાં છબી કરી છે! અને તે પણ ૧૯૫૦ માં! વીસમી સદીમાં! અને છતાં પ્રગતિનાં બૂમરાણ કરે છે! દંભ આવી આચરણ તો શું જઈ શકતો હશે! ખેર! પણ હકીકતોનો અફસોસ કરીને ખેતી રહેવામાં તો રંડાયે છે! આપણાથી જ આપણે શરુ કરીએ. નિર્ભીખી બનીએ. કોઈનું વિસર્જન કરીએ. મોહને તિલાંજલિ આપીએ!

હવે એના ધર્મો જોઈએ. લોક કોષ અને મોહની પણ મામાએ હોય છેને? લોક મુદ્દુ લોષ, મધ્ય હોષ, તીવ્ર હોષ, તે ઉપરથી વિતર્કો પણ સોમજન્ય હોય તો મુદ્દુ મધ્ય અને તીવ્ર હોષ તોજ પ્રમાણે કોષ અને મોહનું જનસુતું. અર્થાત્ મુદ્દુ લોકપૂર્વકનાં ચિત્કો મુદ્દુ કહેવાય. મધ્ય લોક પૂર્વકનાં મધ્ય, અને અધિમાત્ર-એમથી લોક પૂર્વકનાં હોય તે અધિમાત્ર કહેવાય! તેમાં પણ પાછા પેટા વિભાગ થઈ શકે છે. મુદ્દુમાં પણ ત્રણ કક્ષા થઈ શકે છે. મુદ્દુ મુદ્દુ, મધ્ય મુદ્દુ, અધિમાત્ર મુદ્દુ. તેજ પ્રમાણે મધ્ય મુદ્દુ, મધ્ય મધ્ય અને મધ્ય તીવ્ર. તેજ પ્રમાણે અધિમાત્ર મુદ્દુ, અધિમાત્ર મધ્ય અને અધિમાત્રાધિમાત્ર! એજ પ્રમાણે કોષ અને મોહના પેટા બેદો પણ સમજવા ૧૩૫. વળી વિતર્કો મૂલ-શરિત-અને અનુમોક્તિ હોય તે દરેક વળી મુદ્દુ લોકપૂર્વકનાં હોય એટલે ગણુચી કરતાં દરેક દિસાદિ નિર્ગના ૮૧ બેદો થઈને રહે છે. એટલે 'કે બધું' મળીને વિતર્કો મૂળમાં હસ છે તો તેના પેટા વિભાજો મળીને તેની સંખ્યા ૮૧૦ ની થઈ રહે છે! વળી પ્રાણીબેદે આ ૮૧૦ અનન્ત થઈને હોય છે! તો યોજામાં યોજા ૮૧૦ વિતર્કોથી માનવ જાત પીડાય છે! આ ગણુચી ઉપરથી કેવો કયો વિતર્ક કંઈ માત્રમાં છે તે સમજાય! અને તે પ્રમાણે તેની શુદ્ધિ માટે કેટલો જન જરૂરી છે તે સમજાય! માનવના મનમાં કેટલો મેલ બર્થો છે તેની ત્રિશક્તિ આના ઉપરથી સમજાવી પડે. વિતર્કવિદ્ધ વ્યક્તિ કે સમદિને સુતકનિષ્ઠ કરવી એજ પોતાનું મહાદેવ છે! અસ્તુ.

હવે આ વિતર્કોનું ફળ પણ જોઈ લેવું રહ્યું. વિતર્કોનું ફળ છે અનન્ત દુઃખ અને અનન્ત અગ્નિ. જૂઠાંથી કહી સાચું સુખ જન્મનું નથી. અને જૂઠાંની સેવા કે આરાધનાથી જ્ઞાન વધતું નથી. અને આ વિતર્કો દાદાનું જૂઠાણું જ છે! અને પરિણામે દુનિયામાં પ્રયેકે જણની દુઃખ અને અગ્નિની ચીસો આપણે સાંભળી સાંભળીએ છીએ. અનન્ત અજ્ઞાન અને અનન્ત દુઃખો જ વિતર્કોનું ફળ છે એમ સમજપૂર્વકે ચિંતવતું એને જ પ્રતિપદા બંધન રહેવામાં આવે છે.

અર્થોનું યમનિયમનું આચરણ કરવા ઇચ્છનારાએ વિતર્કો આવીને ઉભે ત્યારે-આ વિતર્કો મને અનંત અજ્ઞાન અને અનંત દુઃખની જ દેહાણી કરવાના છે-એ ભાગ શત્રુઓ જ છે-એમ જાણે છે-એમ અનુસંધાન કરે છે ત્યારે તે વિતર્કો પ્રત્યે તેને દ્વેષ ઉપજે છે. અને જેના ઉપર દ્વેષ તેના ઉપર દ્રાણ વ્હાલ નહીં વરમાવી શકે. વિતર્કો ઉપર દ્વેષ દહ થતાં જ તેમને ત્યાગવાની ઇચ્છા જન્મે છે. તેમને સંપાદિત કરવાની ઇચ્છા દૂર થાય છે. જ્યાં એમને ત્યાગ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય ત્યાં-એમને સંપાદિત કરવાની ઇચ્છા દૂર થાય ત્યાં-યમનિયમોનું આચરણ વિના વિધિ ચાલુ રહે છે. યમનિયમોનું આવું પ્રત્યયાય સિવાયનું આચરણ સિદ્ધિ આણે છે. અને તે યમનિયમો સિદ્ધ થતા તેઓ ચિત્તને વિમલ કરે છે. નિર્મલ થયેલુ ચિત્ત કૈવલ્ય આણે છે! આથી યમનિયમ પરાયણ હવે વિતર્કો ઉપજે તો યત્નપૂર્વક પ્રતિપક્ષભાવન કરવું રહ્યું.

દ્વિસા વગેરે વિતર્કો પાપ જન્માવે છે. પાપમાંથી દુઃખ વેદા થાય છે! પાપ દ્વારા તમોગ્રસ્તનો ઉભરોજ થાય છે! તમોગ્રસ્તના સંયમને લાઇને આગળ વળ્યુંવેલી ચોપગી અવિધા જૂઠ્ઠા થાય છે. અને પરિણામે અનંત દુઃખ અને અનંત અજ્ઞાન જ વારસામાં મળે છે. એ સિદ્ધ જ છે! આવું જન્મોજન્મ આણે છે! આથી વિતર્કોની આરાધના એ વ્યકિત અને સમષ્ટિએ શરમાવું નોંધએ! આ સૂત્રની હિતભવતા સૌને સમજાવે! એટલી હૃદયથી પ્રાર્થના કરીને લગભગ ૧૨ વાગ્યા છે એટલે વિરમીએ! એજ.

લિં. ભાર્ગવના હેતુવંદન.

(૭૩)

પ્રિય ભાણી,

ગઈ કાલે વાપી તો આજે વલસાડ! મનની માફક શરીરની સ્થિતિ પણ અસ્થિર રહે છે! પણ દવે વધુ વૃદ્ધિ એ આમ નહીં અટવાઈ શકે. કેમકે આવના મોમવાગ્યી શાળા ખુલ્લો. શાળા ખુલ્લો એ પસંદ નથી! કેમકે જે કળ્યાવતું પડે છે તે લાજવાવા જેવું નથી. જે લાજવાવા જેવું છે તેનું અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન નથી! વગી આજકાલ શાળા-ખાસ કરીને માધ્યમિક શાળાઓમાં જે શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે તે જીવનને સાચો જગાંક આપવામાં

ખૂબ જોઈશું ઉપયોગી નિવડે છે। ઉપરાંત એમાં પ્રેમ કરતાં વેડ વધારે હોય છે। બધુંય ફ્રિમ છે। કાલજાએ રાજ ભયે ચાલે-શિક્ષણ નહીં। આમાં અધિકર્ણીસ શિક્ષકને ફત્વું બનાવી મૂકે છે। Tutionની પ્રથા શિક્ષણધાતિની છે। પણ ખીચારો શિક્ષક! Tution ન કરે તો ક્યાં જાય! ભગવદ્ગુપ્તાએ હું તો આજ સુધી એ બીજામાંથી મુક્ત રહી ચક્ર્યો છું, પણ તે બે મુઝવણે! કોઈપણ સાચો શિક્ષક આજની જીવ ધૂંટી નાખે એવી જડ રુધી નાખે એટલા જડ યોગદામાં પ્રમાણિકપણે નહીં વર્તી શકે। જો તે વર્તી શકે તો હશે તો ક્યાં તો મદદમા હશે ક્યાં તો અમાનુષી હશે! સ્વમાની શિક્ષકને પ્રજા આસોચવાસ લેવો મુશ્કેલ છે। આ જવાને લીધે નિશાળ ખુલે ને દીલ ખુલે એવું સામનું નથી, ઉલટું નિશાળ ખુલતાં દિલનાં દારો બીકાઈ જશે! ને છૂટેલું લાચારીએ જોડાવું રહેશે! આમાં શિક્ષણનાં મૂલ્ય જોઈ આંકવામાં આવે છે અમર તો શિક્ષકને હાની પાડવાનો ધરાદો છે એમ ન માનશે પણ આજનો શિક્ષક પ્રગ્નને મન સાવડીનો જપ્તો છે। નથી એની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા-નથી ધન પ્રતિષ્ઠા! અને પ્રતિષ્ઠા સિવાયનો-ગૌરવ સિવાયનો કંઈ માનવ કરે એ ઉચ્ચ નથી જ! કોઈક કાળમાં ચુરુ પહોંતું ખડુમાન હતું, આજે નથી, હોત તો જવાદરલાલ નહેરુ શિક્ષક જ થયા ન હોત? અરવું, મારું છું કે સોમવારથી પ્રભુકૃષ્ણએ યોગપચાવણિ કદાચ નિયમિત લખાશે!! જોઈશું કેમવું થાય છે તે।

ગયા પત્રમાં વિતર્કોનાં સ્વરૂપ અને પ્રતિપક્ષનું લાવન એટલે શું એ સમજવા યત્ન કર્યો, માનવ જાતે અનન્ત દુઃખ અને અનન્ત અજ્ઞાનમાથી છૂટવું હોય તો ભોલ, કોષ અને મોહને મૂળમાંથી જ કાતરવા રહ્યા। એ સિવાય દુઃખ અને અજ્ઞાન નહીં રહે! હવે આપણે આથી આગળ ચાલીએ! ધારો કે કોઈ જીવજાત યમનિયમોનું પરિપૂર્ણ આચરણ કરી ચૂક્યો છે, પ્રતિપક્ષનાં લાવનપૂર્વકે એણે વિધિપૂર્વકે યમનિયમો આચર્યા, તો તેના માણસને ઝોળખવાની નિશાની કંઈ? અર્થાત્ તેવાને એનાં આચરણનું ફળ શું મળે? અર્થાત્ સિદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા યમનિયમોની સિદ્ધિનાં સ્વયં ચિહ્નો ક્યાં? ભગવાન પતંજલિ તેના જવાબ યાજનાં કહે છે:—

અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્ સંનિધૌ ચૈરત્યાગઃ ॥ ૩૫ ॥

અહિંસા=અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં તત્ સંનિધૌ=ત્યાગ પ્રતિષ્ઠા
અહિંસાપાળી ભગવાન યોગીની હાજરીમાં ચૈર=ચૈરનો ત્યાગ થઈ જાય છે

અર્થાત્ વૈરત્યાગ એ અહિંસાની પ્રતિષ્ઠાનું સૂચક ચિહ્ન છે. અહિંસા જ્યારે પરિપૂર્ણ થાય, સપૂર્ણ રીતે નિર્મળ થાય, મહાવ્રતની ભૂમિકાએ પહોંચે, ચળવાના બધાવ કારણો હોય, સ્વંશિરચ્છેદ આવીને ઉભે તો પણ આણુમાત્ર પણ આત્મસ્થિતિમાથી ન ચળે એવી સ્થિતિ ભૂમિકાએ પહોંચે ત્યારે તેવા મહાયોગીની સમક્ષમા * કુદરતી વૈરવાળાં પ્રાણીઓ પણ પોતાના પરસ્પરના કુદરતી વૈરને ભૂલી જાય છે. તેવા આત્મનિષ્ઠ જીવની હાજરીમાં બિલાડી, અને ઉંદર સાથે રહે. નાગ અને નોળાઓ શત્રુતા ભૂલે, સિંહ ને દરણુ એક જગ્યાએ વસે. અર્થાત્ તેની હાજરીમાં પ્રાણીમાત્ર પોતાનાં પરસ્પર વૈરને ભૂલી જઈ આત્મીય એકતામાં તેટલો વાર રમે છે. એટલે કે એવાના ચિત્તનો પ્રભાવ અજળ હોય છે. એવા અહિંસક જીવના ચિત્તનું વિરોધી જીવો પણ તત્કાળ પૂગતું અનુકરણ કરે છે અને વેરઝેર ભૂલી જઈ જશે આત્મીય પ્રેમ અનુભવે છે! અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા એ આ રીતે જોતાં આત્માના એકત્વની અનુભવ ભૂમિકા છે! અહિંસાનું પ્રેમ અને દયા એ મહિમ સ્વરૂપ છે. આથી આત્મીય પ્રેમ અને આત્મીય દયા એ અહિંસકનું સ્વરૂપ થઈ રહે છે! તેવા જીવને, પોતાના શરીરનાં અવયવોમાં જેમ પરાઈ બુદ્ધિ હોતી નથી તેમ, પ્રાણીમાત્રમાં પગઈ બુદ્ધિ લાગતી નથી. અને આત્માનો તો આત્માને વિરોધ નથી. આથી એવો જીવાત્મા સ્વયં પરમાત્મા છે! પરમાત્મા સ્વયં પરમ અહિંસક છે! અને આથીજ પ્રેમ અને દયાનો સાગર છે! આ જીવાત્મા પણ હવે તેવો છે! એનો પ્રેમ એપી હોય છે! એના વર્તુળમાં આવતા તમામ જીવોના ઉપર એના આત્મીય પ્રેમનું ભદ્ર પ્રસરે છે. એના આત્મીય પ્રેમનું વશીકરણ ઉતરે છે. એના આત્મીય પ્રેમની ભુગટ્ટીમાં મહાપાતટ્ટી સત્વો પણ પ્રેમમય થઈ જાય છે! આવો જીવ જગતનું સૌભાગ્ય છે. પ્રેમ તરસ્યાં જગતને માટે એ અખૂટ પ્રેમની પરબ છે! દુ.ખીઓનો એ વિમાત્રો છે! માનવ જીવનો મહામહિમા આ પ્રેમના પ્રાકટ્યમાં સમાપ્ત થાય છે! હાજરી માત્રથી જ્યારે નિસર્ગ વેરીઓનાં વેર પણ છૂટી જાય—અને વેર એ વહેલી વહેલી પીગળે એવી રૂતિ નથી—શત્રુ મુહુદ બની જાય—માઠક સદાયક ચર્ચ જાય—એનાથી વધીને આત્મજ ચમત્કાર શો? આજે અને કાંઈપણ કાળે જગતને વધારેમાં વધારે જડર છે પ્રેમની. જગત ટકી રહ્યું છે તે પણ પ્રેમનાં જ બળે! વ્યક્તિની આવી સાધના હોય તો વ્યક્તિ અને મનુષ્યની આવી સાધના હોય તો સમટિ નિર્વેર થઈ જાય! અને નિર્વેર થઈ જવું એજ આખી આત્માની ઉપસન્નિધિ છે! નિર્વેર સ્થિતિ એ જગતની આંતર મંગલમવનાનો અધિપતિ થાય છે! અહિંસા પરમો ધર્મ: તે અર્થ

અહીં જ મરિતાર્થ થાય. ધર્મ એટલે જીવનનું ધારણ-પોષણ-શોધન કરનાર મહાન વિચાર અને આચાર. અહિંસા પરમ ધર્મ છે. અહિંસા એટલે પ્રેમ અને દયા. આથી પ્રેમ અને દયા જ ધર્મ એટલે કે જગતનાં ધારક, પોષક અને શોષક તત્ત્વ છે. જે કોઈ આ અર્થમાં જીવે છે તે ધર્માત્મા છે. તે મહાત્મા છે! તે આશ્ચર્ય છે! અહિંસાની પ્રતિષ્ઠિત અવસ્થા માટે જગતની તમામ પ્રવૃત્તિઓ હોવી ઘટે. સીધી અગર તો આડકતરી રીતે પણ જે કર્મો નીતિ કે નિયમો અહિંસાને પ્રતિષ્ઠિત ન કરતાં હોય તે ધર્મ નથી. અધર્મ જ છે! જગતના કુરંધરોએ આ દૃષ્ટિ અપનાવવી ઘટે. સમાજ વિધાતાઓએ આ જીવનના કરોડરજીુ સમા દર્શનને સ્વીકારવું ઘટે. અને વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનાં જીવનને આ દૃષ્ટિએ વળાંક આપવો ઘટે. નમન હો તે ભગવત્સ્વરૂપ જીવાત્માને જે અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા પામ્યો છે! ૩૫

આમ અહિંસાનું સિદ્ધિસૂચક ચિહ્ન જણાવ્યું. સિદ્ધ પુરુષનું જે સિદ્ધ લક્ષણ છે તે આપણે માટે આદર્શ છે. અહિંસાની રિયર ભૂમિકાએ નિસર્ગ વેરવાળાં પ્રાણીઓનું વેર પણ તેના સમક્ષ પીગળી જાય છે એટલું - જણાવવા માત્રથી કશો અર્થ સરતો નથી. એવી રિયતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ પ્રેરક હોવું ઘટે. આ આદર્શ-અરિસામાં આપણું મુખડું જોવું ઘટે. આપણી હાજરીમાં વેરીઓ વૈર વીસરી જાય અને વ્હાલ વેરતાં યર્ષ જાય છે કે કેમ એ તપાસવું રહ્યું. અને જ્યાં સુધી એવી સદૃજ સ્થિતિ ન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી અટકવું ન ઘટે-ત્યાં સુધી આપણામાં જોડે જોડે પણ મેલ છે એમ ચોક્કસ જાણવું રહ્યું. અને આવા-આદર્શ પ્રાપ્તિના સતત પુરુષાર્થ માટે પ્રેરક નીવડવા માટે હવે પછીના સૂત્રનો વિનિયોગ છે! કેવળ આપણા આપદાદાઓ-ઋણિમુનીઓ આવા યર્ષ ગયા હતા એવું વાંઝીઉં ગૌરવ લેવા માટે આ ફલદર્શન નથી. આપણા જીવતાં આ આપણા જીવનમાં આ અવસ્થા ન આવી તો આપણી જીંદગી મોટે ભાગે એજે જ ગઈ છે એમ સમજવું ઘટે. હવે અહિંસા પછી સત્યની સિદ્ધ ભૂમિકા ક્યારે જાણવી એ જતાવનાં ભગવાન પતંજલિ ઉચરે છે:-

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ ॥ ૩૬ ॥

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં=સત્યની પ્રતિષ્ઠા યતાં ક્રિયાફલા=ક્રિયા એટલે ક્રિયાસાધ્ય ધર્મ અને અધર્મ, ફલ એટલે મુખ કે ફળ-એ ક્રિયા અને ફળ જન્મેના આશ્રયરૂપ જની જાય છે-એવા સત્યમેવી મહાત્માની વાણી.

અર્થાત્ જોતું સત્ય ચિંતન અને સત્ય વચન રચિત ભૂમિકાએ પહોંચે છે તેની વાણી અમોઘ નીચે છે. તેવો માણુમ જે કાંઈ બોલે તે સાચું પડે છે. એ વાત સૂત્રમા ક્રિયાફલાદ્યત્ત્વમ્ શબ્દથી સૂત્રકાર કહેવા માંગે છે. અર્થાત્ એવો સત્ય સ્વરૂપ આત્મા કાંઈ પાપીને પણ કહે-તું પુણ્યશાળી થા-તો તે તેજ દાણથી પુણ્યશાળી જીવન માળતો થઈ જાય છે. દુઃખનો અધિકારી પણ સુખી બની જાય છે. સિદ્ધાંત એ છે કે સત્ય સર્વ સમર્થ છે. એ કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુ સમર્થ છે. આથી એવા મહાત્માની વાણીમાં અમોઘતા હોય છે. આપણા દેશે તો સત્યવચનના ચમત્કારમાં ખૂબ જ શ્રદ્ધા મૂકી છે. “શાપ અને વરદાન” એ સત્યવચનનું જ ક્ષણ છે! વળી આ દેશે સત્યની આરાધના ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે. અને તે પ્રમાણે ધર્મિદાસમા ઘણી વેળાએ વર્ત્યો પણ છે. આપણો દેશ જ્યાં સુધી સ્વગૌરવને બૂઝ્યો ન હતો ત્યાં સુધી એણે સૂરજ ચાંદની સામે વ્યવહાર કર્યો છે. બોલેલું પાળવું એ કેવળ વ્યક્તિનો જ નહીં વંશપરંપરાનો આગ્રહ હતો, મત હતું. આપણું બોલેલું દોકરો પેઢી દર પેઢી પાળતો! પણ જ્યારથી વધારે પડતા કાવદાઓની ત્યુંગાલમાં માનવ જાત સપડાઈ છે ત્યારથી એનો આ આગ્રહ તદ્દન મોળો પડી ગયો છે! દેણદાર લેની વખતે કાંગારેળા કરીને લે અને આંપતી વખતે પછી ત્રણ વર્ષના કાવદાનો આશ્રય લે! અને સરકાર પણ ત્રણ વરસ પછી દેણદાર દેણદાર મડી જાય એવા કાવદાઓ દારાં જૂઠ્ઠાને આશ્રય આપે!! આમ એક વખતની ગજબ સત્યનિષ્ઠાવાળી હિંદુજાતિ સત્યવચનનું ગૌરવ બૂઝી છે! આપણે પાછું તે આણુવુ રચું. આપણી વાણી વ્યર્થ જાય એ તો આપણું જ બારે અપમાન. એમાં રહેલો સ્વમાનસગ તો જરૂર જ સહી શકે! અને આથી સત્યચિંતન અને સત્યવચનની વ્યક્તિ અને મમદિ બન્નેએ કડક આરાધના કરવી રહે છે! અસત્ય ચિંતન કે વચનની જરૂર નથી મારે એ ન હોવું જોઈએ. સત્યચિંતન અને વચન તો આપણી પ્રકૃતિ છે મારે તે હોવું જોઈએ. આ સાદી સીધી વાત સૌએ સમજવી ધટે છે. વળી એક બીજો વહેમ પણ વર્તે છે. સત્યનું ચિંતન વચન કે આચરણ ખૂબ કઠણ છે અને આથી એ પાળવું મુશ્કેલ છે એમ સૌ-ધણા કહે છે-માને છે-પ્રચાર કરે છે! આ વાત મિથ્યા છે! મોટે ભાગે માણસ સાચુ જ બોલે છે! યોડી જ વખત એ જૂઠ્ઠાનો આશ્રય લે છે. કેમકે તેનો આત્મા સત્ય છે! અને સ્વરૂપ જ સાચુ હોવાથી એ પણ પળ પોતાની નિરુદ્ધ જમ્મ રાકનો નથી. અસત્ય બોલવા કે કરવા માટે માણસ એક કરવી પડે છે! કેમકે એ સત્ય સામે બળવો કરવા

બરાબર છે! અને સત્ય સામેનો બળવો બહુ વખત ચાલતો નથી. જોઈથી થોડી વખત એ અસત્યમેવી થાય છે તેટલી જ વેળા એણે જાતને સંભાળવી રહે છે! આ અનુભવ છે! અને આથી જ થોડી જાગૃત અને ખતમરી રીતે વર્તવાથી સત્યની આરાધના સરળ અને સદૃશ થઈ જાય છે! સત્ય પરમાત્મા-સૌંદર્ય વગેરેમાં રહેજે તફાવત નથી, મત્ત જ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે! એ પરમાત્માની સેવા તો પ્રતિદશ્યની જ હોવી ધટે. એની સેવા દો અને એમાં અચળ ખનનાં આપણામાં પણ વાણીની અમોઘતાનું વીર્ય નીપજે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે! સર્વ સદા પૃથ્વીને જુઠ્ઠો જ માત્ર હાર લાગે છે! પાદ રહો-સત્ય નક્કર છે-અસત્ય કેવળ પોતું છે! સત્ય સમર્થ છે! અસત્ય નિર્બળ છે! સત્ય ભગ્ય છે, અમન્ય પામ્ય છે! સત્ય મુંદર છે, અસત્ય કદૂપું છે! સત્ય સંરક્ષક છે, અસત્ય ભક્ષક છે! સત્ય તાગ છે, અસત્ય મારક છે! વાણીની અમોઘતાની સિદ્ધિ પણ મેળવવા જેવી છે! ॥૩૬॥

સત્ય પછીનો વખ પણ મિદિ દશાએ સર્વથા મેળવવા જેવો છે. સત્યથી જો સંકેપ સિદ્ધિ અને વાકમિદિ મળતી હોય-અને એ કેવળ માનવતું આત્મગૌરવ છે-તો અસ્તેયની સિદ્ધિ પણ મેળવવા જેવી છે. અસ્તેયના પાઠનમાં માનવભૂતિ માટે મહા કિંમતી વસ્તુનો છૂપાયાં છે. મિનાક્ષરી ભાષામાં વર્ણવનાં ભગવાન સૂત્રાર કહે છે-

અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ ॥ ૩૭ ॥

અસ્તેય=અસ્તેયની પ્રતિષ્ઠા થતા સર્વરત્નો=નખામ દિશાનાં રત્નોની તેવા નિઃસ્પૃહ મહત્ત્વાની કને લાજરી થાય છે.

અર્થાત્ અસ્તેયનું મૂળ છે નિસ્પૃહતા સ્પૃહા એ આત્મગૌરવ અને સ્વરૂપનું વિસ્મરણ છે. સ્પૃહામાં આત્માના સ્વરૂપનું અવગ્રહ છે, નિસ્પૃહતામાં આત્માના સ્વરૂપનું પ્રસ્થાપન છે-સમર્થન છે. જે કોઈ મદાગત્ય અસ્તેયનું વ્રત પામે છે-અને મદાગત્યની બુમિકા સુધી તેનું આચરણ કરી જીવનમાં તેને મદામન્ય કરી મૂકે છે-સદૃશ કરી મૂકે છે તે પ્રાણીમાનવ વિશ્વાસધામ થઈ રહે છે. સ્પૃહા હોય ત્યાં વિશ્વામયમની બીનિ દોષ છે. નિસ્પૃહતામાં વિશ્વાસધાનની બીનિ દોષી નથી. આથી નિસ્પૃહતા એ વિશ્વામની નન્મનુભિ છે. પોષણભૂમિ છે. અને પરસ્પર વિશ્વાસ, જીવન વ્યવહારનો પાયો છે. વ્યક્તિ છે. વ્યક્તિ કે પ્રભુ પ્રભુની વચ્ચે વિશ્વાસ સિરેષ જીવન જીવનનું અણક છે. અને એ વિશ્વાસ મદાન આત્મચર છે! પ્રજ્ઞિમાત્ર પરસ્પર વિશ્વાસ જીવે છે. આથી જ સૌ કોઈનો વિશ્વાસ પેદા કરી રહે છે, મો કોઈ તેની

આગળ નિર્ણય થઇ આત્મ સર્વસ્વનું તેની આગળ સમર્પણ કરી દે છે. આમ વિશ્વાસનું સંપાદન એ અભયદાનનું માહત્તમ્ય છે। એ અભયદાન ત્યાગનું ફરજંદ છે. જ્યાં ત્યાગ નથી ત્યાં અભય નથી. અને ત્યાગ એ નિઃસ્પૃહતાનું જ બીજું નામ છે। અને નિઃસ્પૃહતા-સ્થાવર જંગમ પદાર્થ માત્ર માટે આત્મ-દર્શનના માહત્તમ્યને લઇને જે નિઃસ્પૃહતા એ અચોરીનું અંતિમ બિંદુ છે। આવી નિઃસંગ નિઃસ્પૃહતા જે સમજના બળે ડેળવી શકે તેવાની હાજરીમાં દુનિયાની દશે દિશાના રત્નો સંકલ્પ માત્રે આવીને ખડાં થાય છે। અને રત્ન શબ્દ અહીં ઢેવળ કિંમતી પત્થરના અર્થમાં નથી, જે જાતિમાં જે સર્વોત્તમ વસ્તુ તે રત્ન કહેવાય છે। આથી પુરુષ રત્ન, સ્ત્રી રત્ન, મિત્ર રત્ન વગેરે રત્ન કહેવાય છે। અસ્તેયની હેઠની હદ ઉપર જે અચળપણે વર્તી શકે છે તેવા ધન્ય જીવાત્માની મેત્રમાં દુનીયાનાં તમામ રત્નો ઉપરિચત થઈ જાય છે. આ નિઃસ્પૃહતાની દુનિયાએ કરેલી કદર છે. મહાત્મા ગાંધીની આજુબાજુ પુરુષરત્નો સદા ભેગા થાય, સ્ત્રીરત્નો ભેગાં થાય, ધાતુરત્નો ઢેર જામે-વિદ્વદ્ રત્નોના ડાયરા જામે-એ બધાંયે નિઃસ્પૃહતા મૂલક અસ્તેયનો જ પ્રભાવ છે ને? આમ નિઃસ્પૃહતા એ ત્યાગમય હોઇને ત્યાગ જ સાચી પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. વ્યક્તિએ અને સમષ્ટિએ આ આત્મશુદ્ધિની ઉપાસના આદરવી રહે છે. ચોરી સાર્વજનિક હોય એ દુનિયાનાં દર્શનમાં ક્યાંક ભારે ભૂલ છે એ હવે તો સમજવું ઘટે। ચોરીનાં બહુરૂપો હોય છે। અને દરેક જીવ જ્યાં સુધી સસ્પૃહ રહે છે ત્યાં સુધી તેને પોતાને કે તેને લીધે તેની આજુબાજુનાં એન પડવું નથી। અને નિરંતર ભય, શંકા, ત્રાસ, સંરક્ષણની ચિંતામાં રહેવું-એજ સ્વાભાવિક છે એમ માનીને વર્તવું એ શુદ્ધિનો મહાન અપગ્રહ છે. એ આપણું ગૌરવ નથી। ઇશ્વર સાક્ષાત્ અસ્તેય મૂર્તિ છે અને આથી આપણું વિશ્વ એનામાં વિશ્વાસ મૂકે છે. એ વિશ્વાસનું પાત્ર હોઇને જ જગત એને શરણાગત વત્સલ તરીકે પીછાને છે। ઇશ્વરપુત્ર માનવે પિતાનું અનુકરણ કરવું ઘટે, જગજીવનની અનેક અસાંતિઓનાં મૂળમાં આ અસ્તેયનો ત્યાગ છે। પ્રમુ આપણને ચોરીમાંથી-સ્પૃહાની વૃત્તિમાંથી ઉગારો। ॥ ૩૭ ॥

અસ્તેય બાદનો જે યમ તે બ્રહ્મચર્ય. યમ નિયમો બીજાંકુર ન્યાયે અદિસામાંથી જ પુટે છે-ફાલે છે-વિસ્તરે છે-ફળે છે. અદિસાનીજ કૃતાર્થતા કરવામાં બીજા યમોની કૃતાર્થતા છે. અસ્તેયમાં જેમ વિશ્વવિશ્વાસના મૂળ છે, સામાજિક જીવનની શક્યતા છે-તેમ બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં શક્તિના અભાવ અને અગાધ લાંડારો છૂપાયા છે. પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચારી એ જગતનું એક મહા આશ્રય છે. બ્રહ્મચર્યનો મૂળ અર્થ આપણે જોઇ ગયા છીએ, એ અર્થમાં

જ્યારે બ્રહ્મચર્યનું પાલન થાય અને એ પાલન અવિચળ બુધ્ધિએ પહેલે,
ત્યારે એનું સ્વાતુલ્યવેદ અને બીજાઓને પણ પ્રયત્ન દેખાય એનું જે
દૂષ મળે છે તેનો ઉદ્ધેષ કરતાં લગવાન પતંજલિ કહે છે:-

બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ॥ ૩૮ ॥

બ્રહ્મચર્ય=બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠા-સ્થિર ભૂમિકા થતાં એ પ્રતિષ્ઠિત
બ્રહ્મચર્યવાળા લગવાન યોગીને વીર્ય-અતિશય સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્થાત્ અત્યંત સામર્થ્યની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે બ્રહ્મચર્યનું પ્રતિષ્ઠિત
પાલન. આ સામર્થ્ય તે તનુનું, મનુનું, વચનનું, મતિનું, આત્માનું. એવું
કોઈ સામર્થ્ય નથી જેની પ્રાપ્તિ પૂર્ણ બ્રહ્મચારીને માટે અશક્ય હોય.
પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે જે સાધનવીર્ય-સાધના સામર્થ્ય જોઈએ, તેનું મૂળ
છે-બ્રહ્મચર્ય. માનવજાતિ જે કોઈ ઠેકાણે વધારેમાં વધારે લાચાર હોય તો તે
આ વ્રતના પાલન સમયે, માનવજાતિના ઇતિહાસને પાને માગેય બીજમ અને
અંજનિસુત હનુમાન અદ્વિતીય હોય એ કમચિત્તનુ પ્રાપ્ત્ય સૂચવે છે.
સાઠ હજાર વર્ષના તથા પછી પણ વિશ્વામિત્ર જેવા રામજનકનું પણ પતન!-એ
મારદેવના દિગ્વિજય સમક્ષ માનવે કરેલો કરુણ એકરાર નથી? અને આથી જ
માનવ જેવા માનવે મારના ઉપર વિજય મેળવવાં મરણીયો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો.
મારવિગ્નપીજ પ્રખુદ થાય છે. માનવ સમાજના મોટા ભાગના શારીરિક
અને માનસિક, બૌદ્ધિક અને ઔરસ ઉપદ્રવોના મૂળમાં ॥ બ્રહ્મચર્યનો જાગ.
લગ્નાદિ, સંસ્થાઓ એ મારના ઉપર ક્રમિક વિજય મેળવવા માટે માનવજાતિ
એ માર સમક્ષ કબૂલેલી દારનો જ ઇતિહાસ છે. લાવનાના ગમે તેટલા સુંદર
પુટે આપણી નિર્મળતાને રંગો, એને ગમે તેટલાં શિષ્ટ અને સભ્ય સ્વરૂપો આપે.
નિરંજન સત્ય નિરપદ છે અને પરિણામે આત્મ સમર્થનકર્તા સિરાયજંપનું નથી.
માનવજાતિનો જે સંયમ તરફ સદાજ વળાંક હોય તો તે આધ્યાત્મિક
સામર્થ્યની વિપુલતા પ્રાપ્ત કરી શકે. નીતિક અધઃપતન નોતસ્તા ઉપાયોમાંથી
જએ, નીતિનાશને માર્ગે સચરતા વિરમે. જે કોઈ વ્યક્તિ કે સમાજ બ્રહ્મચારી
હોય તે બલિષ્ઠ હોય છે. આ બધીય જાતનું સામર્થ્ય મેળવીને યોગી અશ્વિમા
વગેરે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. શિષ્યોમાં સંકર્ય માત્રે સ્વરચ જ્ઞાનનો
સંચાર કરી શકે છે. સાચા અર્થમાં સ્વરાટ થાય છે. પોતાની જાનમાં જ
સ્વર્ગ ખડું કરે છે. પોતાની ઇન્દ્રિયોને મોનથી પર કરી દે છે. જે વ્યક્તિને
માટે તેજ સમર્થિને માટે પણ લાગુ પડે છે. બ્રહ્મચર્યનો મહામદિમા ત્રાતાં
અયર્વેદ કહે છે:-

બ્રહ્મચર્યેણ તપસા દેવાઃ મૃત્યું ઉપાજ્ઞત ।

इन्द्रो, ६ ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्व. आरभत ॥ अथर्व ११-३-५-१९ ॥

અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય રૂપી તપસારા ઇન્દ્રિયોએ મોતને-એટલે કે પોતપોતાના રિપયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિના વિધાતક રોગસમૂહને-હણે છે. અને જીવાત્મા નિશ્ચય બ્રહ્મચર્યદ્વારા દેહમાં ઇન્દ્રિયો માટે સ્વર્ગ સુખની રચના કરે છે. આથી સૂક્ષ્મ અર્થમાં અને અદ્યગ ગૈયનના ત્યાગરૂપી રથૂન અર્થમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન તો ચેપના ગરજુએ કરવું જ ધટે જોતો બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ બગડે તેનું જીવન બગડે-પગી તે બંધિત હોય કે સમટિ. આજના અનેક કુટિલ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનું સામર્થ્ય છે બ્રહ્મચર્યને લોકસહજ કરવામાં અને એ માટે લોક જીવનના સુખના દૃષ્ટિ નિદુમાં-એટલે કે ધરમૂળથી જીવન જીવવાની બાબતમાં મૂલ્ય પરિવર્તન થવા ધટે. માનવ કુલની નવી પેઢીઓને બ્રહ્મચર્ય તરફ સહજ રુચિવાળી કરવી ધટે. અને તે માટે સ્ત્રી પુરુષના સબંધની કલ્પનામાં જ નિશુદ્ધીકરણ જરૂરી છે. ગાંધી કાય સુધી અમુક જ રીતે જીવતા આવ્યા છીએ માટે આવતી કાલે પણ તેમાં રહેજ પણ ફેરફાર નહીં કરવા દૃષ્ટિએ એ મૂઢતાનું લક્ષણ છે । બ્રહ્મચર્યને લગતી સાચી સમજ માનવમાનને સહજ થાય એ માટે વ્યાપક પ્રયત્નો થવા ધટે. યોગશાસ્ત્રને આપણે જે રીતે મમજવા મથીએ છીએ એ રીતે-એ દૃષ્ટિએ આ વચનો સમજાને આપણે ગમે તેટલા મોળા પડીએ-આદર્શ મોળા ન હો । ॥ ૩૮ ॥

બ્રહ્મચર્ય પછીનો ધમ તે અપરિગ્રહ એ પણ જીવનનો મહાકાયદો છે. જે મોઢ એ કાયદો પાળે છે અને મહાવ્રતની કક્ષા સુધી તેના પાલનમાં સીધાથી વળગી રહે છે તેવા ધન્યજીવી માનવને તેનું શુ રૂળ મળે છે ?- બગવાન પત જપિ કહે છે -

અપરિગ્રહસ્થૈર્જન્મકથન્તાસંવોદઃ ॥ ૩૯ ॥

અપરિગ્રહ=અપરિગ્રહની સ્થિરતા થતા, સ્થિર અપરિગ્રહી ભગવાન યોગીને જન્મકથન્તા=જન્મના કેવાપણાનું જ્ઞાન થાય છે

અર્થાત્ અપરિગ્રહની સ્થિર બુદ્ધિએ પદોત્થા માનવનું ચિત્ત ત્રિકાળ બેઠી થાય છે । જન્મ એટલે અપૂર્વ દેહ ઇન્દ્રિયો વગેરે સાચે જ્ઞાનના દેતુરપ સંબંધ એવા જન્મની કથતા એટલે કેવાપણું અર્થાત્ પૂર્વે પોતે મોણ દનો, અત્યારે મોણ છે. બારિમાં એ મોણ દગે-એનું સપ્રકાર જ્ઞાન એવા યોગીને થાય છે । ચિત્તમાં સ્વાભાસિક રીતે જ વિશ્વપ્રમણનું સામર્થ્ય હોય છે. એ સામર્થ્ય દકાર્પ જલ છે જ્ઞેયુષ્ય અને તમેયુષ્યના આવજો પરિગ્રહ એટલે પગલ મેમણેમની અટ્ટ ચિંતા. એનાથી ચિત્ત મદ બાજગનું ગદે છે.

રિયરપણે સત્વોદ્રેકમાં એ મહાવતું નથી. અને સતના સ્થાયી ઉભરા સિવાય
 જ્ઞાનની ચમક ખીલતી નથી, અપરિશ્દીએ મનથી દેહયાત્રા સિવાયના તમામ
 પદાર્થોના અસ્વીકાર કરેલો છે. દેહયાત્રાના સાધનોમાં પણ એને વળગણું નથી.
 આથી એના ચિત્તને વિક્ષિપ્ત થવાનું કારણ નથી. અને એથી એ સદેવ
 સમાહિત હોય છે. અને એકાગ્ર ચિત્તમાં તો સર્વ જોવી પ્રકાશક
 શક્તિ હોય છે! ચિત્તમાં રહેલી જૂતકાલીન સંસ્કારની ધડીઓ
 ઉપર ધડીઓને એવું ચિત્ત ઉકેલતું જાય છે. અને પૂર્વે પોતે ક્યાં હતો,
 કેવો હતો, કેમતો હતો-વગેરે પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન એને થાય છે. પૂર્વ
 જન્મનો અનુભવ કરનાર એનો આત્મા અમર છે. એ બદલાતો નથી. ચિત્ત
 પણ તે જ છે, ચિત્ત દ્વારા એણે પૂર્વે જે જે અનુભવો કરેલા તે તે
 અનુભવોની સૂક્ષ્મ છાપ એના ચિત્તમાં હોય જ છે. બસ, આ સૂક્ષ્મ સંસ્કારોને
 એકાગ્રતાના બળે એ ઉકેલે છે અને તે ઉપરથી પોતે કાણ હતો તેનું સંપૂર્ણ
 જ્ઞાન મેળવી શકે છે. આવા યોગીને જાતિસ્મર યોગી કહેવામાં આવે છે.
 આજ સિદ્ધાન્તનો અતિદેશ ભાવિ માટે પણ કરી શકાય છે. આજુ જન્મ
 ઉપરથી હવે પછીનો જન્મ કેવો થશે તેનું એ જ્ઞાન મેળવી લે છે. કદાચ
 અહીં પ્રશ્ન એ થશે કે ત્રિકાળને લગતું આત્મ જન્મ વગેરેનું જ્ઞાન યોગી
 મેળવે શા માટે? એ એને ખપ ક્યાં લાગે? એ મેળવવામાં એ કાળને વ્યર્થ
 ગુમાવવાનો ગુન્હો તો નથી કરતો? એ એના વિવેકને જાણે? આ બધાય
 પ્રશ્નો થોડા છે. આ બધું એને માટે જરૂરી નથી. છતાં જો એ જાતિસ્મર
 થાય તો એ જ્ઞાન એને જન્મમરણ ઉપર પૂર્ણ ગૈરાગ્ર્ય પ્રાપ્ત કરવામાં બારે
 સદાપક થાય! જન્મીને મરવું અને મરીને જન્મવું-એમાં રહેલો થાક
 વિવેકાને જ લાગે. આથી વિવેકને સતેજ કરી જન્મમરણના પ્રબંધને દમોશને
 માટે અટકાવવાને માટે ગૈરાગ્ર્યની ઉત્પત્તિ દ્વારા આ સિદ્ધિ ઉપરોક્તી યથા પડે!
 ભરત જાતિસ્મર યોગી હતા. સૂઝ જન્મની સ્મૃતિએ એને ખીલ જન્મમાં
 કેવળ નિઃસંગ રહેવામાં બારે મદદ કરી હતી, એમ ભાગવતકાર કહે છે. અને
 એવું થાય તો તે થોડા છે. નહીં તો જીવને જન્મમરણના અંતરાસમાં મળતી
 સાંસારિક મીઠાસાની મધલાજમાંથી છૂટવાનું મમે જ નહીં! એમાં રહેલી ભારે
 ભેવફૂરી એને સમજાય જ નહીં! અને જાનવ જીવનનાં એ ખૂબ જ દુઃખ
 મુશ્કેલીઓ કરે. જેવો આવ્યો તેવો પાછો જાય! અને આત્માનન્દ વિના જે
 માનવદેહ મેળવીને પાછો જાય તેના જેવો અભાગી કાણ! તેના જેવો દેવાળીઓ
 કાણ? તેના જેવો દરિદ્રી કાણ? તેના જેવો કૃપણ કાણ? વળી માનાત્મિ
 માટે પણ આ જ્ઞાન ઉપયોગી છે. આખી માનવજાતિ કેવી હતી-કેવી છે-
 અને કેવી થવી ધટે-એનો આના ઉપરથી હિસાબ નીકળે.

આમ વ્યક્તિ માત્રે નિર્વેર થવું ઘટે સત્યચિત્ત અને સત્યવચની
બનવું ઘટે નિરપેક્ષ થવું ઘટે વીર્યસપન્ન થવું ઘટે ભૂત અને ભાવિનો
હિસામ માડી વર્તમાનમાં પ્રગતિશીલ-વિકાસશીલ બનવું ઘટે જે સમાજ પ્રેમ
અને દયા ઉપર મડાયેન હોય, અગ્રોધવચની હોય, વિશ્વાસબળવી હોય,
વીર્યશાલી હોય, અને ભાવિ માટે વિકાસ ઝખતો હોય તે સમાજ ભદ્ર
સમાજ છે। તે મમાજ શિષ્ટ સમાજ છે તે સમાજ વિદ્વાન સમાજ છે.
તે સમાજ માનવ સમાજ છે

આટલા વિવેચન ઉપરથી સમજશે કે સાચી સરકૃતિ ક્યા છે સાચી
પ્રગતિ ક્યા છે સાચો વિકાસ ક્યા છે માનવનું ધ્યેય શું છે એ આના
ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે અહિંસક સમાજ એટલે પૂર્ણ માનવ સમાજ. રામગજ
તે પણ આજ સર્વોદય સમાજ તે પણ આજ. માનું છું ભગવાન રમણ-
મહર્ષિનો સમાજ તે પણ આજ અને પૂર્ણચેત્તી અરવિંદનો સમાજ તે પણ
આજ। દ, દ, દ, ની માફક એકજ ઉપદેશને દેવ, દાનવને માનવ અધિકાર
અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન ઘટાવે એટલું જ। બાકી વિધાતાએ તો ‘દ’ એટલું જ
સૌને સમજવું છે। પતંજલિ મુનિ અહીં આપણા વિધાતા છે. અને તે તો
‘યોગ’ જ સમજાવે છે અને સમજી લેશો બસ તો. ॥૩૯॥

લિ ભાઈના હેતવદન.

(૭૪)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

આશ્ચર્ય લાગશે તા ૧૦-૬-૫૦ પછી તા ૪-૭-૫૦ ની રાતે
યોગપત્રાવધિ લખના બેસાવ છે। ભાગ્યતનો એક ખૂબ રમણીય પ્રસંગ યાદ
આવી જાય છે। ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની બાળલીલાનો પ્રસંગ ભગવાને અધામુર
મોક્ષ કિશોગવરયામા કર્યો અને જોનાજોએ પ્રભુત્વ એ પરાક્રમ પ્રભુની
પૌગણ્યવરયામા જણ્યું। વચ્ચે વરસ વીતી ગયું। એનો શો હિસાબ આપવો ?
કારણ કે અજાત કુજોના વર્ણને ઔચિત્યનો ભગ થાય। અને તેથી કાયદો
પણ શો ? બાકી આગના પત્રમા લખ્યાતું યાદ છે કે શાળા ખુલતા હવે
મહર્ષિ પતંજલિનો નિયમિત સત્સંગ થશે। એ વાત તો આરે ગઈ પણ
શાળામા પણ ૧૮ દિવસ ન જવાયું। માણસનું ધારેલું મનમાજ રહી જાય
છે। આપણે ઝાઝના રમકડા છીએ ઝાઝની ધંધા આપણને રમાડી રહી છે।
એ ‘કોઈ’ ને ગમે તે નામે મોતવો નામીનો ફેર નથી। એની ધંધામા
આપણી ધંધાને મેળવી દેવાની કામ આપણી કને નથી તેથી છવ નિરન્તર

બળવાબેર રહે છે. નિરંતર બહારવટું ખેત્રે છે. નિરંતર એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં હિન્નરત કરે છે। એ “બહુનામી” અને “બહુનિકેત” ની ધ્રુવમાં આપણી ધ્રુવજાને વિષુદ્ધ કરવાની યોગ્યતા મેળવવાનો જે પ્રયોગ તે જ તો યોગ છે ! યોગી તો નદી જેવો હોય. નદી જેમ ભૂમિને રસાળ, તીરરથ તરુને લીલાં, પત્થરને લીસા, વનને રળીયામણાં કરતી વહી જાય પણ છેવટે સમુદ્રમાં સર્વભાવે સમર્પિત થઈ જાય તેમ યોગી જીવનભૂમિને રસાળ, જીવનને કઠિ વસતાંઓને લીલાં, આડે આવતા પત્થરોને લીસા, જગતવનને રળીયામણાં કરતો વહી જાય પણ છેવટે તો તે મહાજીવનના-મહાસમુદ્રમાં સર્વભાવે સમર્પિત થઈ જાય. યોગ એ આત્માતું પરમાત્મામાં અને પરિશુદ્ધ પરમાત્માતું આત્મામાં સમર્પણ છે-સહજ અને ઉદ્ધાસભર, નિઃકલેશ અને નિઃસંગ। મમર્પણ યોગીને જીવન રણકો હોય. આપણને પણ એ પ્રભુકૃપાએ સાંપડે એટલી પ્રાર્થના.

મયા પત્રમાં મહાવ્રતની ભૂમિકાએ જ્યારે અહિંસા વગેરે વ્રતોનું પાલન પહેલે ત્યારે તેનાં જીવનમાં કેવાં ફળો આવે એ આપણે જોયું. અહિંસા નિર્ગેરતા આણે. સત્ય અમોઘસંકલ્પ અને વાણી આણે. અસ્તેષ વિશ્વવિશ્વાસ પેદા કરે. પ્રત્યક્ષ વીર્યવાન કરે. અપરિગ્રહ ત્રિકાલદર્શી કરે. અને માનવે તો આ ફળો જીવનમાં સાક્ષાત્ કરવા જેવાં છે। એમાં જ એનું આત્મ ગૌરવ છે। માનવ જો ઉપનિષતની ભાષામાં પ્રભુની ‘સુકૃતિ’ છે તો તે અહિંસા વગેરેની સિદ્ધિથી મુશીબિત હોવો ધટે. સોનું કે હીરા માનવનું ધરેણું-સાચું ધરેણું નથી. આ ગુણવિકાસ એનું ધરેણું છે. પણ યમની સિદ્ધિ તો અઠધી સિદ્ધિ લેખાય. નિષ્ક્રોધના પૂર્ણપાલને પણ માણસમાં બીજા અનેક સિદ્ધિઓ સાંપડે છે। ક્રમશઃ તેનો ઉલ્લેખ કરતાં ભગવાન પતંજલિ શૈવસિદ્ધિ વર્ણવે છે કે:-

શૌચાત્ સ્વાંગજુગુપ્સા પરૈઃ અસંસર્ગઃ ॥૪૦॥

શૌચાત્=સિદ્ધ દશાએ પહેલેલાં બાહ્યશૈવ્યથી સ્વાંગજુગુપ્સા=શૈવ્ય-પરાયણ ભગવાન યોગીને પોતાની કાયામાં પણ ધૃણા તથા પરૈઃ=બીજાઓ-બીજાની કાયાઓ સાથે અસંસર્ગઃ=સંપર્કનો અભાવ થાય છે.

અર્થાત્ બાહ્ય શૈવ્યનાં બે ફળો છે. એક તો પોતાની કાયા ઉપર ધૃણા-અને બીજું-બીજાઓ સાથે સંપર્કનો અભાવ. જે કોઈ રોજ બુદ્ધિપૂર્વક અને વિવેકપોષક રીતે પોતાના શરીરની શુદ્ધિ કરતો હશે અને ધ્યેયપરાયણ હશે તેને આ બે ફળો મળવાં જ જોઈએ. કાલ્પસ્થાને કરોડો મણ સામ્યુદ્ધી રોજ કોઈ ધ્રુવે તો પણ તે સંકેદ થતો નથી। એની બનાવટ જ એવી છે।

કાયાને જીવનમર કાંઈ સાફ રાખે પણ તેની બનાવટ જ એવી છે કે એ છેવટની શુદ્ધ યાત્રા જ નહીં । મોક્ષ અવસ્થા જ શુદ્ધિની અવસ્થા છે । આગળ કાયા સદા મેલી કેમ છે એનાં વિચારપ્રેરક કારણો જોયાં જ છે. સ્થાનાત્, વીજાદ્, ઉપપ્લંભાત્, નિઃસ્યન્દાત્, નિઘનાત્ અપિ । કાયં આધેય-શૌચરયાત્ પંડિતાઃ દ્વિ અશુચિં વિદુઃ ।-પંડિતો અને સાચા અર્થમાં પંડિતોનું જ આ દર્શન સ્થિર હોઈ શકે. અને જીવમાત્રે એક દિવસ પણ સાચા પંડિત થવાનું જ હોઈને સૌને માટે એ આદર્શ છે. જો માણસ બુદ્ધિપૂર્વકનું શૌચ આચરતો હશે તો તેને શરીરની નિત્યમલિનતા સ્પર્શ્યા વિના ન રહેશે. માનવજાતિ બાહ્ય શૌચ માટે મરી રીટે છે-છતાં તેની પાછળ વિવેક નથી. અને આથી દનખંધી સાચુ કે એવાં સાધનો રાજ વપરાતાં હોવા છતાં શૌચનું જ મુખ્ય ફળ તેનાથી તે વંચિત રહે છે । પોતાની જ કાયા ઉપર ધૃષ્ટિ આવવી ધટે. એટલે કે બાહ્ય શૌચ જો વિવેકપૂર્વક પાળતા હોઈશું તો દેહાધ્યાસની નિવૃત્તિ એનું ફળ હોવું ધટે. આજે દેહાધ્યાસની નિવૃત્તિ તો આધે રહી, એની અતિ પ્રવૃત્તિ છે । કાંઈપણ યુગમાં એવું જ હોય છે । આથી વિવેકની નજર ખીલવી ધટે એ ધ્યાન રહો. દેહાધ્યાસની નિવૃત્તિરૂપી ફળને ધ્યાનમાં રાખીને શૌચ-બાહ્ય શૌચનું પાલન થવું ધટે. અને એ અર્થમાં આખી માનવજાતિએ હજી શૌચનો એકડો પણ નથી ઘૂંટ્યો એ સ્પષ્ટ છે ! જીવતાં મુઠ્ઠાંને સફાઈથી સાચવવામાં આપણો મોટા ભાગનો સમય વેડફાય છે । અને વિવેક સાથે છૂટાછેડા કરેલા હોઈને બ્યર્થ દ્રવ્યઅથ કરવે આપણે શરૂ થઈ ગયા છીએ. શરીર શુદ્ધિને વિવેકી-આમ્રહી માણસ દેહાધ્યાસથી પર થઈ જવો રહ્યો. યોગની પવિત્રતાનું લક્ષ્મર્ષિદુ એ છે. એ સિવાયની બાહ્ય શુદ્ધિ સૂઝ નથી-તે પણ હોવી જ જોઈએ. પણ મુખ્ય ન વીસરાવી ધટે એટલું જ ધ્યાન રહેવું ધટે.

જ્યારે પોતાના શરીર ઉપર પણ પ્રીતિનો અભાવ તો પછી ખીમના શરીરના સ્પર્શ વગેરેની તો વાત જ શી ? આપણા દેશમાં સ્પર્શસ્પર્શ અંગેની અતિચૂંધીના મૂળમાં છે આ શૌચની કલ્પના. ‘અતિચૂંધી’ કહું છું કેમકે આપણે સ્પર્શસ્પર્શની વિવેકી મર્યાદા ચૂકી ગયા છીએ. સ્પર્શસ્પર્શની ખારીક યોગસાધને જડપણે પાળવામાં આપણે જેટલો શાસ્ત્રાશ્રય લઈએ છીએ તેટલો શાસ્ત્રાશ્રય જીવનના ખીમ મહાનિયમો પાળવામાં લેતા નથી ! શાસ્ત્રના વિધાનોમાં રહેલી અનિવાર્ય સમતુલા જોવા કે જાળવવાની આપણને ઝાંઝી પડી છે અને સંસ્કૃતના શ્લોકમાત્રને શાસ્ત્ર માની આપણે ધણો કેર વર્તાવ્યો છે. શાસ્ત્રનાં વિધાનોનું જલાજલ નિર્જીવ કરવા માટે પણ

છેવટનું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોવું પડે. જે શાસ્ત્રમાં કોઇને પણ અડવાની ના લખી છે તેજ શાસ્ત્રમાં પોતાના, શરીર ઉપરથી-પણ પ્રીતિ ઉઠાવી લેવાનું ખૂબ ભારપૂર્વક લખ્યું છે. પાછલું વિધાન જે સૌથી અગત્યનું છે તે ભૂલી નહીં આગલા વિધાનને જડસુની પેઠે વળગી રહી આપણે માણસ માણસમાં દિવાલો ઉભી કરવામાં, વિપત્તિ ઉપજાવવામાં, ધર્મને નામે માણસનું સ્વમાન કચડવામાં, ભગવાન અને પવિત્ર શાસ્ત્રોને નામે જાતિ ધર્મને પેલવામાં, ઉચ્ચ નીચના નિઘ્યાભિમાનને ઉગ્રપણે પ્રવર્તાવવામાં ઠીક ઠીક પ્રવીણતા મેળવી છે. શાસ્ત્ર કરતાં પણ માનવ મોટા છે તો પછી શ્દિ કે જડ આચારવિચાર, નિયમ કે કાનૂન કરતાં એ વડો હોય જ એમાં શી નવાઈ? શાસ્ત્ર-કાપદો-શ્દિ વગેરે માનવનાં વિકાસક હોય. વિધાતક નહીં! અને જ્યાં એ માનવામાં રહેલી મૂળ પ્રભુતાને જ આવરતાં હોય ત્યાં એ બધાંબને એક જ ખીરુદ મળે અને તે આતતાથીનું. અને આતતાથીને પોષાય નહીં. એ વાત ધ્યાનમાં રહો. હિન્દુઓનાં શાસ્ત્રમાં સ્પર્શસ્પર્શનો ખૂબ વિવેક અને પ્રવાહી વિચાર કરવામાં આવેલ છે. શાસ્ત્રની વિચારસરણી ખૂબજ વિકાસક, ખૂબજ સ્વચ્છ, ખૂબજ ઉજ્જવાલક અને ખૂબજ પવિત્ર છે! પણ વિરાટ બારસો જ્યારે વામનના દાઢમાં આવી જાય ત્યારે દુર્દશા સિવાય ખીજું કશું ન ઉપજે. આભડછેટનું જે સ્વરૂપ હિન્દુ જનતાએ વિકસાવ્યું છે તેને શાસ્ત્રમાં કયારે ટેકો નથી. એ કેવળ જગદ્વંચના છે! રુઢાચેલી બુદ્ધિની કેવળ દુર્ગંધ છે! શાસ્ત્રને નામે જ્યારે એ ગાંડપણ પોષવામાં આવે ત્યારે તો ઋષિપ્રતિભા લજવાઈ મરે છે! સ્પર્શસ્પર્શની ઋષિપ્રતિભાની કલ્પના અનોખીજ છે! એમાં માનવનો જન્મે કે કર્મે કે ગુણે કે ધર્મે, સંસ્કારે કે વિચારે તિરસ્કાર નથી. અવહેલના નથી. માનવનો તિરસ્કાર એ સેતાનની પ્રતિભાનું ફરજદ છે. સંતની પ્રતિભાનું નહીં! સંસ્કૃત ભાષામાં આભડછેટને પોષતા હોય એવા અનેક વચનો મળી આવે છે એ ખરું પણ એ ઋષિપ્રતિભાનાં વચનો નથી. એ શાસ્ત્રનાં વચનો નથી. જે સ્વરૂપે આભડછેટની રાક્ષસી દેખાય છે એ સ્વરૂપનાં કારણે શાસ્ત્રનાં ક્ષેત્રમાં નહીં પણ સ્વાયંનાં ક્ષેત્રમાં કે ખીજાં ક્ષેત્રમાં જોવાનાં છે! આ તકે આટલી અપ્રસ્તુત દેખાતી છતાં અપ્રસ્તુત નહીં એટલી ચર્ચા કરી મેવી યોગ્ય માની છે! શૈયનું ખીજું ફળ તે ઇતિર સાથેનો અસંપર્ક એટલે કે અપવિત્રની સાથેનો સંસર્ગનો અભાવ-છેવટની કક્ષાએ આ વિચારને લઈ જતાં એમાંથી એકાન્તવાસ રુચિ રહે છે. મરતિ: જનસંસદિ-શૈયનું આધ્યાત્મિક પ્રયોજન ન જાણતા જનસમવાયમાંથી અળગા રહી સમાન ધ્યેયની સંગતિમાં વસવું અગર તે તેજની પણ જરૂર

ન રહેતા એકાન્તવાસ સેવાની સહજ ટેવ પાડવી એ બાલ શૈયન બીજુ ફળ છે અને આ ફળ તો ખૂબ આવશ્યક છે! એકાન્તવાસ નો જરી નય તો ખૂબ ઉપકારક છે સમાહિત થવા માટે, બ્યર્થ વિદ્યેષનાં કારણો ટાળવા માટે, ધ્યેયવિમુખ વાતાવરણ ટાળવા માટે એ આવશ્યક છે આ બે ચિહ્ન ઉપરથી શૈયની સિદ્ધિ સાપડી કે નહીં તેના માપ નીકળે દેહની વળગણુ પ્રીતિ જવી અને સ્વાભાવિક રીતે જ એકાન્તવાસ સેવાની રુચિ થવી એ બાલ શૈયન પ્રત્યક્ષ ફળ છે જેમ બ્યક્તિ તેમ આખી જ્ઞાનવળતિ નો શૈય પાળનેા મુખ્ય સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે તો આપણી કલ્પનામા પણ ન આવે એટલો ક્ષાયદો થાય! યથા પિંડે તથા વ્રજાણ્ડે નો સિદ્ધાન્ત સર્વત્ર લાગુ પડે છે, એ ન ભૂલાઓ! હીક તો આજે બે સૂત્રો ઉપર લખવા વિચાર્યું હતુ પણ સમય વડુ જવાથી અહીં જ અટકવાનુ મન થાય છે! સૌ કુશળ હશે!

લિ૦ ભાર્ગવના હેતનદન

(૭૫)

મિત્ર બધો,

કુશળ હશે! દિનસ ઉપર દિવસ વલ્લા જાય છે અને સાથે આપણે પણ ક્યાંક વલ્લા જઈએ છીએ ક્યાં તે ખબર નથી! ક્યાંથી આવ્યા અને ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ એ મનને એક્સરસુ અગમ્ય છે! અને શુ અગમ્યતા જ સુદૃઢ નથી? જાણીને જઈએ તો પૂર્વચોક્ષિત પ્રસાસ ગણાય વગર જાણ્યે જઈએ તો adventure ગણાય અને adventure ની વૃત્તિમાં પૌરુષ નથી? એમેર અપરિચિતતામા જ લગવાનુ! અથડાવામા પણ એક જાતની ખડતલ મજા છે! અને જીવ કરતા વધારે ખડતલ કોણુ? ટ્રેવલ અણુજાણ્યા પ્રદેશમાથી આવે ટ્રેવલ પૂર્વ અપરિચિત દેહમા પ્રવેશે ધોડીવાર દુનિયામા ફરે વળી દેહને છોડે વળી પ્રવળ્યા આદરે! વળી ક્યાંક ધુમે વળી ત્યાંથી હટાય! કેવી મજા? જીવનના અમરતવને જાણ્યા પછી ઘાટફેરે, કાવફેરે, પરિસ્થિતિ ફેરે સયોગફેરે, અનુભવ ફેરે મજાજ મજા છે તે પ્લેક્ષા નહીં! ગમ્ય દેખાતુ પણ મૂળમાં અગમ્ય જ રહે છે! હોય છે! એક' અનન્ત-વિસ્તીર્ણ-વિશાળ અગમ્યતા જ એમેર પ્રસરી રહી છે એટલે થોડુધણુ જે કાંઈ જાણાય જેવુ દેખાય તે જાણીને જ નિવૃત્તિ વાળવી રહી એટલે આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ એ આપણે શુ જાણીએ? ક્યાંક જઈ રહ્યા છીએ એટલુ નહીં થોડુધણુ જાણવાનુ સાધન તે યોગ! હીક તો આપણે એ માધનમાજ મરત ગ્દીએ

૨૪ માં શૈયની સિદ્ધિ પ્રાપ્તિને કહેવા બનવે તે બોધ એ માલ્ય શૈયની સિદ્ધિનું રૂપબીજ છે તે આવી માલ્ય શુદ્ધિનું ફળ મેળવે તે આત્મશુદ્ધિનું ફળ પણ ચાખે તો આત્મ શૈયનું ફળ શું ? આત્મ શૈયના પાથને માણસને શું મળે ? ભગવાન પતંજલિ કહે છે -

સત્યશુદ્ધિ - સૌમનસ્ય - ઇન્દ્રિયજય - આત્મદર્શન યોગ્યવાનિચ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ-માલ્ય શૈયની સિદ્ધિ ઉપનાવ શૈયપનાયુ ભગવાન યોગીને સત્ય-શુદ્ધિની શુદ્ધિ, સૌમનસ્ય, એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિયજય અને આત્મદર્શન માટે યોગ્યતા મળે છે

અર્થાત્ આત્મશુદ્ધિ બ્યારે સ્થિર ભૂમિકાએ પહોંચે ત્યારે તેના મહાભાગ માનનાના જીવનમાં સત્યશુદ્ધિ વગેરે ચિદ્વેદ પ્રકટે છે સત્યશુદ્ધિ એટલે ચિત્તની પવિત્રતા મૈત્રી ક્રુણા વગેરે લાવનાઓના નિગ્નતા લાનનથી ચિત્તના ગમદેષ વગેરે મેંતા ધોતાઇ બળ છે નિર્મલ થયેલા ચિત્તની જે પ્રકાશમયી નિરંતર સ્થિતિ ને સત્યશુદ્ધિ હૃદયની વિમલતા એટલે સત્યશુદ્ધિ આવી અવસ્થા સદૃશ યતા શરીર દુષ્કૃત્ય જેવું હલકું લાગે મનમાં ઉત્કાંક્ષા લાગે તાત્વિકતા તરફ હૃદયની રાભાવિક દોડ થાય વિશ્વના પડદા પાછળ વર્તી રહેતી રહસ્યમયતા ખુલી થતી જાય, પ્રજ્ઞાની વિવેકમયતા વધતી જાય-ધ્યેયમાં નિષ્ઠા મળે

આમ સત્યનો જેમ જેમ ઉત્કર્ષ થતો જાય તેમ તેમ હૃદયમાં સ્વચ્છત્વનો આવિર્ભાવ થતો જાય જસ હૃદયની-મનની-ઇન્દ્રિયોની જે આ નિબંધારણ પ્રસન્નતા તેજ સૌમનસ્ય છે આ સૌમનસ્ય પ્રાપ્ત થતા ઇચ્છાલગ્નની દુલ્ભવશ્ચી રહેતી નથી મનપ્રસાદ એટલે સૌમનસ્ય નિશ્ચયાર્થક શુદ્ધિ આ અવસ્થામાં ફરતી જાય નિરંજન થતી જાય નિર્વેષ બનતી જાય। રોજ રોજનો આ પ્રયોગ છે એટલે લાગે માલ્ય કદીપણ ન લાગે એવી પ્રસન્નતાનો નિર્મળ બેઠો વધતો જાય

આ પ્રસન્નતા જેમ જેમ સ્થિર થતી જાય તેમ તેમ મનની ચચળતા સિધ્ધિલેયની જાય છે બાળકની પેરે હાથકાણ કૂદાકૂદ કરતું મન પ્રૌઠની પેરે સ્થિર મળીર બનતું જાય છે અને અભ્યાસનું પોષણ મળતા ચચળ-પ્રમાથી-બળવાન અને દૃઢ મન, સ્થિર, શાંત દાન્ટ અને તત્ત્વભેદ બની જાય છે જે વિષયમાં એને લગાડીએ તેમાં તન્મય થઇ જાય છે આમ શુદ્ધિમાંથી ધ્યેયમાં તન્મયતાદશી એકાગ્રતા જન્મે છે આ સાત્ત્વિક એકાગ્રતા સદૃશ યતા અહિર્મુખ ઇન્દ્રિયો તત્ત્વ અંતર્મુખી થતી જાય છે એટલે કે ઇન્દ્રિયોના ઉપર

સ્વાભાવિક કાપૂ મેળવાતો જાય છે. વિષયોમાં વેરાયેલી ઇન્દ્રિયો અંતરમાં ઉતરી જઈ એકઠી થઈ જાય છે. યોગી તેને સ્વેચ્છાએ પ્રવર્તાવે કે નિવૃત્ત કરે એવી ઝાઝી ડમરી ઇન્દ્રિયો બની જાય છે। અને એ ઇન્દ્રિયો ઉપર વિવેકી જ્યને લઈને છેવટે આત્મદર્શન માટે યોગ્યતા મળે છે. આત્મદર્શન એટલે પોતાની જાતને લગતી સંત્ય સમજ. સ્વરૂપે આપણે કોણ છીએ એનું જ્ઞાન માણસને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વરૂપના દર્શન માટેની યોગ્યતા એ મહાસિદ્ધિ છે. માનવે જાતને સૌથી પહેલાં સમજવી જોઈએ. અને આથી સૌચનું પૂર્ણ પાલન એને માટે ધર્મ થઈ પડે છે. સૌચના પાલનમાં મોક્ષ દૂપાયો છે તે આના ઉપરથી સમજવું ઘટે.

મેલા રહેવાથી આપણે શું શુભાવીએ છીએ તે આના ઉપરથી સમજાશે. માનવે વ્યક્તિ દશાએ કે સમષ્ટિ દશાએ પવિત્ર થવાનું છે। પવિત્ર થવું એ સૌની પહોંચમાં આવે એમ છે। જાહેર કે ખાનગી જીવનમાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિમાં જે મંદકી જોવામાં આવે છે, જે ઉપદ્રવી જીવન જોવામાં આવે છે તેના મૂળમાં છે સૌચનો અભાવ. સૌએ જોછામાં જોછું જાતના ધોખી તો થવું ઘટે. મેલમાં સામુદાયિક મરો છે એ હજી માનવજાતિએ શીખવાનું છે। રાંદેરી ખોર માફક કેવળ બહારની શોભા કે સુંવાળપ, સફાઈ કે સુંદરતા તો આત્મવંચના છે. આથી બહાર કે અંદર મેલ તો નજર આવે! માનવ કચરાપટ્ટી નાંખવાની કે મેલ લાવવાની પેટી કે કોઠી થોડે જ છે! માનવનાં તન, મન, મતિ તો બહાવિહારની સ્થલી છે. આ ફળનું નિરપણ આપણે માટે ધ્યેય હોવું ઘટે.

ખાસ કરીને આજના યુગ માટે તો સૌચપ્રકરણ ખૂબજ જરૂરી છે. તાવ એ જેમ કોઈ સ્વતંત્ર રોગ નથી પણ અંદરના મેલનો 'ફક્ત બાહ્ય આવિર્ભાવ છે તેમ આજના જનમતજીવનની સમસ્તસિકતા, ક્ષુદ્રતા, સ્વાર્થાધતા, સંકુચિતતા, અસુખ વગેરે અંતઃકરણના મેલનો બાહ્ય તીવ્ર પ્રકોપ માત્ર છે. આથી જગતની ધુરા ધારણ કરનારાઓએ આ દૃષ્ટિબિંદુને લક્ષ્યમાં રાખી માનવજાતિના શુદ્ધીકરણ માટે અચાક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિશાળ કાર્યક્રમ યોજવો ઘટે જેથી માનવજાત બાહ્ય અને આંતર સૌચનાં દિવ્ય અને જીવન-માધુર્ય વધારનારાં ફળને આપી શકે. મોટાઓ જ ને મેલા હશે તો નાનાંઓ કદી ચોક્કમાં નહીં બને! નાનાંઓ તો અનુકરણધર્મી હોય છે! આથી માનવ-સમાજ બધાની પવિત્રતા માટે ધુરંધરોએ ખાસ કાળજી લેવી ઘટે છે, ઠીક તો. આજે અદ્વીજ વિરનિ. ૧૧ ના ટકોરા ચુંજી મચા છે. વર્ષાના જીવંતુઓ પણ અટકાવી રહ્યાં છે.

ચિ. જ્ઞાનના હેતવંદન.

(૭૬)

પ્રિય બાઈત્રી,

આપણું ધાર્મિક જીવન જ શાવ છે એનો કણે કણે અનુભવ થાય છે. છતાં આપણે જ કાંઈ કરીએ છીએ એ અભિમાન નથી યોગળતું । માનો કે ન માનો કોઈક અગોચર શક્તિનાં આપણે રમકડાં છીએ. આપણી માન્યતા બિપર સત્ય જીવનું નથી એટલું સારું. ઉદત્તો પત્ર લખ્યાને આજે ખાસ ૧૦ દિવસો વીતી ગયા । કોઈ દિવસ કાંઈ તો કોઈ દિવસ કાંઈ-પણ બાધા આવે જ, છેવટે કાંઈ નહીં તો આપણે જ આપણી બાધાઓ ધણીએ છીએ । ‘આત્મૈવ રિપુઃ આત્મનઃ’ એ શોધનાર વિચક્ષણ દુનો ને ? સત્તર દિવસે પણ ભગવાન પતંજલિની નિઃકટમા એસવા મળે છે એ ભાગ્ય ! સત્સંગ દુર્લભ જ છે એ વાત નહીં છે ! રોજ અનુભવ થાય છે !

છતાં આ બધા દિવસો વાંઝીઆ તો નથી જ ગયા, ગીતાપંથુ અંજે જરા વધુ કામ રહે છે. ખહેલા અંકને વ્યાપક કરવા માટે યત્ન કરવા જ રહે । જનતાનો એને કેવો આવકાર મળે છે તે તો હવે પછી જણાશે. પણ મને તો આનંદ રહે છે—સારું કર્મ સારું હોઈને જ કાર્ય છે—અને એ કાર્ય એજ એનું ફળ છે ! એજ ઉદ્ધરની દયા છે. એજ પરિશ્રમનું પારિતોષિક છે. એજ જીવનની મૂકી છે. એજ અક્ષય વારાખરની છે. તેમાંય જે કાર્યક્રમ ‘તત્પ્રતિપદ્ધિ’ થતું હોય તેની મંજૂ જ કોઈ જૂઠી છે. આમ જો કે યોગપત્રાવલિ તો ન લખી શકાઈ પણ નવરાષ્ટ્રનાં કે મિથ્યા પ્રવૃત્તિનો શાપ તો નથી વહેણે. આટલો ધયો હિસાબ હવે આગળ ધણીએ.

ગયા પત્રમાં આંતરશીઘ્રનું ફળ આપણે જોયું. Cleanliness is next to godliness એ કહેવતમાં ભારે સત્ય છે. ચોક્ખાઈમાં પ્રયત્નો જ વાસ છે. જે ચોક્ખો તે આત્માનાં દર્શન માટે યોગ્ય. જે મેલો તે અયોગ્ય. અને જે આત્મદર્શન માટે જ નાલાયક તે બીજા કયાં કાર્યને માટે લાયક ? લાભમાં હાનર રહેવા જે અયોગ્ય તે રમશાન યાત્રાએ જ કામ આવે । મેલાની ધણી રમશાન યાત્રાઓ નીકળે છે. ચોક્ખાની હવે ઉદ્ધતી જ દોષ છે. એ શીઘ્ર પછીનો નિષમ તે સંતોષ. તો સંતોષનું ફળ શું ? સંતોષ શું અર્પે ? ભગવાન પતંજલિ કણે છે—

સન્તોષાદ્ અનુત્તમસુખલાભઃ ॥ ૪૨ ॥

સન્તોષાત્=સ્થિર ભૂમિકાએ પડોએલા સંતુષ્ટચિત્ત મહાતુભાવ યોગીને અનુત્તમસુખલાભઃ=એનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી એવો સર્વશ્રેષ્ઠ સુખલાભઃ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્થાત્ સર્વશ્રેષ્ઠ સુખલાભ એ સંતોષનું ફળ છે. સંતોષી સદા સુખી, સંતોષીને સુખ શોધતું આવે છે. વળી સંતોષીને મળતું સુખ એ સર્વોત્તમ છે. એનાથી અઢકું કોઈ સુખ નથી, કેમકે સંતોષ એ વૈરાગ્યની અવસ્થા છે. સાચી સમજની અવસ્થા છે. સંતોષ એ આજ્ઞાસની ઉછેરભૂમિ નથી. એદી અવસ્થા નથી. અકર્મણ્યતા નથી. કાષરતાની ગમગીની નથી. એ એ મૂળપણાનો પરવાનો નથી. સંતોષ સત્યનો સ્વીકાર છે. જે મારું છે તે કોઈને ભાગે નથી જ જવાતું. જે મળવાતું છે તેનાથી રતિભાર ઓછું કે વન્ન પણુ નથી જ થવાતું. ઇચ્છીશ તોયે મળશે જ ન ઇચ્છીશ તો પણુ મળશે જ. માટે કશું પણુ ઇચ્છવાની જરૂર નથી. એટલે કે કર્મને અનુસરીને જ બંધીય પ્રાપ્તિ હોય છે. અને તેમાં રજ જેટલો પણુ ફેરફાર નથી જ થવાનો માટે ફાંફાં મારવાની જરૂર નથી. ઇચ્છા કરવાની આવશ્યકતા નથી, જે કોઈ મેળવવું હોય તે ઇચ્છાથી નથી મળતું તેને માટે યત્ન કરવાથી મળે છે. આથી સમગ્ર આજુસ યત્ન પરિશ્રમ કરી ફળે નિશ્ચિત વસે. બસ-આ અનાસક્ત કર્મયોગનું નામ સંતોષ છે. સંતોષને નામે જે આજ્ઞાસ ઉછેરે છે તે સેતાનને પેલે છે. જે અકર્મણ્યતાનો પ્રચાર કરે છે તે માનવજાતિનો દુશ્મન છે. જે પ્રયત્ન મંદતા પ્રચારે છે તે આત્મધાતી છે. સંતોષ ફલે નિરપેક્ષ છે. કર્મે આજ્ઞાસ નથી. આથી સંતોષનો સાચો અર્થ સ્વીકારવો ધટે. જે માનવજાતિ સંતોષનો મૂળ અર્થ સ્વીકારે તો સુખ થાય. અસંતોષમાં સત્યનો વધ છે. હિંસા છે, ફળ માટેની જખ મારવાની વૃત્તિ છે, આત્મગૌરવની વિરમૃતિથી ઉપજતી પ્રામરતા છે, ક્ષુદ્રતાની અવધિ છે. તૃણુનો ઉચ્છેદ તો કોઈપણ પળે હિતાવદ્ધ જ છે. સુખદાપી જ છે. સંતોષ તૃણુની ક્ષીણતમ-નિર્જીવ અવસ્થા છે અને આત્મસ્ફુર્તિની ચેતનમયી દશા છે. મનુમહારાજ હીક કહે ॥ ૩ સન્તોષમૂલં હિ સુખં દુઃખમૂલં વિપર્યયઃ-સંતોષ છે સુખનું મૂલ-અસંતોષ છે દુઃખનું મૂળ. માનવજાતિ જે પોતે આત્માવાળી એટલે કે આત્મા માટે ઉત્સુક થશે તે પળે તેને અસંતોષમૂલક મિથ્યા પ્રવૃત્તિનાં પાતકી બનેા પૂરા સમજશે. અને આથી જ માનવ આત્મા તરફ ઢળેલો હોવો જોઈએ ॥ ૪૨ ॥

સતોપ પછીનો નિયમ છે તે તપ. ક્યારે જણવું કે તપ પરિપૂર્ણ થયું છે ? કસોટી બતાવતાં ભગવાન પતાંજલિ કહે છે:—

કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિઃ અશુદ્ધિક્ષયાત્ તપસઃ ॥૪૩॥

તપસઃ=સિદ્ધ થયેલ તપથી અશુદ્ધિક્ષયાત્=અશુદ્ધિ-મગ્નિતા-પાપનો પૂરો નાશ થતાં ભગવાન તપસ્વીને કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિઃ=કાયાની સંપત્તિ અને ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ સાંપડે છે.

અર્થાત્ તપની પરિપૂર્ણતા થતાં યોગીને કાયાની અને ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ સાંપડે છે. અર્થાત્ જે તપ કરે અને વિધિપૂર્વકતું તપ કરે, અને છેવટ સુધી તે કરતો રહે તેની પહેલાં તો અશુદ્ધિઓ દૂર થાય છે.

શરીર અને ઇન્દ્રિયોને બગાડનારા છે મેલ, એ મેલોનું મૂળ ■ પ્રત્યાપરાધ. એટલે કે કુદિની-સમજની મગ્નિતા એટલે કે ચિત્તના કલેશો, મુખ્ય મલ્લને મહાત કરવાથી ગૌણ મલ્લો તો એની મેળે જ દારેલા મણાય. દારી જાય, તેમ મુખ્ય મેલ છે બેક્ષાનપણું—અજ્ઞાન-પ્રત્યાપરાધ. શરીર બગડે છે આપણા જ પ્રત્યાપરાધથી—ઇન્દ્રિયો બગડી જાય છે તે આપણા જ પ્રત્યાપરાધથી. તપ પ્રત્યાપરાધમાંથી મુક્તિ અર્પે છે. એટલે કે સમજણને ચોકળા કરી આહાર-વિહાર વગેરેમાં આપણને સાચો માનવ બનવો છે. માદગી એ ધોર દિસા છે. તપ કહેતું છે કે-મારે શરણ આવો. માદા પદ્માની કે નિર્જળ થવાની જરૂર નથી. ઇન્દ્રિયવિકલ થવાની જરૂર નથી. વૈદ્ય કે ડોક્ટર એ આપણી કાજ છે—શુદ્ધ દૃષ્ટિએ જોતાં. તનના કે આખકાન વગેરે ઇન્દ્રિયોના મેલને ધોનાડું તપ હોય છે. તપસ્વીને કાયાની સંપત્તિ વરે છે દર્શનીય રૂપ, આકર્ષક લાવણ્ય, અખૂટ બળ, અને હીરા જેવી સુદૃઢતા એ કાયાની સંપત્તિ છે. એક એક માણસે રૂપાળા, લાંચણમય, ખડતલ, અને વગ્નસમા હોવું જોઈએ, એવી કાયાવાળાને જીવનની નીરોગી મઝા માણવાનાં ભાગ્ય હોય. કદૂપના, સૌન્દર્ય-હીનતા, માયકાંગસાપણું અને નિર્જળ કોમળતા—માનવને ન હાજે. આથી તપસ્વી માનવ કે માનવગતિ નીરોગી હોય, રેખાવડી હોય, સુંદર હોય, વગ્નસમી અભેદ હોય, આવા થવા માટે તપ છે. આ આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખીને તપના નીતિનિયમો ઘડાવા જોઈએ. એટલે કે રેખિદા માનવ જીવનમાં એના નીતિનિયમો, આચાર વિચાર વણાવા જોઈએ. બાકી તપસ્વીને તો સ્વચ્છંદ મત્સ્ય હોય. અને મરવાની તેને કનાવળ ન હોઈને તે દીર્ઘજીવી હોય. અને તપસ્વી દીર્ઘજીવ તો રહેણીય છે. તેજ મુજબ આંખ, કાન, નાક, વગેરે ઇન્દ્રિયો અને દાયપગ

વગેરે ઈર્મેન્દ્રિયોની શક્તિ પણ છેવટ સુધી અખૂટ રહેવી જોઈએ. એટલું જ નહીં પણ એની વિશેષ શક્તિઓનું પણ પ્રાકટ્ય થવું એનું નામ ઇન્દ્રિયસિદ્ધિ છે. સામાન્ય દૂર તો સૌ જોઈ શકે-ક્ષિતિજને પાર જોઈ શકે એવી-સંપાતિના જેવી દીર્ઘદૃષ્ટિ, સૂક્ષ્મતમ ચબ્દનો સ્વ પારખવાની શક્તિ વગેરે વિશેષ શક્તિઓ ઇન્દ્રિયોમા જો એ મેલી ન હોય તો-સ્વયમેવ પ્રકટે છે. પ્રકૃતિમાં બધું, બધે, બધામાં હોઈને કોઈને કશું ક્યાંયે લેવા જવું પડે એમ નથી. ફક્ત પ્રકૃતિની તે તે અંગોમાં પૂરવણી કરતાં આવડવું જોઈએ. અને પ્રકૃતિની પૂરવણીની આડે આવતી પાળને જમીનદોસ્ત કરતાં આવડવું જોઈએ. પ્રકૃતિની પૂરવણીથી રચી શકાય, પોતાની કાયામાંથી અનિષ્ટ પરમાણુઓને ઓઝી નાંખવાની કળા જો હાથ લાગે તો સૂક્ષ્મ થઈ શકાય. જેને જેવા થવું હોય-પ્રભુકૃત મર્ષાદામાં જેને જેવા થવું હોય તેને તેવા થવાની બારી પરમાત્માએ તેની યોજનામાં રાખી છે. આગળ પણ આ સિદ્ધાંત આવનાર હોઈને એની વિશેષ ચર્ચા ત્યાં જ જોઈશું. અહીં ફક્ત એટલું અમત્યનું ધ્યાનમાં રહો કે માનવમાત્ર કાયસંપત્ત મેળવી શકે છે. ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને તે તેણે મનુષ્યોચિત ગૌરવમયું જીવન જીવવા માટે મેળવવા જેવી છે. આયુર્વેદ જૂનેલાનો પરમ સુદૃઢ છે. એ આયુર્વેદની પરમ શોભા છે. પણ આપણા પ્રતાપરાધની એ કરુણ સ્વીકૃતિ છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. આથી જ દુનિયાભરનાં દેશખાનાંઓ. એ આપણું પ્રાયશ્ચિત્ત જ છે. આ દૃષ્ટિ કેળવવાની જરૂર છે. આ વિધાનમાં આયુર્વેદાદિ શાસ્ત્રોની નિન્દા કોઈ ન જુઓ. સૂઝ ન લાગે. વિવેકના પ્રકરણમાં નિરંજન સત્ય સમજવું પડે. અને તેટલા પૂરતી જ આ ઉક્તિ છે. બાકી સ્થિતસ્થ ગતિશ્ચિન્તનીયા-એ ન્યાયે, આયુર્વેદ કે દેશખાનાં વગેરે તો માનવમતિનું બારે શાણપણ છે અને એકની બૂલ એ બીજાને માટે નિસ્વાર્થ દેવાનું નિમિત્ત છે એની સાબિતી છે. અહીં તો યોગને શું કહેવાનું છે તે જ બતાવવાનો સીધો આશય છે. ક્રીક તો અતિકાળ થઈ ગયો હોઈને અહીં જ આજે તો અટકવું રહે છે.

લિ. ભાષના હેતવંત.

(૭૭)

પ્રથમ બંધો,

કુશળ હશે. આખો દિવસ લખ લખ કરીને ચાક્યો છું. છતાં આજે દેવશયની એકાદશી છે. ચાતુર્માસ્યનો પ્રારંભ છે. પુણ્યોપાર્જનના શ્રીગણેશ માંડવાનો દિવસ છે. હિન્દુઓને માટે સામુદાયિક ક્રિયાયોગ-તપ સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાનની સાધનાનો પ્રથમ દિન છે અને આથી આજના પવિત્ર દિવસને તો વાંઝીઓ ન કરવો ઘટે. એ હિસાબે લખવા બેઠો છું. વળી ઈશ્વરે અન્ન અને ક્ષણે વિધાનો સંચય પણ થાય. ચાતુર્માસ્યની હિન્દુજીવનની કલ્પના એ તો સ્વભાવ ઉપર વિજય મેળવવાની દિવ્ય કથા છે. એ સાચાં શૌર્યની વિજયગાથા છે. પ્રાચીન પ્રતિભા પ્રત્યે સૂઝ ન હોય તો એમાં જોનાર રાષ્ટ્રીય જીવનનું મહાન અને ધ્યેયસાધક આયોજન જોઈ શકે. આ દિવસોમાં લાખો લોકો એક ટંક જ ખાશે. લાખો લોકો ભગવાનનું નામસ્મરણ કરશે. પ્રતાદિકનો નિયમ લેશે. જીવનમાં કંઈક ક્યું છે એવો વ્યક્તિગત સંતોષ અનુભવશે, કદર કરવા જેટલી જો આપણામાં નમનનાઈ હોય તો આખી પ્રજાને રાષ્ટ્રીય, રચનાત્મક અને જીવનશૈલિક કાર્યક્રમ કેવો આપી શકાય એ ચાતુર્માસ્યની યોજનામાં જણાશે. અસ્તુ.

ગયા પત્રમાં તપની સિદ્ધિ સૂચવનાર મિત્રન આપણે જોયું. રૂપાળા, લલિત, બધિષ્ઠ અને હીરાસમા સુદૃઢ હોયું એ તો જીવનનો એક દલાવો છે. આખી માનવજાત જો તપસ્વી થાય તો આવી થાય. હવે સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ મહાનુભાવને મળતી સિદ્ધિનો ઉલ્લેખ કરતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:-

સ્વાધ્યાયાત્ દૃષ્ટદેવતાસમ્પ્રયોગઃ ॥ ૪૪ ॥

સ્વાધ્યાયાત્=સિદ્ધિ દયાએ પહેલેથી જ સ્વાધ્યાયથી આ સ્વાધ્યાયશીલ મહાનુભાવ મુનિને દૃષ્ટદેવતાસમ્પ્રયોગને મળતા, દિવ્ય ગુણવજ્રા દેવો, મંત્રિઓ અને સિદ્ધોનો સાક્ષાત્કાર-મિલન થાય છે.

અર્થાત્ સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ માણસ તો વિદ્યાનું તીર્થ છે. જડતીર્થ કરતાં આ ચેતનતીર્થની મહત્તા જૂદી જ છે. આવા મહાનુભાવ માનવોની ઢાંજરી માત્રથી તીર્થો પણ સ્વયં તીર્થ બને છે. સ્વાધ્યાયી માનવ પરમ વિદ્વાન હોય છે. અને ઠસૂરી જોમ પોનાની સુમધે દેખાવે જ તેમ એવા સદાચરણી પરમગાની પુરુષની વિદ્યાસુત્રધિ દશે દિશામાં પ્રસરે જ. અને વિદ્યસમું તો કોઈ આશ્ચર્ય નથી. શુરુવાકર્ષણ પણ એની સમક્ષ ઝાંખું પડે. અને વિદ્યા

એ બલની જન્મભૂમિ છે। વીરની જન્મભૂમિ છે। એ વિદ્યાના બન્ને અને આકર્ષણે દેશ દિગ્ગંતના વિદ્વાનો ઋષિઓ-તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એવા મહાતુભાવને મળવા આવે છે. એવાના દર્શનની ઝંખના રાખે છે. આત્મનિવેદન કરવા સ્વપમેવ પધારે છે. સાચા સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ મહાત્માતુ નિવાસસ્થાન તો ઋષિ, મુનિ, સિદ્ધો અને દેવોનું મિલનમંદિર થઈ રહે છે. વિદ્યાતુ સૌંદર્ય મન્મથને પણ મ્હાત કરે. કારણ કે એ આત્મદેવનું સૌંદર્ય છે. કવિએ તો કહ્યું જ છે કે “વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપં અધિકં” આથી એવા પરમ વિદ્વાનના દર્શનાર્થે શુદ્ધીપક્ષ અને કંઈક જ્ઞાન ઋષિઓ, મહાત્માઓ સિદ્ધો વગેરે આવે છે અને તેના કાર્યમાં સહાયક બને છે. કેળવણીની તમામ કલ્પનાનો સ્વાધ્યાયમાં સમાવેશ જાણવો, અને આ ક્ષણ આપણે રોજ બરોજના જીવનવ્યવહારમાં જાતે જોઈએ છીએ. વિદ્યા વિશિષ્ટોનું માનવજાત સદા સન્માન કરતી જ આવી છે। આથી સ્વાધ્યાય સિદ્ધિ પરમસિદ્ધિ છે. અને એને વ્યાપક-માનવમાત્રમાં વ્યાપક કરવા જેવી છે. ॥ ૪૪ ॥

આમ સ્વાધ્યાયનું સિદ્ધિસૂચક ચિહ્ન વર્ણવી દેવે યમનિયમમાં સૌથી જ છેલ્લો નિયમ-ધ્વજ પ્રણિધાન તેનું ક્ષણ બતાવતાં પતંજલિ કહે છે કે:-

સમાધિસિદ્ધિઃ દૈશ્વર્યપ્રણિધાનાત્ ॥ ૪૬ ॥

દૈશ્વર્ય સિદ્ધિશાએ પહેલેલાં ધ્વજપ્રણિધાનથી પ્રણિધાન કરનાર ભગવાન યોગીને સમાધિ=સમ્પ્રગત સમાધિની પ્રાપ્તિ-ઉપજ થાય છે.

અર્થાત્ સમાધિની ઉપજ એ ધ્વજપ્રણિધાનનું ક્ષણ છે. અને એ સમાધિ તે અહીં સમ્પ્રગત જ જાણવી. અને સમાધિ ખાટે તો આપણો યત્ન છે. તો ધ્વજપ્રણિધાન એ સમાધિ મેળવવાનું મુખ્ય સાધન છે. એટલે કે પ્રભુભક્તિ સમાધિની જનેતા છે. જેણે સમાધિને મેળવવી હોય તેણે પ્રભુભક્તિ કરવી એવો સ્પષ્ટ આદેશ અહીં સંભળાવો ધટે. એ સમાધિ પ્રાપ્ત થતાં જ એવો યોગી દેહાન્તરમાં, કે દેશાન્તરમાં કે કાલાન્તરમાં રહેલી વસ્તુને સાક્ષાત્ જાણી શકે છે। સમાહિત ચિત્તમાં-એકાગ્રતામાં કેટલી અનન્ત શક્તિ છે તે આદલા ઉતરથી જ જાણવું રહ્યું. સાત્ત્વિક એકાગ્રતાના વેધક, પારદર્શક અને વ્યાપક પ્રકાશ આગળ કોઈ વસ્તુ ગુણ રહી શકતી નથી. આમ પ્રભુભક્તિનું ક્ષણ છે સમ્પદ્ જ્ઞાન-અને સમ્પદ્ જ્ઞાનનું ક્ષણ છે નિગ્નતર વૃદ્ધિ પામતી પ્રેમભક્તિ-અને પ્રેમભક્તિના વિકાસને કયાયે દૃઢ નથી। ભગવાન જેવડી જ એ મોટી થઈ શકે છે. અને ભગવાન તો બ્રહ્માંડને આવર્યા બાદ પણ અત્યતિષ્ઠદ્ દર્શાનુલં એ ન્યાયે અનન્ત છે. અને આથી પ્રેમ પણ અનન્તજ છે.

વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ—આવ એક જ લાગુ પડે છે. ભગવાનને રાહો જો સમષ્ટિ ચાલે તો સમષ્ટિને પણ બેઠક પ્રેમપ્રકાશની પ્રાપ્તિ થાય. અને તેનું જ ખીજું નામ છે વિશ્વશાંતિ.

અહીં કદાચ એક પ્રશ્ન ઉપજશે કે જો ઇશ્વરપ્રશ્નિધાનથી જ સમાધિની સિદ્ધિ થતી હોય. તો પછી ખીજા યમનિયમોના પાલનની જરૂર શી? વાત ઠીક છે. પણ ખીજા યમનિયમોના પાલન સિવાય સાચી ભક્તિ થતી જ નથી તેનું કેમ? ઇશ્વરભક્તિ પણ યમનિયમોના પાલનની અપેક્ષા રાખે છે, આથી ઇશ્વરપ્રશ્નિધાન ત્યારે જ સાચી રીતે ચાલે છે જ્યારે પ્રશ્નિધાન કરનાર ખીજા યમનિયમોની પશ્ચુ પૂરી આરાધના કરતો હોય. આથી આસન વગેરે યોગાંગો પ્રત્યક્ષદ્વારા, યમાદિ અશુદ્ધિના ધોનાણુદ્વારા તેમ ઇશ્વરપ્રશ્નિધાન પણ નિર્વિઘ્નપણે ખીજા અંગોના ઉપાદાનદ્વારા સમાધિનું ઉપકારક છે. સ્વતંત્રપણે નહીં.

અને આમ છતાં ઇશ્વરકૃપા જોવી પણ એક વિશ્લેષણ વસ્તુ છે જ. તે કૃપા મૂંગાને વાચાળ કરી શકે છે. પાંગળા પાસે પર્વત ઓળંગાવી શકે છે. પણ એવા કિસ્સાઓમાં પણ મૂળ સિદ્ધાંતને બાધ આવતો નથી. કેટલાક આ જન્મે તો કેટલાક જન્મજન્મની સાધનાવાળા હોય છે. જન્મજન્મની સાધનામાંથી પસાર થયેલા જીવોને આત્મ જન્મમાં જો ઇશ્વરાનુમદ જોઈ થયેલો કેપાય તો પણ તે જલદી કે પશ્ચાત્તપ્ય નથી જ એટલું સૌ સમજી શકે. ખસ, તો અહીં યમનિયમોની અર્થા પૂરી થાય છે. અને પત્ર પણ આજ પૂરતો તો પૂરો જ કરીએ ને?

શિવ ભાર્ગવ હેતવંદન.

(૭૮)

પ્રિય ભાર્ગવી,

કુશળ હરો. ગર્ધકાલે જ ચાતુર્માસનો પ્રારંભ થયો. ઇચ્છુ છે કે ચારે માસ એક ટંક જ જમાવ. પરિણામે રાતના વાગુની ખટખટ ઓછી થનાં દેશકેક જુઓ લાગે છે. અને આથી રોજ કરતાં કાંઈક વધેલો યોગના કામે વળગ્યો છું. વરસાદ પણ ખૂબ છે. આખો દિવસ અને રાત, ભક્તના ઉપર પ્રભુકૃપાની પેરે, અવિશ્રાન્ત વરસી રહ્યો છે. માટેનું ધર એટલે બદાર અને અંદર ખાસ તકાવન નથી રહ્યો. માણસને નહીં પણ વરસાદને તો સર્વત્ર સમલાવ જ હોય ને? પવનના સુસવાટાં ઓડોનો મર્મરંધન! તમરાઓનો.

તીણો અવાજ ! એમરે સિવાય કે વરસાદનો ઝરમર અવાજ—ગાઠ શાંતિ છે ! વાતાવરણ તો સરસ છે. યોગીના ચિત્તની પેરે સામે દીવો પણ નિષ્કંપ છે !— પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યો છે ! યોગ સાધનાને માટે રમણીય વાતાવરણ ! દીવાલે લટકેલું ધડીયાળું, લટકી ગએલાની પેરે, ટકટક કરી, વાતાવરણમાં સદ્વિતીયતાનો ખ્યાલ આપે છે ! આંતરપ્રકારો કવચિત્ ચમકી ઉઠતાં હૃદયની પેરે—કવચિત્ વાતાવરણના ગાઠ અંધારમાં ભૂરીલીલી ન્યોતિવાળો આગીઓ ચમકી જાય છે ! કોઈ અગાધ—અનન્ત—અતિચેતનમય તત્વનો એમરે અગમ્ય વિશ્વાસ આલી રહ્યો છે ! નિર્લેપ અને નિરંજન રીતે અવિરતપણે પોતાને વિવિધરૂપે, કર્મે અને લીલાએ જાણે કૃતાર્થ કરી રહ્યું છે ! અસ્તુ.

મધકાલે આપણે ધન્યપ્રસ્થિધાનના ફળ સુધી આવી પહોંચ્યા. યોગના અંગોના આચરણે અશુદ્ધિનો નાશ થાય અને જ્ઞાનની દીપ્તિ વધે છે. જ્ઞાનની એ પ્રતિપજ વધતી ચમકે છે અને વિવેકખ્યાતિમાં પરિણમી, આત્માને ખતાવવાની— જ્ઞેવાની યોગ્યતા આપી જાતે પણ શાંત થઈ જાય છે. અને હેવટે આત્મા સ્વરૂપમાં રમતો ખની જાય છે. આ છે સિદ્ધાંત. તો આત્મારસુધીમાં આપણે યમ અને નિયમ રૂપી યોગના અંગોનું સ્વરૂપ, લક્ષણ, વ્યાપ્તિ, આચરણ, ફળ વગેરે જોયું. હજી છ યોગાંગોનો વિચાર કરવો બાકી રહે છે. હવે પછીનાં અર્ધમાં એ બાકી રહેલાં છ યોગાંગોનો ક્રમશઃ વિચાર આવશે. યમ અને નિયમ યોગનો પાયો છે. આસન પ્રાણાયામ વગેરે યોગાંગો વચ્ચેનું ચણતર છે. સમાધિ શિખર છે. પાયો જો ન હોય અગર તો હોય, ને કાચો હોય તો શિખરે પહોંચવું અશક્ય છે. આથી ગાંધો માણસ તો પાયાને ખૂબ મજબૂત કરે. કેમકે અહીં તો સાતમા આસમાનથી પણ ઉંચે સુધી ચણતર લઈ જવાનું છે. યમનિયમો એ ભારતીય પ્રતિભાનો દિગ્વિજય છે એમ યોક્તસ માનજો. કેમકે યમનિયમના આચારમાં ધર્મમાત્રની પૂર્ણાદ્યુતિ છે. દુનિયાના કોઇપણ ધર્મને એનાથી વધીને આગળ કશું કહેવાનું નથી ! અને આથી જ યમનિયમનું આચરણ એ સર્વવર્ણિક—સર્વજાતીય—સર્વકાલીન સર્વદેશીય ધર્મ છે. આજ જગ્યાએ ધર્મમાત્રનું મિલનમદિર છે. અહીં જ સર્વધર્મોનો સમન્વય છે. ધર્મમાત્રના બાહ્ય આચારો કે સ્વરૂપો તો વિવિધ લાગ્યા જ કરવાના. લિન્ન હોવાના જ અને એ અયોગ્ય પણ નથી, જરૂરી પણ છે, છતાં ધર્મમાત્રનું આંતરસ્વરૂપ સદા એકરસ જ છે. આથી શાસ્ત્રાઓએ તો સર્વધર્મ સમભાવ જ કેળવવો રહે છે. એજ ન્યાયી છે. અને એમાં જ આપણી—માનવની શોભા છે ! ધન્યરને કૌંસમાં પૂરી મૂકવાની નાદાનીયત અને એવકૂરી હવે તો ટળવી જોઈએ. ગીતાની પરિભાષામાં કહીએ તો સૌ

યથાભાગં વ્યવસ્થિતાઃ-પોતપોનાની જગ્યાએ દૃઢતાથી હિમા રહેતી સૌએ મીષ્મમેવાભિરક્ષન્તુ-ચરુઆતમાં જીભ લાગતું આ સમન્વયનું તત્ત્વ જ રક્ષવું જોઈએ ! સમભાવ જો હશે તો સૌ ધર્મોમાં રહેલી આંતર રમણીયતા અને સુંદરતા સમજશે. આથી યમનિયમના સિદ્ધાંતોનો સર્વદેશીય પ્રચાર, સ્વીકાર અને આચારમાં જગજીવનની શાંતિ, સમૃદ્ધિ, સંસ્કાર અને પ્રગતિનાં મંડાણુ અને ધૃતિ છે. આટલી ચર્ચા આ અંગે ખૂબ આવશ્યક લાગી. હવે આગળના અંચ ઉપર આવીએ.

અનુક્રમે આવતાં આસન નામના યોગાંગોનું લક્ષણુ આપનાં લગવાન પતંજલિ કહે છે:

સ્થિરસુખં આસનમ્ ॥ ૪૬ ॥

સ્થિર=સ્થિર એટલે અચળ. તેવું હોઇને જે સુખદાયી તે આસનમ્ આસન છે.

અર્થાત્ આસનના બે પ્રકારો છે, એક બાહ્ય અને બીજું શારીરિક. બાહ્ય આસન લગવાને ગીતામાં ખતામ્યું જ છે. “વૈલાજિનકુશોત્તરમ્” યોગ સાધના માટે બેઠકનો વિચાર ખૂબ અગત્યનો છે. બેઠકમાં સૌથી નીચે હલ્લીસન, તેના પર મૃગશર્મ. તેના પર રેસમી વસ્ત્ર. પણ આ યુગમાં જે ઝોણું શક્ય પણ હોય, ખાસ એની પાછળના સિદ્ધાંતના પાલનનો આશય યોગ્ય છે. બેસતાં આપણને શારીરિક તકલીફ ન પડે, એટલી બનાવે એટલે આરામ પણ ન આપે, લાંબો-વખત બેસતાં તપી ન જાય એવું, બહુ ઊંચુ પણ નહીં તેમ બહુ નીચું પણ નહીં એવું આસન હોવું ધટે. આ ઉપરાંત યોગ સાધનાને માટે સિદ્ધાસન, પદ્માસન, લલાસન વગેરે આસનો યોગ્ય છે. આવાં શાસ્ત્રીક્રત આસનો પૈકી જેને જે અનુકૂળ આવે તે સ્વીકારવું ધટે. આનું જ બીજું નામ છે સ્થિર અને સુખદાયી. અર્થાત્ દીર્ઘકાળ સુધી એક આસને બેસવું પડે તો પણ તેને લીધે કુમ્ભરી કે કંપ ન આવે અને નિરાંતે બેસી શકાય એવું આસન યોગનું અંગ છે. આને માટે શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન કરવો ધટે છે.

અહીં એક વાતનો ઉલ્લેખ ઉચિત છે. ચાલુસમનના મોટા ભાગને બેસતાં નથી આવડતું એમ કહીએ તો તે ઝોણું ખોટું છે. કદાચ આપણને નવાઇ પણ લાગશે કે શું આપણને બેસતાં પણ નથી આવડતું? હમ્મર ક્યાં ગઇ? ન હૂટકે જવાળા આપનો પડે છે કે હમ્મર તો પડી જ ગઇ! અરે બેસતાં પણ નથી જ આવડતું! આસનસિદ્ધિ સ્વાસ્થ્યની જાગવણી

માટે એક અનિયમ અમલની કળા છે ! મોટે ભાગે આપણે બધામ વિષ-
 માસનનો જ અભ્યાસ કરીએ છીએ અને પરિણામે અનેક રોગોના અણુમણ્ડળે
 ભોગ બનીએ છીએ રોગોના ભોગ ન બનીએ તોપણ નીરોગિતાનો જે
 સ્વસ્થ આનન્દ તે આનન્દથી વચિત રહીએ છીએ “સમંકાયશિરોગ્રીવં”
 કેટલા બેસે છે ? આથી નાનપણથી જ બેસતા શીખવવું જોઈએ. આપણી
 નિશાળો અને કોલેજોમાં પણ અને કયાંયે બેસવાની ઝળા વિષે કેવળ દુર્લક્ષ્ય
 જોવામાં આવે છે આગળ વધીને કહીએ તો આખી માનવજાતે એ બરોમર
 શીખનાની જરૂર છે ! એના સિવાય કેળવણી અવૂરી છે ! એક આસને
 ઓછામાં ઓછું સ્થિરતાથી ત્રણેક કલાક તો બેસાવું જોઈએ તો જ એ સિદ્ધ
 થએલું ગણાય ! વળી એ ત્રણ કલાકમાં એ આસન આપણને કશું પીડાકારી
 ન હોવું ધટે, પણ સુખદાયી હોવું રહ્યું. યોગના અગ તરીકે ગણાય એવા
 આસનોનો સાર્વાત્રિક પ્રચાર ખૂબ જરૂરી છે ! પ્રજાના સ્વાસ્થ્ય માટે, કળાત્રેમ
 માટે, ઉચ્ચતમ જીવનની ઝાખી મેળવવા માટે, સ્વભાવ ઉપર વિજય મેળવવા
 માટે, છેવટે કાંઈ નહીં તો સૌએ અંગત લાભ મેળવવા માટે પણ આસન
 જય મેળવવો જો આસન જય તો આત્મકૃપા છે ॥૪૬॥

તો એ આસન ઉપર વિજય મેળવવાય કેવી રીતે ? આસનસિદ્ધિ થાય
 કેવી રીતે ? ઉપાય દર્શાવતા ભગવાન પતંજલિ કહે છે -

પ્રયત્નશૈથિલ્ય બનન્તસમાપત્તિર્યામ્ ॥ ૪૭ ॥

પ્રયત્નશૈથિલ્ય૦=સ્વાભાવિક ચેષ્ટા એટલે પ્રયત્ન અને એ ચેષ્ટા
 અગત્યપત્ર કારણ હોઈને યોગાસનનું નિધાતક છે તો એ સ્વાભાવિક ચેષ્ટાની
 શિથિલતાથી-એને શિથિલ કરનાથી તથા બનન્ત૦=સ્વપસિદ્ધ આસનવાળા
 અનન્તમાં એટલે પશુ-પક્ષી-સર્પ વગેરે પ્રાણીની બેસવાની રીતમાં ત-મય
 થનાથી આસન સિદ્ધ થાય છે

અર્થાત્ આસન ઉપર વિજય મેળવવાના બે ઉપાયો છે. અને એ બન્ને
 ઉપાયોનું એકીવખતે આવશ્યક કંવું જોઈએ પ્રયત્નની શિથિલતા અને
 અનન્તમાં મમાપત્તિ પ્રયત્નની શિથિલતા એટલે કે આજ સુધી જે રીતે
 બેમના હતા તે બેસવાની રીતને શિથિલ કરવી તે આજ સુધી-ને વાકા
 વગાને બેસતા હોઈએ તો તે રીતને હવે પછી-યોગ સાધનમાં-મદ કરવી
 અર્થાત્ જ આજ સુધીની બેસવાની યોગવિધાનક ટેવને છોડવાનો સકલ્પ
 પ્રયત્ન એટલે પૂર્વ-પ્રયત્નની શિથિલતા ટેવમાં ચીકણી હોઈને વહેલી વહેલી
 શીટલી નથી જખગી હોઈને વહેલી વહેલી ફુગમી થતી નથી સદાજ યથ

ગએથી હોઇને પોતાનાથી વિરોધી ટેવને પગદોઢા જમાવવા દેતી નથી, અને પરિણામે ટેવનો ત્યાગ મુશ્કેલ બને છે. આજ મુખીની આપણી બેસવાની રીત પણ ટેવ જ છે. આથી એની સામે દંડનાથી બળવો કરવો, યોગાસનેજ બેસવાનો અડોલ નિશ્ચય કરવો. ખૂન આકરુ લાગે, શરીર કુટકુટ ધાપ, મન કાલાવાલા કરે, વયોલી નાંખે તો પણ નિશ્ચયની દૃઢતા દાખવી, ધીરજની અતૂટતા રાખી, યોગાસને બેસવાની જ તમજા રાખવી એનું નામ પ્રયત્ન સૈયંદ્ર છે. શરુઆતમાં તો માથુસ કાપર અને બેભાર ઘર્ષ જવાનો સંભવ છે. પણ યોગમાર્ગે કાપરનું કામ જ નથી. સ્વલાવ ઉપર વિજય મેળવવા નીકળનાર ફરિયાદી હોય જ નહીં. આત્માનુ સાચું સૌર્ય અહીં જ કમોટી ઉપર ચઢે છે. —

આ ઉપરાંત સાથે સાથેજ યોગાસન વાળા મનને અનન્તમાં એકાગ્ર કરવું. અહીં અનન્ત શબ્દ પારિભાષિક છે. અનન્ત એટલે શેષનાગ. શેષનાગ જે દૃઢતાથી સિદ્ધ આસને બેસે તેમા મનને એકાગ્ર કરવાની કોશિષ કરવી. આ તો ઘણમો માત્ર છે. તેજ રીતે ખુદ ભગવાન, કે પરુ, પક્ષી વગેરે અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓની બેસવાની રીત ઉપર મનને એકાગ્ર કરવાથી આસન સિદ્ધ થાય છે. રહસ્ય એ છે કે મનને ધ્યેવાનુકૂળ વિશામાં પરોવવું. એક બાજુ આગથી રીતને સિધ્ધિ કરતા જવું અને બીજી બાજુ મનને ખુદ ભગવાનની બેસવાની રીત વગેરેમાં કુખાડવું. મનજ છેડે તો તોહાન કરે છે ને? આથી મનને ધીરે ધીરે હાલ વિષયમા પરોવતા રહેવું, એમ કરતાં કરતાં યોગાજ દિવસમાં આસન મરમ થવું જાય છે. અને અજ્ઞાસની તીવ્રતાને અનુરૂપ એ મિદ્ધાવચાને પામવું જાય છે. સામાન્ય રીતે અહીંથી યોગની ક્રિયાત્મકતાની શરુઆત થાય છે. વખતિયભોમાં મુખ્યત્વે વિચારાત્મકતા દોષ છે. આસન વગેરેમાં શારીરિક ક્રિયા વગેરે દોષ છે. અને વિચારાત્મકતા ક્રિયાત્મકતા ઉપર અંકુશ રાખતી દોષ છે. આથી આચારનું પણ મૂળ છે દૃઢતમ ઝેગક વિચાર. જાણી

તો શંકા એ છે કે કેમ જાણવું આપણને આસન સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે? સમાધાન આપતાં લગચાન પતંજલિ કહે છે—

તતો દંદાનભિઘાતઃ જાહતા

તતઃ=તેનીથી-નિદ્ધિ પામેલા અવસનથી આ સિદ્ધાસની ભગવાન દેખીને દંદાનભિઘાત=શ્લઃ તપકો વગેરે દંદોથી સરીર પ્રજુ વગેરેથી ધીરજ શરુરૂપ પ્રતિકૂળ સંજોથ થતો નથી.

માટે એક અનિવાર્ય અગત્યની કળા છે। મોટે ભાગે આપણે બધાપ વિષ-
માસનનો જ અભ્યાસ કરીએ છીએ, અને પરિણામે અનેક રોગોના અણુમણ્ડળે
ભોગ બનીએ છીએ, રોગોના ભોગ ન બનીએ તોપણ નીરોગિતાનો જ
સ્વસ્થ આનન્દ તે આનન્દથી વચિત રહીએ છીએ, “સર્મકાયશિરોગ્રીવં”
કટલા બેસે છે? આથી નાનપણથી જ બેસતાં શીખવવું જોઈએ, આપણી
નિશાળો અને કોલેજોમાં પણ અને કયાંયે બેસવાની ડગળા વિશે કેવળ દુર્લભ્ય
જોવામાં આવે છે, આગળ વધીને કહીએ તો આખી માનવજાતે એ બરોબર
શીખવાની જરૂર છે। એના સિવાય કેળવણી અધૂરી છે। એક આસને
ઓછામાં ઓછું સ્થિરતાથી ત્રણેક ઠલાક તો બેસાવું જોઈએ, તો જ એ સિદ્ધ
થએલું ગણાય। વળી એ ત્રણ ઠલાકમાં એ આસન આપણને કશું પીડાકારી
ન હોવું ધરે, પણ સુખદાયી હોવું રહ્યું, યોગના અંગ તરીકે ગણાય એવાં
આસનોનો સાર્વત્રિક પ્રચાર ખૂબ જરૂરી છે। પ્રભાત સ્વાસ્થ્ય માટે, કળાગ્રેમ
માટે, ઉચ્ચતમ છવનની ઝાંખી મેળવવા માટે, સ્વભાવ ઉપર વિજય મેળવવા
માટે, છેવટે કાંઈ નહીં તો મૌએ અંત લાભ મેળવવા માટે પણ આસન
જય મેળવવો રહ્યો, આસન જય તો આત્મકૃપા છે, ॥૪૬॥

તો એ આસન ઉપર વિજય મેળવવા કેવી રીતે? આસનસિદ્ધિ થાય
કેવી રીતે? ઉપાય દર્શાવતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:-

પ્રયત્નશૈથિલ્ય અનન્તસમાપત્તિભ્યામ્ ॥ ૪૭ ॥

પ્રયત્નશૈથિલ્ય=સ્વાભાવિક ચેષ્ટા એટલે પ્રયત્ન, અને એ ચેષ્ટા
અંગકંપનું કારણ હોઇને યોગાસનનું નિષાતક છે, તો એ સ્વાભાવિક ચેષ્ટાની
શિથિલતાથી-એને શિથિલ કરવાથી તથા અનન્ત=સ્વયંસિદ્ધ આસનવાળા
અનન્તમાં એટલે પશુ-પક્ષી-સર્પ વગેરે પ્રાણીની બેસવાની રીતમાં તન્મય
થવાથી આસન સિદ્ધ થાય છે.

અર્થાત્ આસન ઉપર વિજય મેળવવાના બે ઉપાયો છે, અને એ બન્ને
ઉપાયોનું એકીવખતે આચરણ કરવું જોઈએ, પ્રયત્નની શિથિલતા અને
અનન્તમાં સમાપ્તિ, પ્રયત્નની શિથિલતા એટલે કે આજ સુધી જે રીતે
બેસના હતા તે બેસવાની રીતને શિથિલ કરવી તે, આજ સુધી-જે વાંકા
વળાને બેસના હોઈએ તો તે રીતને હવે પછી-યોગ સાધનમાં-મંદ કરવી
અર્થાત્ જ આજ સુધીની બેસવાની યોગવિધાનક ટેવને છોડવાનો સહૃદય
પ્રયત્ન એટલે પૂર્વ-પ્રયત્નની શિથિલતા, તેવમાત્ર ચીકણી હોઇને વહેલી વહેલી
રીટની નથી, જગરી હોઇને વહેલી વહેલી દુનગી થતી નથી, સદૃજ યથ

ગએલી હોઇને પોતાનાથી વિરોધી ટેવને પગદડો જમાવવા દેતી નથી, અને પરિણામે ટેવનો ત્યાગ મુશ્કેલ બને છે. આજ સુધીની આપણી બેસવાની રીત પણ ટેવ જ છે. આથી એની સામે દંડનાથી બળવો કરવો, યોગાસનેજ બેસવાનો અડાલ નિશ્ચય કરવો. ખૂબ આકરુ લાગે, શરીર ડુગડુગ થાય, મન કાલાવાલા કરે, વસોવી નાંખે તો પણ નિશ્ચયની દૃઢતા ધાખવી, ધીરજની અનુદતા રાખી, યોગાસને બેસવાની જ તમન્ના રાખવી એનું નામ પ્રયત્ન સૈધિધ્ય છે. શરુઆતમાં તો માથુસ કાચર અને બેગર થઈ જવાનો સંભવ છે. પણ યોગમાર્ગે કાચરનું કામ જ નથી. સ્વભાવ ઉપર વિજય મેળવવા નીકળનાર ફરિયાદી હોય જ નહીં. આત્માનું સાચુ સૌંદર્ય અહીં જ કસોટી ઉપર ચઢે છે. —

આ ઉપરાંત સાથે સાથેજ યોગાસન વાળી મનને અનન્તમાં એકાગ્ર કરવું. અહીં અનન્ત શબ્દ પારિભાષિક છે. અનન્ત એટલે શેષનાગ. શેષનાગ જે દંડનાથી સિદ્ધ આસને બેસે તેમા મનને એકાગ્ર કરવાની કોશીષ કરવી. આ તો ઘખમો માત્ર છે. તેજ રીતે યુદ્ધ ભગવાન, કે પણ, પક્ષી વગેરે અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓની બેસવાની રીત ઉપર મનને એકાગ્ર કરવાથી આસન સિદ્ધ થાય છે. રહસ્ય એ છે કે મનને ધ્યેયાનુકૂળ દિશામાં પરોવવું. એક બાજુ આગલી રીતને શિથિલ કરતા જવું અને બીજી બાજુ મનને યુદ્ધ ભગવાનની બેસવાની રીત વગેરેમાં ડુબાડવું. મનજ છેવટે તો તોફાન કરે છે ને? આથી મનને ધીરે ધીરે ઉદાત્ત વિધયમાં પરોવતા રહેવું. એમ કરતાં કરતાં યોગાજ દિવસમાં આસન સરજ થતું જાય છે. અને અભ્યાસની તીવ્રતાને અનુરૂપ એ મિદ્ધાવસ્થાને પામવું જાય છે. સામાન્ય રીતે અહીંથી યોગની ક્રિયાત્મકતાની શરુઆત થાય છે. યમનિયમોમાં મુખ્યત્વે વિચારાત્મકતા હોય છે. આસન વગેરેમાં શારીરિક ક્રિયા વગેરે હોય છે. અને વિચારાત્મકતા ક્રિયાત્મકતા ઉપર અંકુશ રાખવી હોય છે. આથી આચારનું પણ મૂળ છે દંડનમ ત્રેરક વિચાર. ૪૪૭

તો શંકા એ છે કે કેમ જાણવું આપણને આસન સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે? સમાધાન આપતાં ભગવાન પનંજલિ કહે છે.—

તતો દંદાનભિઘાતઃ ૪૪૮

તતઃ=તેનાથી—સિદ્ધિ પામેલા આસનથી આ સિદ્ધાસની ભગવાન યોગીને દંદાનભિઘાતઃ=દાદ તડકા વગેરે દંડોથી શરીર પ્રાણ વગેરેની પીડના દારણરૂપ પ્રતિકૂળ સંબંધ થતો નથી.

અર્થાત્ આસનજયનાં ત્રણ ચિહ્નો જાણવાં. એક તો દીર્ઘકાળ નિશ્ચિતતા, બીજું સુખદાયિતા ત્રીજું હૃદોના દુઃખદાયી સંબંધનો અભાવ. આગલાં બે યથા સિવાય ત્રીજું સિદ્ધ થતું નથી. આથી આસનજયીને ટાઢ કે તડકો, શરદી કે ગરમી, શૂષ્ક કે તરસ વગેરે જોડાંઓનો દુઃખદાયી સંબંધ થતો નથી. એટલે કે આસન ઉપર વિજય મેળવે તેના ઉપર હૃદોનો પ્રભાવ પડતો નથી. હૃદોને જીરવી નાંખવાની એનામાં તાકાત આવે છે. ટાઢ તડકો વગેરે હૃદો સામાન્યને તો અધિકમાત્રામાં આવતાં મ્હાત કરી નાંખે, આસનજયીને નહીં એજ સ્વસ્થતાનું લક્ષણ છે। શીયાળામાં ટાઢાં પાણીથી એને કંપારી પણ ન થાય। શીતમના ધામે એ અકળાય નહીં। શરદીએ એને કંઈ ન થાયન ગરમીએ પિત્ત ન ઉછળે। ભૂખે એ પચાવરો ન બને, તરસે એ તકડે નહીં। આમ આસન-વિજયી અનાયાસે શરીર ધર્મો એટલે કે શરીરની ધટક ત્રિધાતુ-કફ-વાત પિત્ત ઉપર વિજયી થાય છે. પ્રાણધર્મો એટલે કે શૂષ્ક તરસ વગેરે ઉપર જય મેળવે છે। અને આ તે જેવું તેવું ફળ છે। જેની નાહી કહી ગૈય જુવે એવો પ્રસંગ જ ન આવે તે ધન્ય જીવ છે। અને આમ આરોગ્ય કેવળ મંદુતમાં મળે છે।-માનવે મેળવવું હોય તો। પણ કાણ જાણે કેમ-પણ મંદુતનું એને આરોગ્ય તેટલું સદ્વું નથી જ। આ દૃષ્ટિએ આસનની કળા સાર્વાત્રિક થવી જોઈએ। આપણે એવી આશા સાથે આજે તો વિરમીએ।

લિ. ભાઈના હેતવંદન.

(૭૯)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

એક જ દિવસ એકબુકતાપણનો લાભ લઈ શકાયો, આજે તો પાછું હવું તેવું તેજ થઈ ઊઠું છે. રાતે ૧૦-૩૦ ના સુમારે જ લખવા બેસાય છે. માણસની કલ્પનાઓ, અને ચોજનાઓ, મનોભાવો અને મનોરથો-કાચના નેટલા કે તેથી પણ વધુ જરડ છે। મને ત્યારે એ બધાંય અગદાઈ ભય। લાંબી પડે। અને સ્તબ્ધ થઈને આપણે એ જોયા કરવાનું। કાલઃ કાલ્યા મુવનફલકે ક્રીડતિ પ્રાણિજારૈઃ-એ કવિનાં શ્લોકમાં આજે

મઠ કાલે આપણે આસન વિચાર પૂરો કર્યો. આમનની કળા તો આ દેશમાં ખૂબ ખીલેલી છે. ૮૪ પ્રકારના આસનોની શોધ અહીં થઈ છે. તે બધાં એક અગર તો બીજી રીતે ઉપયોગી છે. પણ અહીં પ્રકરણ પૂરતુ એ ધ્યાન રહો કે આપણને તો યોગને અનુકૂળ થાય એવું આસન જ જરૂરી છે. કસરતનું રૂપ ધારણ કરે એ આસન આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છેજ. પણ આપણા ધ્યેયનું વિસ્તરણ ન હોવું ઘટે આસન મુખ્ય નથી. સમાધિ મુખ્ય છે. અને આથી સમાધિને ભોજે મળેવું આસન નકામું છે. આથી યોગને ઉપયોગી એવું શાસ્ત્રોક્ત આસન જ ગ્રાહ્ય છે. એ બીજી વાત યોગના આ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપની મૂળ ધ્યેયને અનિષ્ટ એવી નિકુનિઓ પણ ધણી થઈ છે. પાતજલ યોગ હઠયોગને ખૂબ ઝોઝો સ્વીકારે છે. આથી આસન અને પ્રાણાયામ કેવળ હઠયોગનું રૂપ ધારણ કરીને જ ન અટકે એ જોવું જરૂરી છે. સૌમ્ય હઠયોગને જીવનમા જરૂર યોગ્ય સ્થાન છેજ. પણ હઠયોગ એક જ જીવનધ્યેય થઈ બેસે ત્યારે તે દુરુપયોગ થયેા હશેવાય એ દ્વારા સિદ્ધિના કક્ષમાં સરકી પડી, ખૂબી બેસવાનો સભવ છે, અને જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય-આત્મદર્શન-વિસર્ગાદિ જવાની શક્યતા છે. આથી આસન અને પ્રાણાયામ પણ યોગમાં જ છે-હોના જોઈએ એટલે જ કે એટલોજ યોગ પ્રયાસ ન થભવેા ઘટે. આ ઉપરાંત મન જ્યારે હઠયોગપ્રિય થઈ બેસે ત્યારે દેહાધ્યાસની વૃદ્ધિ જ તેનું પરિણામ આવે છે. અને સિદ્ધિના ચમકારાએ ભોગી માનવ જાતને ઠગવાની જ વૃત્તિ પ્રધાન થઈ જાય છે. આથી અહીં-આસન અને પ્રાણાયામના પ્રકરણમાં આટલો એતવણીનો સ્વરૂપ આવશ્યક લાગે છે. યોગના આપણા અત્યારસુધી કરેલા અર્થને ખોળે, તદુસ્ત રાખે, વિકાસ કરી આપે એટલા પ્રમાણમાં હઠયોગ આદરણીય છે.

આસન પછીનું જ અંગ છે તે પ્રાણાયામ. હવે પછીના પાંચ સૂત્રોમાં ભગવાન પતંજલિ પ્રાણાયામનો વિષય ચર્ચાએ એ વિષય શરૂ કરીએ તે પહેલાં બીજી પણ એક બે પ્રકરણ સાથે સળસળાવતી વાતોનો ઉલ્લેખ જરૂરી છે. આપણા દેશમાં પ્રાણાયામ ઉપર તો ગ્રોટાં શ્રેયો રચાયા છે વળી એ વિષય પણ ખૂબ શાસ્ત્રીય છે. અરુચીથી ભગપૂર છે. આથી વગર સમજે એનું આચરણ કરવા મંડી પડતું તુલસાનકારક નીચતા સભવ છે. તેમાંપ્ર પ્રાણાયામનો વિષય ગુરુગમ્ય ■ એ વિષયના અનુભવી મણકારની સીધી રેખાએ નીચે એના બોધપાઠ લેવા થેગ છે આથી પ્રાણાયામનો અભ્યાસી ધમનિયમ-ખાસ કરીને આહારવિહાર ઉપર ચીવટપૂર્વક ધ્યાન આપનારો હોવો જોઈએ. આમન વિજય કરીને જ પ્રાણાયામ રડુ કરે. અગર તો જન્મેનો સથે અભ્યાસ પણ

એક જ પ્રયત્ને અભાવ થઈ જાય છે. કુંભક નામ પણ રેચક અને પૂરક નામની પેરે સાર્થક છે. કુંભ-ધડામાં રહેલું પાણી જેમ નિશ્ચલપણે રહે તેમ આ પ્રાણાયામમાં દેહમાં રહેલો વાયુ સ્તલિત થઈ જાય છે-એકી વખતે સ્તલિત થઈ જાય છે !

આ ત્રિવિધ પ્રાણાયામની દેશ કાળ અને સંખ્યાથી રોજબરોજના અભ્યાસે પરીક્ષા કરવાથી તે દીર્ઘ અને સૂક્ષ્મ થતો જાય છે. દેશ, કાળ અને સંખ્યા એ ત્રણ શબ્દો પણ અહીં પારિભાષિક છે.

પ્રાણુના વર્તનનો-દીક્ષ્યાલનો જે પ્રદેશ તે દેશ કહેવાય છે. રેચક પ્રાણાયામમાં બહારનો દેશ જોવાનો હોય છે. પૂરકમાં અંદરનો પ્રદેશ જોવાનો હોય છે. નાકનાં ટેરવાંથી બાર આંગળ બહાર અને ડૂંટી સુધી અંદર પ્રાણુની સ્વાભાવિક ગતિ હોય છે. એટલે કે સ્વસ્થ માણસનો પ્રશ્નાસ બહાર નાકનાં ટેરવાંથી આગળ બાર આંગળ સુધી હોય છે. અંદર નાભિ સુધી હોય છે. પ્રાણુના અંદર બહાર સંચારનો આ સ્વાભાવિક પ્રદેશ અભ્યાસ બળે વધી શકે છે. જેમ જેમ અભ્યાસ વધતો જાય છે તેમ તેમ આ ગતિનો દેશ પણ વધતો જાય છે. બહાર વધી વધીને તે ૩૬ આંગળ સુધી જાય છે. અંદર પગનાં તળીઆથી માંડીને તે મસ્તક સુધી જાય છે. બહારની ગતિની પરીક્ષા નાકના અર્ધભાગ આગળ રેસો ધરવાથી થઈ શકે છે. અંદરના દેશમાં ગતિની પરીક્ષા પ્રાણુના સ્પર્શ-આંતર સ્પર્શ થાય છે. અંદર પ્રાણુનો બ્યારે પ્રાણાયામદ્વારા સંચાર થાય છે ત્યારે શરીર ઉપર ચાલતી કીડીનો જેવો સ્પર્શ હોય તેવો અંદર સ્પર્શ સમજાય છે. એ સ્પર્શ ઉપરથી પ્રાણુની અંદરની ગતિની લેખાઈનો અંદાજ નીકળી શકે છે. અર્થાત્ રેચક પ્રાણાયામનો દેશ રેસો રેસાથી નક્કી થાય. પૂરક પ્રાણાયામનો દેશ કીડીના જેવા આંતર સ્પર્શથી નક્કી થાય. અને કુંભકનો તો રેચક પૂરકનો સમુચ્ચિત દેશ તેજ દેશ છે. કેમકે બન્ને ઠેકાણે પ્રાણુનો તેમાં વિશ્વય હોય છે. અને કુંભકની પરીક્ષા પૂરક રેચકથી વિપરીત રીતે થાય. બહાર નાસિકાએ રાખેલો રેસો તે વેળા હાથે પણ નહીં-અંદર કીડીના જેવો સ્પર્શ થાય પણ નહીં ત્યારે કુંભક જાણવો.

આ તો યથા પ્રાણુનો આયામ-એટલે કે અભ્યાસ બળે પ્રાણુની લંબાઈ! તેજ પ્રમાણે કાળથી પણ એની પરીક્ષા કરવી ઘટે. આંખની પલક પડે તેટલા વખતના કુ લાગને દાણ કહેવામાં આવે છે. અગર તો ધડીઆળમાં જે દાણનો કાંટો હોય તે જેટલો વખત જતાવે તે દાણ કહેવાય તો અંદર

બહાર પ્રાણાયામ કેટલો વખત સુધી ટકાવી શકાય તે ઘડીઆળ ઉપરથી એટલે કે ક્ષણની ગણતરી ઉપરથી નક્કી થાય ! આમ ક્ષણોની ધમત્તા—ગણતરીને કાલ કહેવામાં આવે છે. આટલી ક્ષણ પ્રાણાયામ થયો એ ઘડીઆળ ઉપરથી નક્કી કરવું રહે છે.

વળી કેટલી વખત આપણે પ્રાણાયામ કર્યો તેને સંખ્યા કહેવામાં આવે છે. સ્વસ્થ પુરુષને એક વખત શ્વાસ પ્રશ્વાસ લેવામાં જોડેલો વખત જાય તેટલા વખતને યોગશાસ્ત્રમાં માત્રા કહેવામાં આવે છે. આ ઉદ્ધાત એ પ્રાણાયામનો સ્થૈર્યકાળ છે. ખાર માત્રાત્મક પ્રાણાયામને તીવ્ર કહેવામાં આવે છે. આવી માત્રાત્મક સંખ્યા—ગણતરીને સંખ્યા કહે છે.

આમ પૂરક, રેચક અને કુંભક પ્રાણાયામની દેશ કાશ અને સંખ્યાદ્વારા રોગખરોજ અભ્યાસદ્વારા પરીક્ષા કરવાથી પ્રાણાયામ દીર્ઘ અને સૂક્ષ્મ થાય છે. અર્થાત્ દિવસ, પક્ષ, માસ વગેરેના ક્રમે રોગખરોજ અભ્યાસ કરવાથી એનો દેશ અને કાળ અને સંખ્યામાં એ વધતો જાય છે. દેશકાળ સંખ્યામાં એની વ્યાપકતા એજ એની દીર્ઘતા કહેવાય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ અભ્યાસ વધે છે તેમ પ્રાણાયામની ગતિનો પ્રદેશ ૧૨-૨૪-૩૬ આગળ સુધી બહાર અને પાદનલથી માંડીને તે ઋતુક પર્યન્ત અંદર વધતો જાય છે. એની ક્ષણો પશુ અભ્યાસે વધતી જાય છે. અને છેવટે તે ખૂબ સૂક્ષ્મતાની એટલે કે પરિપૂર્ણતાની અવધિ ઉપર પહોંચે છે. એની પરિપૂર્ણતા ખૂબ નિષ્પ્રણતાને અભ્યાસની પટુતાને અધીન છે. અને આથી જ એને સૂક્ષ્મ એટલે કે પરમ કુશળથી જ સમજાય—અનુભવાય એમ કહે છે.

આ ત્રિવિધ ઉપર કહ્યું છે તેમ ક્રિયાત્મક છે અને આથી એના વર્ણન કરતાં આત્માર જૂઠિકાએ જ એ પૂરો સમજાય એમ છે. દવે ૧૨-૩૦ નો સુમાર થયો છે. એટલે આગળનાં સત્ર પ્રશુકૃપાએ દવે પછી જોઈશું. એજ

ચિં જાણના હેતુવંદન.

(૮૦)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

આજે તો વગ્સે જેમ દિવાળી આવે તેમ લાંબે ગાળે તમારે. પણ આવ્યો! કામળની કિંમત જે વધુ કે આઠ પૈસા આંકે છે, તે દેટસો જક હોવો નોંધ્યો! કામળ કામળ નથી, હૃદયવાદક છે! કામળ જાતે મૂળો છતાં બહુઓસો છે! કામળે કેટલા દૈવાં રોજ ખીસતાં હશે? દેટલાં દૈવાં દરમાતાં પણ હશે! જે હોય તે, જેના ઉપર આપણને રોહ હોય તેના તો પણ આવે તો પણ દૈવામાં દિવાળી થઈ રહે! સાચે જ અણુભોજનો શોધનાર માનવનો મહાસત્ત્વ છે તો કામળની કળાનો શોધનાર માનવનો મહામિત્ર છે! અહીં તો હવે એ ટેવ પડી ગઈ છે કે જે કોઈ દિવસ કોઈને પણ કામળ ન આવે તો દિવસ જાણે બગડી જાય છે! હૃદય દુર્ભાષ જાય છે! વેપાર તો કશો નથી-પણ ટપાલની તો રોજ પ્રતીક્ષા થઈ જ જાય છે! ટપાલ ખાતાંએ રવિવારની રમ્મ પાડીને હજારોના મનને હલવવાનું નિમિત્ત આપ્યું છે-જે કે ન્યાયી ફીતે જોતાં તો ટપાલખાતાંને પણ અઠવાડીએ એક પૂરી રમ્મ મળવી તો નોંધ્યો જ! છતાં સૌ પોતાની નજર જ જુએ તે! બસ. પારકાની દૃષ્ટિએ જોનાં શીખાય તો ધણી પ્રગતિ થાય! પણ 'હું' ને છોડીને ભાગ્યે જ જવાય છે! 'હું' ના જોટણ આકર્ષક કે સ્વસંરક્ષક સ્વચિન્તક કોઈ જ પદાર્થ નથી! કોનો વાંક કાઢીએ? અસ્તુ.

ગઈ કાલે રેચક, પૂગક, કુંભક પ્રાણાયામની ચર્ચા કરી-પ્રાણાયામ અભ્યાસબળે દીર્ઘ અને સક્ષમ થાય છે એ પણ જોઈ ગયા! પ્રાણાયામની વિદ્યા ભારતની અનોખી વિદ્યા છે, એ શાસ્ત્રની શોધ અને વિકાસનું મુખ્ય માન ભારતીય પ્રતિભાને ફાળે જ જાય છે! અતિશય ચંચળ મનને શીઘ્ર કાબૂમાં આણવાનું એ સ્વાધીન છે! પ્રાણયન્ધનં હિ સૌમ્ય! મનઃ-પ્રાણને તાંતણે, મન બંધાએતું રહે છે. આથી પ્રાણવિન્યયમાં મનોવિન્યય રહેતો છે, અને મનોવિન્યય થતાં યોગ આવે રહેતો નથી. આથી પ્રાણાયામને અને આસનને ભારતીય જીવનની દિનચર્યામાં સ્થાન મળેલું છે. “આચમ્ય પ્રાણાનાયમ્ય” થીજ હિન્દુઓની તમામ ધાર્મિક વગેરે ક્રિયાઓની શરૂઆત થાય છે! આથી આ વિદ્યાનું પુનઃસંસ્કરણ, પુનરુજ્જીવન, પુનઃ ધર ધર પ્રચાર થવાની જરૂર છે! પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના સંગે અને વિવેકી અસ્મિતાના વિસ્મરણે આપણે માન બૂઝ્યા છીએ. પ્રગ્મના સ્વાસ્થ્ય પાછળ લખલુંટ ખર્ચ કરીએ છીએ. મશ્તના અને સૌની પહેચિમાં આવી ચડે એવા અને કેવળ સ્વાધીન,

દક્ષત ઈચ્છાને અધીન એવા ઉપાયોને દસી કાઢીએ છીએ. ‘પ્રાચીન’ દહી અનાદર કરીએ છીએ. પ્રાણ્યાયમ ને માનવ અતિ સ્વીકારે તો હોરપીટલોની કયાંયે જરૂર ન ગહે. શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય મક્કતમાં મળે દીર્ઘજીવી થાય. અખૂટ શક્તિ મળે. અમરતુ ધકપણ ન આવે. આપણા કેળવણી-ખાતાંને અને સમાજ વિધાતાઓને આ કેમ નહીં સમજતું હોય ? જેમને સૂઝે છે તેમનો કયાંયે અવાજ નથી. જેમનો અવાજ છે તેમને આની સૂઝ લાગ્યે જ હોય છે. આખી માનવજાતિની વાત કારે મૂકીએ તો પણ જો ‘ભારતીય કેળવણીખાતું’ શાળા અને કોલેજમાં સૌને માટે આસન અને પ્રાણ્યાયમ ફરજિયાત કરે તો પ્રજાજીવનમાં લાવિમાં લારે ઇશ્વર કાંતિ આવે. ભારતની નવયુવાનીએ પ્રાણ્યાયમની સાધના કરવા જેવી છે. લશ્કરી કેળવણી કે શારીરિક તાલીમના જંગલી ગણાય એક પ્રયોગમાં યુવાનીની શક્તિ વેડી નાખવા કરતાં આવા જીવનરોધક, પોષક, વર્ધક, પ્રયોગમાં શક્તિ કેન્દ્રિત થાય તો તેટલી જ મહેનતે લારે લાલ થાય. આ વિધાન કદાચ આજે હાસ્યજનક પણ લાગશે. જૂનવાણી પણ જણાયે. પણ તેની ઓછી દરકાર હોવી ઘટે. કેમકે સત્ય કદી જૂનું નથી. અને જૂઠું કદી નક્કર નથી. પ્રાણ્યાયમની શાળાઓ નીકળવી જોઈએ. જીવતાંને કુદરતી સપ્તમ તરફ વાળવી જોઈએ. અને તે બધાં માટે સત્તાધારી પાસે દર્શન જોઈએ, દર્શનને વફાદારીથી વળગી તેના અમલ કરવા કરાવવાની ચીવટ, તમજા અને દહતા જોઈએ. વળી આસન અને પ્રાણ્યાયમના અભ્યાસ માટે જાતખાતના વિધિનિયેધ નથી. હિન્દુ-મુસલમાન, પારસી, જૈન, ખ્રીસ્તી અને બધાં-આખાલ સ્ત્રી પુરુષ-બધાં. એનો એકસરખો લાભ ઉઠાવી શકે છે. જૂનું પણ સાચું હોય તો તે કાષ્ઠપિણ્ડ યુગમાં સ્વીકાર્ય હોવું ઘટે. અસ્તુ.

ગર્ભ કાસે ત્રણ પ્રાણ્યાયમોનું લક્ષણ સ્વરૂપ વગેરે જોયું. એથી પ્રાણ્યાયમ તે કેવળ કુંભક પ્રાણ્યાયમ છે. તેનું લક્ષણ આપતાં ભગવાન પદ્મજિ કહે છે.—

વાહ્યામ્યન્તરવિષયાક્ષેપી ચતુર્યઃ ॥૫૧॥

વાહ્યામ્યન્તર૦=આજ અને આવ્યન્તર વિષયને દર દેહી દેનારો
ચતુર્યઃ=એથી-કેવલકુંભક નામનો પ્રાણ્યાયમ છે.

અર્થાત્ એથી પ્રાણ્યાયમ તે કેવલકુંભક પ્રાણ્યાયમ. સૂત્રમાનો વિષય શબ્દ દેશનો વાચક છે. એ ઉપરથી કાલ અને સંખ્યાની પણ અહીં ગણના કરી લેવી રહે છે. આજ વિષય એટલે એક પ્રાણ્યાયમ. આવ્યન્તર વિષય

એટલે પૂરક પ્રાણાયામ, આક્ષેપ એટલે અતિક્રમ. ઝાળંગી જવું તે. અર્થાત્ આ પ્રાણાયામ ખાલ અને આખ્યન્તર વિષયનો આક્ષેપ કરે છે-એટલે કે તેને ઝાળંગીને થાય છે એટલે કે તે બેની તેમાં જરૂર રહેતી નથી. અર્થાત્ પૂરક અને રેચક પ્રાણાયામ કર્યા વિનાજ, કોઈ કાર્યવિશેષમાં મનની તત્પરતાને લઈને પોતાની મેળેજ ધીરે ધીરે આ પ્રાણાયામ સિધ્ધ થાય છે. આપણા દૈનંદિન અનુભવમાં પણ આ સિધ્ધાંત આવે છે. કોઈ કાર્યવિશેષમાં જ્યારે આપણે ખૂબ તત્પર થઈ જઈએ છીએ ત્યારે આપણા શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિ એટલી તો મંદ થઈ જાય છે કે જાણે તે ચાલતા જ નથી! અને તે વેળા શરીર વગેરેના અસ્તિત્વનો પણ આપણને ખ્યાલ હોતો નથી! બસ, આજ અવસ્થા પણ જ્ઞાનપૂર્વક અને પદ્ધતિસરની લાગે વખત મેળવીએ-અભ્યાસથી સિદ્ધ કરીએ તો કેવલકુંભક પ્રાણાયામ થઈ શકે છે.

કુંભક અને કેવલકુંભકમાં ફેર એટલો છે તેમાં કુંભકમાં રેચક પૂરકની અપેક્ષા રહે છે. તેમાં એક વેળાના પ્રયત્નથી પ્રાણમતિનો અભાવ શરૂ થાય છે. કેવલકુંભક એનાથી ઉછટો છે. એમાં રેચક પૂરકની જરૂર રહેતી નથી. વારંવાર પ્રયત્ન તે તે જીમિકાના જળના કંમે તે સ્વયં ઉપજે છે! દેશ, કાળ અને સંખ્યાદ્વારા પરીક્ષા તો બંનેમાં સમાન જ છે! વળી રેચક, પૂરક અને કુંભક નામના ત્રણ પ્રાણાયામો નિદ્રાતન્દ્રા વગેરે વાળાઓને થાય છે. જ્યારે કેવળ કુંભક પ્રાણાયામ નિદ્રાતન્દ્રા વગેરેથી રહિતને સિદ્ધ થાય છે. 'બસ, આ કેવલકુંભક પ્રાણાયામ' 'ધારણા' નામના આગળ આવનારાં યોગાંગને ઉપભવનારો થાય છે. આ ઠેકાણે પ્રાણાયામના પ્રકાર લક્ષ્યસ્વરૂપ વગેરેનું વિવેચન પૂરું થાય છે, પ્રભુકૃપાએ હવે કાસે એના ફળનું વિવેચન જોઈશું, બસ તો...

શિ. ભાર્ગવના હેતુવંદન.

(૮૧)

પ્રિય ભાર્ગવ,

આજનો દિવસ મંગળમય છે. આજે ગુરુપૂર્ણિમા છે. વિદ્યાપ્રેમી માટે ગુરુપૂર્ણિમાનો દિવસ પ્રાણપૂજનનો દિવસ છે. કૃત્ત્યના પ્રદર્શનનો દિવસ છે. ઋષુસ્વીકારનો દિવસ છે. પ્રાચીન ભારતને માટે આ દિવસ મહોત્સવનો

દિવમ હતો. આજે પણ હોવો જોઈએ, કેમકે વિવા કદી વાસી થતી નથી. અને સાચી વિધાનો દાતા તો ઇશ્વરનો જ અવતાર છે. જે અજ્ઞાનનું આંધળું અંધારું ઉઘેચે તેના ઝણુમાથી કેવી રીતે મુક્ત થવાય? અને આથી જ ગુરુપૂજન દરેક કૃતજ્ઞ શિષ્ય માટે મહિમામય પ્રમંગ છે સંસ્કારિક નિગ્રહરતા નિવારવાના પ્રભવ્યાપી પ્રયામનો પ્રારબ્ધ દિન તે વ્યાસપૂજન. જે પ્રભમાં નિદાન, કર્મણ્ય, સદાચારી, નિરપેક્ષ, શીલધની સેવાભાવી અને આંતર સંન્યાસી જીવેલી સંખ્યા વધુ હોય તેની સારકારિક કૃત્ય અણુરૂઢ આગળ ધરે છે. પૂર્વ સમાજ વિધાતાઓએ જન્મેલા માત્રને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનો પ્રયોગ નહોતો આદર્યો. જે કે જન્મેલા માત્રને માટે બહુતરના દ્વાર ઉઘાડાં રાખ્યાં હતાં. પણ જન્મેલો માત્ર સંસ્કારિક કેળવણીથી વ્યવિત ન રહે-અને એજ છેવટે ઉપયોગી છે-એ માટે બધ્ય પ્રયત્નો અને યોજનાઓ તેણે કરી છે. અને પ્રવર્તારી છે. એ યોજનાઓનો મામુદાયિક અમલ એકીવખતે આખાય દેશમાં થાય તે માટે ગુરુપૂર્ણિમા એટલે કે વ્યાસપૂજનનું પર્વ યોજાયું છે. મૂઢી અનાજ બદલે આખો દેશ સાચી કેળવણી પામતો-સંસ્કારી થતો અને રહેતો-અને એ બહુય વગર પૈસે! બુદ્ધિ તે આપણી કે પૂર્વજોની? પૂર્વજો પાસે લેવા જેવું હોય તે લેવું ધટે. ગુરુપૂર્ણિમા અને એ દિવમથી આરબ થતો પ્રભશિક્ષણનો યોગ સાચેજ આપણી પ્રાચીન નેતાગિરિનો મહાનિગ્મ હતો. આજે એ હો એમ ધ્રમ્મીએ. તો ગુરુવંદના કરી વિષય ઉપર આવીએ.

હીક તો કેવી રીતે જાણવું કે પ્રાણાયામ હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે? એની કસોટી દર્શાવતાં લગવાન પત્રજમિ કહે છે —

તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ ॥૫૨॥

તતઃ=સિદ્ધ દશાએ પહોંચેલા આર પ્રકારના પ્રાણાયામથી પ્રકાશાવરણ= બુદ્ધિસત્ત્વના પ્રકાશનો એટલે કે વિવેકજ્ઞાનના આવરણ-દાકણ-આચ્છાદન એટલે કે કલેશ અને તેને લીધે જન્મવૃત્ત પાપ ક્ષીયતે=કુર્મલ હોઇને ક્ષીણ-પણ જાય છે.

અર્થાત્ પ્રાણાયામ જ્યારે સિધ્ધાવસ્થા ઉપર પહોંચે ત્યારે ચિત્ત સત્ત્વના પ્રકાશના ઉપરનાં આવરણો ક્ષીણ થઈ જાય છે. ચિત્ત-આપણું મન કે હૃદય કે બુદ્ધિ (અહીં એ બધાય સ્વપ્નદો પર્યાયવાચક જ સમજોને.) મૂળમાં સર્વ પ્રકાશન સમર્થ છે. વસ્તુમાત્રને જાણવાની તેનામાં કુદરતી ગતિ છે. પણ એ

જ્ઞાન હંકાઇ જાય છે, ક્યેશોથી અને ક્યેશોથી ઉપજતાં કર્મોથી એટલે કે રક્તેશુષુ અને તમેશુષુનાં વર્તન અને કાર્યોથી સત્વશુષુ ઉપર પીછોડી એકાધ જાય છે. પ્રાણાયામની સિદ્ધાવસ્થા ક્યેશોને અને તેનાં કાર્યોને ક્ષીણ કરી નાંખે છે. અર્થાત્ વિવેકજ્ઞાનના ઉદ્ઘાટન માટે પ્રાણાયામ એ ઉપાય છે. વિવેકના ઉપર છવાયેલી રાગદ્વેષ વગેરે ક્યેશોની છારીને પ્રાણાયામ ધોઇ નાંખે છે. અને એ છારી ધોવાતા એને લઇને થનાં જે મહિન કર્મો તે પણ ધોવાઇ જાય છે. ચિત્તસત્ત્વની સહજ સ્વચ્છતા પ્રકટે છે. અને પરિણામે વિવેકજ્ઞાન નિર્બાધ અને અચલ બને છે. સત્વશુષુનો ઉભારો ચિત્તને સત્ત્વમય કરે છે. સત્ત્વમય થયેલું ચિત્ત ભારે સમર્થ બને છે. અને સમર્થ થએલું, સત્ત્વસ્થાત થયેલું મન, અસત્યને મ્હાત કરી નાંખે છે. એ અસત્યના આગ્રહને દુબળો પાડી સાચના આગ્રહને સબળો કરવો એ પ્રાણાયામનું ફળ છે. આમ પ્રાણાયામદ્વારા યોગીનું સંસાર લાવનાર કર્મ, પ્રકાશના ઉપર આવરણ લાવનાર કર્મ, દુર્ગંજ થતું જમ્મને પરિણામે ક્ષીણ થઇ જાય છે. અને આગળના ચિંતકોનું તો વિધાન છે કે “તવો ન પરં પ્રાણાયમાત્ તતઃ વિશુદ્ધિઃ મલ્લાનાં દિસિશ્ચ જ્ઞાનસ્ય ।” પ્રાણાયામથી અદ્ભુત કોઈ તપ નથી. તેનાથી મલ્લશુદ્ધિ થાય છે અને જ્ઞાનની ચમક વધે છે. આમ માનવ-માત્રને માટે પ્રાણાયામ સુહૃદ છે. સૌ એ વિધાને હસ્તગત કરીએ. તો ? બસ તો. આગળ હવે પ્રભુકૃપાથી કાલે—

શિ. ભાઈના હેતુવંદન.

(૮૨)

પરમપ્રિય ભાઈશ્રી,

ગુરુ પુર્ણિમાના મંગલમય દિવસથી અહીંની પ્રજાના પ્રભુપ્રેમે શ્રીમદ્-ભાગવતી કથાનો પ્રારંભ થયો છે. ગયે વર્ષે ચાતુર્માસ્યના આજ દિવસોમાં સંતસત્તમ શ્રી શુકદેવની નિરન્તર સંગતિ થઇ હતી ! ભાઈ ! ભાગવતી કથાના આનન્દનો કોઈ પાર નથી. આજનાં જન્મને શ્રીમદ્ ભાગવતનાં મૂલ્યાકત દહી નથી કર્યા. એ સમાધિભાષા તરફ જોઇએ તેટલું જગત નથી વળ્યું. એ સનાતન રસમંગામાં જન્મતે દહી જોઇએ તેટલું સ્નાન નથી કર્યું. કોઈપણ પ્રકારની અ-યુક્તિ સિવાય કહી શકાય કે ઇશ્વરને લગતી ભારતીય પ્રતિમા

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પરિપૂર્ણ કળાએ ખીલી છે. એનો સ્વાદ લીધા પછી ખીનું બધું શીકું લાગે છે. તર્કની અનન્ત-દુરન્ત જગમાં જકડાયેલાં, બુદ્ધિના અતિગ્રીણા તાંત્રીમાં બંધાયેલાં, અતપ્રજ્ઞોના અનુચર વચ્ચેમાં મુંઝાયેલાં જન્મતમાનસને જો મમર્થ, સ્વસ્થ, પ્રાણવાન અને ગંભીર, રસમયી અને પુનિત શાંતિ જોઈતી હોય તો તેનું એક જ સરનામું છે. અને તે ધી શુદ્ધયોગી % શ્રીમદ્ ભાગવત। જે શ્રવે શ્રીમદ્ ભાગવતની “Care of” માં ગયા છે તેઓને માટે “ન સ પુનરાવર્તતે-ન સપુનરાવર્તતે” નો શ્રુતિબોધ કૃતાર્થ થઈ જાય છે। પરમાત્માને સાક્ષાત્ જોતા તન્મય શ્રવેનો પ્રવૃદ્ધ અને અજર ઉદ્ધાસ ક્યયિ જોવા મળતો હોય તો તે ભાગવતમાં, શ્રવના જન્મ-જન્મનાં સૂકૃતો પાંચરવાનાં હોય, જન્મજન્મની સત્સમિતિ ફક્ત ધવાની હોય, પરમાત્માની નજીકમાં જવાનો જેને પરવાનો મળવાનો હોય, તેને શ્રીમદ્ ભાગવતના રસાસ્વાદનાં ભાગ્ય સાંપડે છે. સમાધિમાં નિત્યવિહારની સદ્ગતિસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી શ્રવને પરમાત્મા વિષે શુ કહેવાનું હોય તે સાંભળવું હોય તો ભાગવતના શરણે જવું. અને “રસપ્રવાહસંસ્થેન ધીશુકેનેરિતા કથા”-એ બોળા શ્રવેનું-Exploitation નથી. ગમ્યાઓને બોળવવાની વચના નથી. એ સત્યનારાયણનો સત્ય મોલ છે. રસમર્તિ પરમાત્માની એ પ્રકૃતા છે। ધી શુદ્ધેવજની વાણીગંગામાં મારા જેવા પામરની વાણીગટરને મળવાનું મળે”એ શ્રવન સૌભાગ્ય છે એમ માનુ છું. અને એ શુદ્ધેવ “યોગીન્દ્ર છે-“સર્વભૂતહૃદય” છે. “જ્ઞાનમહાઘિચન્દ્રમાઃ” છે. ‘નિર્ગુણસ્થ’ છતાં “હરેર્ગુણાક્ષિપ્તમતિઃ” છે। આથી યોગમાર્ગે જવા આહવારને માટે તો ભગવાન શુદ્ધેવજ જ્યોતિર્ધર છે। ગીતાનકુમાં જેમ યોગપત્રાવલિ અને ગીતામનન ક્રમશઃ અપાય છે તેમ શ્રીમદ્ ભાગવત અંગેના દર્શનો આપવાની પણ કામના તો હેજા ક્યારે એ તો પ્રયુ જાણે અસ્તુ. એ પરમ ભાગવત યોગીને વંદના કરી આપણા આ ભગવદીય કાર્યનું અનુસંધાન કરીએ.

પ્રાણાયામ બ્યારે સિદ્ધાવસ્થાએ પહોંચે ત્યારે એ હૃદયના રૂંધાએકા પ્રકાશને પ્રકટ કરે છે. પ્રકાશનાં આકરણોનો ભંગ કરે છે. અને અનાદ્યત પ્રાણ માણુસને ઉચ્ચતમ દાર્શનિકતાને માટે યોગ્ય બનાવે છે. પ્રાણાયામનો નિત્ય અને દીર્ઘ અભ્યાસ આ ફળ ઉપજાવે છે. આ ઉપરાંત પણ એનું ખીનું અને વધારે મહત્વનું ફળ છે. એ ફળનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:-

ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ ॥ ૫૩ ॥

સુ=અને આ ઉપરાંત ધારણાસુ=આગળ જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવનાર છે એવી ધારણાઓમાં મનસઃ મનની યોગ્યતા-પાતતા પ્રાણાયામ અર્થે છે.

અર્થાત્ પ્રકાશના આવરણહીન ઉપગ્રંથ સિદ્ધ થયેલ પ્રાણાયામ ધારણા નામના યોગના અતરંગ માટે મનને યોગ્ય બનાવે છે. પ્રકાશની ઉપરનાં રજ્જેશુષ્ણ અને તમેશુષ્ણનાં પીછોડા દૂર થતાં, પ્રકાશમય સત્ત્વશુષ્ણે આત્મ પ્રવાહ વહેતો થાય છે. એ પ્રકાશમાં સુખ પણ હોય છે. એ સુખ હોય છે. અને સુખની વેદના જ્યાં હોય ત્યાં મનની સ્વાભાવિક દોડ થાય છે. પ્રકાશ અને સુખના અનુભવે મન તેમાં સુખની નિરંતરતા માટે ઝંખે છે. અને અભ્યાસ બળે તેવું સુખ વધતું જાય છે. આથી મન ક્ષણે ક્ષણે હવે તે પ્રકાશ સુખ તરફ સદૃશપણે જ વહે છે. અને સુખમાં સ્થિર થતું જાય છે. આ સત્ત્વશુષ્ણે આલંબનમાં ચિત્તની જે અચલ સ્થિરતા તેજ ધારણા છે। એ ધારણાની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણાયામથી મનની યોગ્યતા વધે છે. જેમ જેમ મનની આ યોગ્યતા વધે છે તેમ તેમ ચિત્તની અચલતા ટળતી જાય છે મન અગાધ-અનંત અપાર સુખસમુદ્રમાં 'કુંભક પ્રાણાયામ' કરે છે માછલી જેમ પાણીમાં તેમ તેવું યોગ્ય થએલું મન રસસમાધિ રૂપે રહે છે. તેમાંથી તેને વ્યુત્થાન પસંદ પડતું નથી. અને અભ્યાસથી આવી જાતના હૃદયતમ સુખ માટે મનની અભિલાષા વધે જાય છે. કુદ્ર સુખની તરસ છૂટતી જાય છે। ભવ્ય સુખની ગંધ અને સ્વાદ આવતો જાય છે. આમ સ્વાનુભવના અચ્યુત શરણે એવો યોગી હવે આગળ ધપે છે. ધારણા માટે યોગ્યતા વધે છે એમ બધારે ભગવાન પતંજલિ કહે છે ત્યારે ટીકડી હોવા માટે ગુલાબમંથુ આપે છે. આવી ધારણા માટેની યોગ્યતા આવનાં મન ધારેલી વસ્તુમાં-વિચારમાં-ધ્યેયમાં કે આદ્યમાં કરતાં તન્મય થઈ જાય છે। તેને લક્ષ્યવેષ સિવાય બીજું કંઈ સજાતું નથી. અને લક્ષ્યમાં પણ તેવું મન આરપાર વેષ કર્યે જ જાય છે। અદીથી આગળ હવે સમાધિનો દેશ. પરમાત્મા આપણને સૌને એ યોગ્યતા અર્પો. પ્રાણાયામ માનવમાત્ર સ્વીકારે તો આખીએ માનવજાતિ આદર્શ અને આદર્શ માટે સુચેત્ય બને. જમના નેતાઓને છાસવારે આદર્શને માટેની અપીલ કરી કરી ફીણજળ થતું ન પડે. વ્યક્તિને અમરતના માર્ગે મુક્તિ દે છે. યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો

માનવમતિના દૈનિક કાર્યક્રમમાં વાણી દેવા જેવા છે. કેમકે માનવ એકજ છે. દેશ-કાસ-રીતિ-રીવાજ-સસ્કાર-વિચાર વગેરે કશું પણ માનવની મૂળગત એકતાને ખંડિત કરી શકે એમ નથી. એ મૂળભૂત એકતાના દર્શન-સ્વીકાર-સ્થાપના-અને વ્યવહાર માટે યોગશક્તિનો સ્વીકાર સાર્વત્રિક થવો ધટે. એ થાઓ એટલું આપણે ઈચ્છીએ. ॥ ૫૩ ॥

આમ આપણી યોગમાત્રા પ્રાણાયામ સુધી આવી. પ્રકાશનો પ્રાદુર્ભાવ અને સૈધ્ય તરફ મનનું વલણ-યોગ્યતા એ પ્રાણાયામનું ફળ આપણે જોયું. હવે એ પ્રાણાયામના ફળના જ સ્વાભાવિક ઉત્કર્ષ સમા પ્રત્યાહાર નામના યોગાંગ તરફ યોગી વળે છે. પ્રાણાયામ પછીનું જે યોગાંગ છે તે પ્રત્યાહાર. જો એ પ્રત્યાહારનું લક્ષણ શું ? સ્વરૂપ શું ? એ પ્રત્યાહારનું પ્રકરણ શરૂ કરતાં ભગવાન અંશકાર કહે છે.—

સ્વવિષયાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્ય સ્વરૂપાનુકાર इव इन्द्रियाणां-
પ્રત્યાહારઃ ॥ ૫૪ ॥

સ્વવિષયાસંપ્રયોગે=પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોના અસંબંધને લઇને જન્મતું **इन्द्रियाणां=ઇન્દ્રિયોતું** ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર इव=જાણે ચિત્તના સ્વરૂપનું જે અનુકરણ તે પ્રત્યાહાર=પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.

અર્થાત્ પ્રત્યાહારમાં ઇન્દ્રિયો ચિત્તવચ્ચ જ બની જાય છે ! ચિત્તનું જેનું સ્વરૂપ તેનું જ ઇન્દ્રિયોતું પણ તે વેળા સ્વરૂપ થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયો પોતાનું સ્વરૂપ જાણે તણ દઈ ચિત્તમય થઈ જાય છે. તેમાં કારણભૂત છે ઇન્દ્રિયોનો વિષયો સાથેના સંયોગનો અભાવ ! બસ-ઇન્દ્રિયોની, પોતપોતાના વિષયોના સહજ ત્યાગપૂર્વકનો, ચિત્તની સાથેની નિમગ્નતા એટલે પ્રત્યાહાર છે. આ તો યથો શબ્દાર્થ-જરૂર વધારે સ્પષ્ટતાથી પ્રમજ્જવાનો યત્ન કરીએ. પ્રાણાયામથી સત્ત્વગુણનો, અત્યંત ઉત્કર્ષ થાય છે, ત્યાં ત્યાં સત્ત્વગુણનો ઉત્કર્ષ હોય ત્યાં ત્યાં પ્રકાશ, પ્રસાદ, લાઘવ (સ્ફુર્તિ-મુક્ત શરીર ઇન્દ્રિયો વગેરેનું દલકાપણું) મુખમયુક્તનો અનુભવ થાય છે. આનું દમકું પ્રસન્ન પ્રકાશમય મન ઊંચા પ્રકારના સુખારવાદમાં ધીરે ધીરે દૂષનું હોઈને તેના છવને હવે ઇન્દ્રિયોથી ભોગવાના બાહ્ય વિષયો ઉપર પ્રીતિ રહેતી નથી. એટલું જ નહીં વિષયોના ઉપભોગમાં રહેલી દુઃખગર્ભતાનો જોગ જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે. આથી વિષયોના દોષોનું તેવાને સંદર્ભ

રહેજે સત્યની મોળાસ છેજ. વેદાદિથી વિરુદ્ધ નહીં એવા વિષયોનું સેવ-
 ગૃહસ્થને માટે યોગ્ય છે પણ યોગીને માટે નહીં જ-એ સમગ્રવવાનું ન હોય
 સ્વેચ્છાએ ઇન્દ્રિયોતુ પ્રવર્તન કે નિવર્તન એ યોગીની આંતરશક્તિનું સ્વય
 નર રહે. પરંતુ સિયોમાં ઇન્દ્રિયોની પ્રવર્તના માટે ઇચ્છા જ શાને? સંસાર
 પાછું ફરીને શું જોવાનું? એટલે, એમાંથી. પણ કલિપ્રવેશ માટે ઈચ્છા રહે
 મધ્યસ્થભાવે પણ વિષયોદિનું જ્ઞાન શા માટે? જોનો નિરન્વય ત્યાગ જ એ
 તેનું વળી વાગ્દેહવારે મુરખીભાવે અવલોકન શે? દર્શન શે? રમરશ્વે શે
 આદર્શની શુદ્ધિનો આગ્રહ તો ભગવાન જૈગીયમ સાથે જ મળતા થ
 જંજાવે છે. સત્યમા ક્યાયે, કાંઈપણ નિમિત્તે માંડવાડની નીતિ ભવાવહ
 વળી માયા મહાચતુર છે. યોગાદ્યને પણ એ ભૂમિ પર પહોંચી મૂકે
 આથી વિષયો સાથે પૂર્ણ સંબંધવિચ્છેદ એટલે જ ઇન્દ્રિયોનો પરમ-
 છે! ઇન્દ્રિયો સાથેના જાણ સંબંધના વિચ્છેદે તેવો યોગી જડ થઈ જાય
 એવું રખે કોઈ સમજે! તે તો હવે અતિચેતનના લીધારાસમાં દુષ્ટો
 અને આથી ઇન્દ્રિયોના સ્પન્દન વાચનો ભાગે છે. બાકી તેના સુખાભો
 તો પાર નથી. આથી યોગ એ જડ થવાનો પ્રયોગ છે એમ કોઈ ન સ
 સે! આ દેગણે માનવજાતને માટે મહા ઉપદેશ છૂપાયો છે. World
 too much with us કે We are too much with
 world! આનો નિકાલ આ સૂત્ર આપી દે છે! પરમકૃપાળુ પરમા
 કૃપાથી અહીં યોગશાસ્ત્રનો બીજો સાધનપાઠ પૂર્ણ થાય છે. યથા
 યથામાન જોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. અંતર્યામિ એનાથી પ્રસન્ન હો, હવે
 યોગશાસ્ત્રના વિવશ્ય માટે તેજ યોગતત્ત્વપ્રકાશને અતિ લો એટલી ૩
 સાથે પ્રમથ્રેમથી તેને અને સૌને વદના કરી-વિરમું છું.

• ને. ભાઈના હેતવેન્

ગીતાખંધુ ત્રિંશવલિ

થી નક્ષિન મ. લા. કૃત નીચેના પુસ્તકો આજેજ વસાવો, આ પુસ્તકો સિવાય આપની પુસ્તકશાળા અધૂરી છે.

(૧) પાતંજલ યોગદર્શન અર્થાત્ યોગપત્રાવલિ ભાગ ૧ સમાધિપાદ કિંમત રૂ. ૨-૪-૦, યોગવિધાના અભ્યાસીએ માટે આ પુસ્તક અજોડ છે. ઉત્તરવલ્લભ ચિંતન અને ચેતનથી ભરેલો અને રસમય અનાદી સૌંદર્યમાં લખાયેલો આ ગ્રંથ તમો 'એ' વખત પાંચશો તો તમને હાથમાંથી મૂકતા નહીં ગમે. અત્યાર સુધીના આ વિષયનાં ગ્રંથોમાં આ ગ્રંથની લાત અનેરી જ છે.

(૨) પાતંજલ યોગદર્શન અર્થાત્ યોગપત્રાવલિ ભાગ ૨ જે સ્વાધ્યનપાદ કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ આ ભાગ પણ પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે.

(૩) ગીતા મનન ભાગ ૧ લો અધ્યાય ૧ થી ૯ કિંમત રૂ. ૨-૪-૦ ગીતા ઉપર આ અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. એની સગવડ અને સરસતા ખેનખૂન છે. શુરુશિષ્યની પ્રશ્નોત્તરી રૂપે લખેલો આ ગ્રંથ ગીતાના રહસ્યને જાણવા ક્રેવળ જરૂરી છે એની લલિત અને મનોરમ સૌંદર્યથી મુગ્ધ થવારો. ગીતા સાહિત્યમાં એનું સ્થાન અજોડ છે.

(૪) ગીતા મનન ભાગ ૨ જે અધ્યાય ૧૦ થી ૧૮ કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ આ ગ્રંથ પણ પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે.

(૫) ઉપનિષદ ચતુષ્ટય (અર્થાત્ માંડુક્ય, ઐતરેય, તૈત્તિરીય અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો લાખ્ય સહિત ગુરુકો) કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ આ ગ્રંથ શુદ્ધરસી આધ્યાત્મિક માસિત્યમાં અપ્રતિમ છે. આ ગ્રંથોનું આર્યઉદય સામાને આર્ષ કરી મૂકે એવું છે. વેદાન્ત વિદ્યાના અભ્યાસી માટે આ ગ્રંથ કેવળ અનિવાર્ય છે. એની માધુરી અને અર્થલસિત્ય અદ્વિતીય છે.

(૬) પ્રશ્નોત્તરી શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૧ મા સ્કંધના ૧૯ મા અધ્યાયની, ભાગવાન અને ઉદ્ધવજી વચ્ચેની આ પ્રશ્નોત્તરી અર્થગાભીર્ષ, અને દુષિનાવીન્ય અને મનોહરતાની નજરે અદ્ભુત છે. કિંમત ૦-૮-૦

(૭) પ્રભુને પંચે ધ્યક્ષરને માર્ગે જવા ઇન્દ્રનારાયણો માટે આ ગ્રંથ ક્રેવળ અનિવાર્ય છે. ભાષામેનતા હેનાળ, રસભર્ષા, નીતર, ઉદ્દાસમય, અને પવિત્રતમ સંવાદ રૂપે લખેલો આ ગ્રંથ વિષયની ગંભીરતા છતાં ખેનખૂન સરળ સૌંદર્યમાં અત્યંત પદ્ધતિસર અને અવરચિત વિચારસરણી રજૂ કરે છે. દરેક માધ્યમે દરેક ખેનને પીરપસવી તરીકે આપણા જોવો આ અજોડ ગ્રંથ ધરેધરે જાણવા જોવો છે. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

(૮) ભાગવતનો વિશ્વધર્મ : કિંમત ૮-૮-૦ ગજવામાં રહી શકે
 એ કદની આ પુસ્તિકા મૌઝે ધર્મનાં માયા ગદ્યને જાણુશ માટે, વચ્ચારી
 જરૂરી છે ધર્મની માયી સમજી જીવનને જીવશ જોડુ બનાવે છે આ
 પુસ્તકમાં તમામ ધર્મોના સમન્વયની દૃષ્ટિ પદ્ધતિ છે અધારામાં અજવાળુ
 પાથરે એવી, સુગળ સૌનીમાં લખાયેલી આ પુસ્તિકા શુભાશુભ પ્રમગે દ્વાબી
 કરવા જેવી છે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ને દેવર્ષિ નારદના સંવાદમાં દર્શાવી આ
 પુસ્તિકાની હિંદુગમ સમજ નવોજ પ્રકાશ દેશે

(૯) ભાગવતની ગુરુપંચીસી કિંમત ૦-૧૦-૦ મદા ૧૫ થકુ
 અને ભગવાન પ્તાનેષક વચ્ચેનો આ અદ્ભુત સંવાદ છે કોઈપણ પ્રકારની
 ઇન્દ્રિયાણા માટે આ ગજવામાં રહે એ કદની પુસ્તિકા માર્ગદર્શક થશે
 જીવનના અતલ ઉંડાણને માપતી, સ્વરથ અને મર્થ સૌથીમાં રજૂ થયેલ
 આ આત્મ પ્રગોધક પુસ્તિકા સૌ અધ્યાત્મ પ્રેમી માણસો માટે રસમ
 પામેયથી લારપૂર છે

તમે ગીતાખંધુના ગ્રાહક છો ?

ન હો તો આજે જ ગ્રાહક બનો.

ગીતાખંધુ દ્વિમાસિક છે.

- (૧) ગીતા-વપનિય-દર્શન ત્રયો-ભાગવત વગેરેના ઉપર નવોજ પ્રકાર
 સમર્પણ એ મદાયુજગતનું અગ્રેક અધ્યાત્મ દ્વિમાસિક છે
- (૨) એના ગ્રાહક મનાથી પગલાપ નહીં મૂવો પડે
- (૩) જીવનમાં અને કુટુંબમાં હિંચતમ સંસારો, વિચારો અને પ્રેમી મળતો
- (૪) દર બે મહિને ૧૦૦ પાનાનું હિંચતમ હાથન પૂરું પડશે
- (૫) આ માસિકમાં અધ્યાત્મ જીવનને યગતી તમામ વિચારમંદળી આવે છે
- (૬) આજના સંક્રાન્તિ કાળમાં એ સાર્યા મૃત્યાકન કળામાં સદાયક થને

વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત રૂા. ૬-૦-૦

વધુ વિગત તથા યોજના માટે મજો અગર લખો —

શ્રી નસિન મ. ભટ્ટ

ગીતાખંધુ કાર્યાલય,